

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Ecc. Cathedralis

Reformationen i Sønderjylland

Forum

Af H. V. Gregersen

Reformationen i Sønderjylland

*Til
Karen Margrethe,
Hans Christian, Niels Henrik, Anne Vibeke*

H. V. Gregersen

Reformationen i Sønderjylland

Skifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
nr. 63.
Aabenraa 1986

Til udgivelsen af denne bog har jeg modtaget støtte fra
Carlsbergfondet;
Sønderjyllands Amtsråd, Kulturfonden;
Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.
Jeg bringer herved fondsbestyrelserne min hjertelige tak.

Hans Valdemar Gregersen

ISBN 87-7406-0171

ISSN 0109-9264

P.J.Schmidts Bogtrykkeri, Vojens

J.P.Møllers Bogbinderi, Haderslev

Indhold

- 9 FORORD
- 11 INDLEDNING
- 13 SØNDERJYLLANDS KIRKELIGE GEOGRAFI
- 13 De sønderjyske stifter
 - Om grænsen mellem Slesvig og Ribe stift
- 20 De administrative skel
- 20 *Ribe stift*
- 20 *Odense stift*
- 21 *Slesvig stift*
- 22 *Barved syssels provsti*
 - Andre eksempler på kollegiatkirker
- 25 ÅRHUNDREDET FORUD FOR REFORMATIONEN
- 25 Senmiddelalderens sprogligt-kulturelle udvikling
 - Det plattyske kultursprogs udbredelse
- 30 Slesvigs og Haderslevs gejstlighed i storpolitikens malstrøm
 - Den dansk-nordiske kongemagts nederlag
- 36 De kirkelige tilstande i Haderslev efter kongemagtens rømning af Flensborg i 1431
- 41 Højgejstligheden i Slesvig, Ribe og Haderslev i årtierne forud for reformationen
- 41 *Gottschalk Ahlefeldt*
- 42 *Ribes sidste biskopper*
- 43 *Johann Wulf i Haderslev*
- 46 Romerkirken i det almindelige omdømme forud for reformationen

49 REFORMATIONEN I SØNDERJYLLAND

49 1517–25: Fra Wittenberg til Husum

54 1521–25: Junker Christian

Fortællingen om junker Christian i Worms

59 1525: Landdagen i Rendsburg

Spændingen mellem adel og højgejstlighed – Frederik I's forsigtige kurs – Kravet om »at udlægge evangeliet ret«

63 1525: Hertug Christian overtager kirkestyret i Haderslev

Kalkmalerierne i Brøns kirke

70 1526: Weidensee og Wenth kommer til Haderslev

Weidensees tidligere virke

76 1526: Landdagen i Kiel

Frederik I's datter ægter Albrecht af Preussen

80 1526: Hertug Christian og biskop Iver Munk, en brevveksling

93 1526: Reformatorisk forkyndelse i alle købstæder

93 *Haderslev*

94 »Lutheriet« breder sig

Povl Helgesen om »lutheriet« i Kongeriget 1526

95 *Flensborg*

Slewarts tidligere virke

99 *Åbenrå*

101 *Sønderborg*

101 *Tønder*

102 *Slesvig*

To forskellige kilder

106 *Husum*

107 1527: Evangelisk-lutherske sognepræster ved købstadkirkerne

107 *Haderslev*

Jørgen Winther

110 *Flensborg*

111 *Slesvig*

Marquard Schuldorp

- 116 *Husum*
- 117 *Eckernförde*
- 118 1528: Mødet på Haderslevhus
- 122 1528: Haderslev-artiklerne
- 136 1525–30: Reformationen i landsognene
- 143 *Reformationens »ideelle hjørne«*
- 145 1528: Fortsat lukning af romersk-katolske institutioner
- 145 *Årup valfartskapel ødelægges*
- 146 *Lukningen af klostrene i byerne*
- 147 *Gråbrødre-klosteret i Flensborg*
- 150 1529: Melchior Hoffman og hertug Christians kirke
Hoffmans tidligere virke
- 152 *Præst i Kiel*
Klage til Luther over Hoffman
- 156 *Eberhard Weidensees modskrift*
- 161 *Tribunalet i Flensborg*
Hoffmans senere skæbne
- 167 1526–37: Den lutherske præsteskole i Haderslev
- 167 *De to fra Malmø – og dansk salmesang*
- 170 *Eberhard Weidensee forlader Haderslev*
- 170 *Johann Alberdes*
- 172 *Johann Wenth bliver Weidensees efterfølger*
- 174 1533–36: Religion og politik
- 174 *Frederik I's død og begravelse*
- 175 *Hertug Christian og landgreve Philipp af Hessen, en brevveksling*
- 178 *Landdagen i Kiel 1533*
- 179 *Gottschalk Ahlefeldt mellem hertug og ærkebiskop*
Herredagen i København – Politisk uro – Grevens Fejde – Reformationens sejr i Danmark
- 185 1537: Udarbejdelsen af »*Ordinatio Ecclesiastica*«
Kirkeordningen af 1537 i Danmark
- 192 1538: Synoden på Gottorp

- 195 1540: Landdagen i Rendsburg
- 198 1540: De nye superintendenter og deres embeder
- 199 *Haderslev-Tørning*
Johan Vandal som bisp i Ribe
- 202 *Flensborg-Bredsted*
- 203 *Husum og Slesvig*
- 203 *Sønderborg-Nordborg*
Johan Friis til Hesselagergård på Fyn
- 205 1541: Herreklostrenes lukning og Gottschalk Ahlefeldts død
- 209 1541–42: På udkig efter en ny biskop til Slesvig
- 213 1542: Den slesvig-holstenske kirkeordning
- 218 *Bestemmelserne om bispeembedet i Slesvig*
- 223 1541–44: Nyordningen af Slesvig og Ribe
bispedømmer
- 223 *Hans Tausen bliver biskop i Ribe*
Hans Tausen
- 227 *Den nordslesvigske superintendentur og kirkesprogsgrænsen*
Resumé
- 230 *Den sønderjyske del af Ribe stift vender tilbage*
- 232 *Tilemann v. Hussen bliver biskop i Slesvig*
Tilemann v. Hussen
- 234 *Stridigheder om den kirkelige jurisdiktion efter 1544*
- 236 Afsluttende betragtninger
- 236 *Christian III*
- 238 *Kirkegodsets skæbne*
- 240 *Det danske Sønderjyllands vej fra reformationens kirke til den danske folkekirke*
- 244 BILAG I–III
- 244 *Haderslev-artiklerne fra 1528*
- 250 *Georg Boetius: Indberetning og forklaring etc. fra 1564*
- 254 *Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576*
- 257 NAVNEREGISTER

Forord

Det kan synes ejendommeligt, at der hidtil ikke er skrevet en sammenhængende fremstilling på dansk af *Reformationen i Sønderjylland*. Nok er der helt siden 1860'erne fremkommet afhandlinger og kildeudgivelser til belysning af emnet, men den samlede fremstilling foreligger først med denne bog, der udsendes i 450-året for reformationens indførelse i Danmark i 1536.

Forløbet af Reformationen i Sønderjylland er et af mange eksempler på, at denne landsdels historie ikke er lokalhistorie i almindelig forstand. Reformationen i Sønderjylland fulgte nemlig helt andre veje end i det øvrige Danmark, idet Haderslev allerede i 1525 blev et centrum for en evangelisk-luthersk fyrstekirke. Haderslev har derfor med rette fået tilnavnet »Nordens Wittenberg«. Det skyldes ikke mindst, at præsteskolens i Haderslev, i årene inden universitetet i København blev nygrundlagt i 1537, blev et sted, hvor danske reformatorer kunne hente inspiration til deres arbejde i lutherdommens tjeneste.

Bogen henvender sig til en historisk (spec. kirkehistorisk) læserkreds med et vist forhåndskendskab til den politiske og sociale udvikling på reformationstiden. Fremstillingen er kronologisk, og nødvendige oplysninger om personer og forhold uden for Sønderjylland, der bryder den stramme kronologi, er bragt som excurs, let kendelig med indrykket sats.

Begreber, der ikke uden videre tør antages kendt uden for en snævre kreds af fagfolk, er søgt forklaret, ligesom henvisninger til skriftsteder er fulgt op af en gengivelse af disses indhold.

Fodnoterne giver ikke alene henvisninger til kildesteder, men bringer også tekstudtog på originalsproget (oftest plattysk), således at læseren har mulighed for at kontrollere fremstillingen. Desuden bringes som bilag til fremstillingen på originalsproget Haderslev-artiklerne, Georg Boetius' »Einbericht« og Thomas Knudsens fremstilling af begivenhedsforløbet.

Der henvises almindeligvis ikke til de kendte oversigtsværker til Danmarks og Sønderjyllands og Slesvig-Holstens historie og kirkehistorie, ej heller til de gængse opslagsværker.

Personnavne fra det behandlede tidsrum er – alt efter nationaliteten – gengivet med moderne danske og tyske navneformer. I Sydslesvig er stednavne ned til den gamle sproggrænse gengivet på dansk.

BARWITH SYSSEL

ELLUM SYSSEL

M A R

ELLUM SYSSEL

ARCHIDIACONATUS

THAA

STRAND

PREPOSITURA MAJOR

Indledning

I vikingetiden, da kristne forestillinger begyndte at vinde indpas hos det danske folk, udgjorde Sønderjylland Danmarks og Nordens tærskel ud mod Europa, og i overensstemmelse hermed oplyser de første beretninger, vi har om kristne forkyndere i Danmark, at de kom til landet ad søvejen fra Nederlandene og Rhin-egnene til Ejder-mundingen; derfra gik den videre vej over land til Slesvig/Hedeby ved Sliens inderste vig.

Den første navngivne budbringer af kristendommen, vi hører om, er Utrechts angelsachsiske biskop Willibrord, der i begyndelsen af 700-årene opsøgte den danske konge og hans »meget ville folk«, som det hedder i beretningen herom. Det har omtrent været på den tid, da der blev bygget på Danevirke (efter årringsdateringen i 737).

Et hundrede år senere, i 826, vendte den danske tronkræver, Harald Klak, hjem til sit fødeland efter at have modtaget den kristne dåb i domkirken i Mainz, og han har antagelig fulgt samme rejserute. I sit følge havde han to frankiske munke, Ansgar og Autbert, fra klosteret Korvey i Sachserlandet. Af dem er Ansgar, der blev ærkebiskop over det nygrundlagte ærkebispedømme Hamburg, kendt som »Nordens Apostel«. Han blev i Rom udnævnt til pavelig legat »hos alle de folk, svenske, danske, slaver eller andre, der bor i de egne, for hvilke troen har åbnet døren«. Et vikingetog i 845 tvang ham ganske vist til at flytte fra Hamburg til Bremen, men nogle år senere, ca. 850 lykkedes det ham alligevel at få bygget en kirke ved Slesvig/Hedeby og et årti senere også i Ribe. Ansgars vigtigste gerning var netop, at han fik rejst disse to kirker. Dermed var et nyt afsnit i det danske folks historie indledt.

Endnu et århundrede senere fik Slesvig og Ribe hver sin domkribe med tilhørende bispedømme. I 1948 kunne begge stifter derfor fejre deres 1000-års jubilæum som et udtryk for, at deres historie er begyndelsen til Danmarks, ja hele Nordens kirkehistorie.

I de følgende århundreder fulgte disse stifter den almindelige udvik-

ling inden for Danmarks kirke, men i slutningen af middelalderen, i 1300/1400-årene, kom især Slesvig stift til at gå sine egne veje; det skyldes Sønderjyllands særlige politiske forhold.

Det er denne udvikling, der blev årsagen til, at *Reformationen i Sønderjylland* afveg fra Kongerigets.

Hermann Tast, den eneste af reformatorerne i Sønderjylland, af hvem der kendes et portræt.

Kobberstik af Mentzel fra ca. 1723 efter ældre forlæg.

Sønderjyllands kirkelige geografi

De sønderjyske stifter

Jylland er navnet på halvøen fra Skagen i nord og til Ejderen og Levensau (ved Kiel) i syd, men allerede i tidlig middelalder deltes dette land langs med Kongeåen og Kolding fjord i et Nørrejylland og et Sønderjylland. Det er det sidstnævnte landområdes kirkelige udvikling på reformationstiden, der er emnet for denne bog.

Under indflydelse af tysk navneskik fik Sønderjylland i løbet af middelalderen også navn efter hertugdømmets største by Slesvig. I løbet af senmiddelalderen, i 1300/1400-årene, kom den folkelige udvikling til at gå i forskellig retning i den nordlige og sydlige del af Sønderjylland, og der opstod derved tidligt et skel mellem Nordslesvig og Sydslesvig. Det har ført til, at Nordslesvig i vor tid ofte kaldes Sønderjylland, men ud fra en historisk betragtning dækker navnet Sønderjylland hele området mellem Kongeåen og Ejderen.

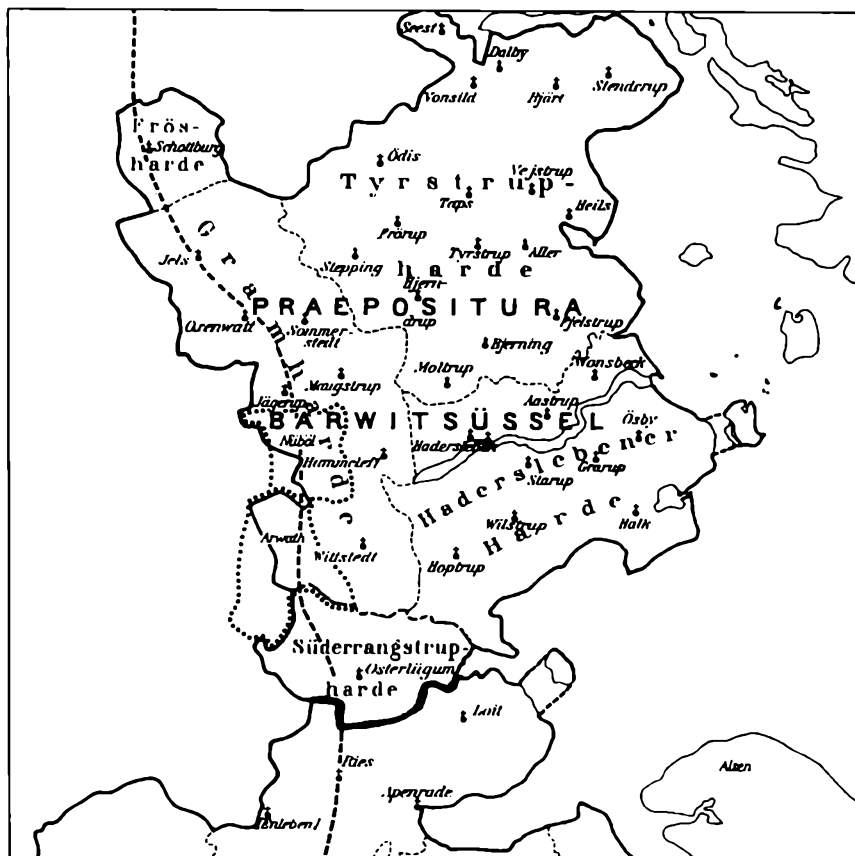
I kirkelig henseende var Sønderjylland opdelt mellem tre bispedømmer, Slesvig, Ribe og Odense. Kun ét af disse, Slesvig stift, havde udelukkende sønderjysk landområde og omfattede derfor størstedelen af Sønderjylland, nemlig hele den sydlige del af landsdelen, samt alle østkystegnenes sogne op til Kolding fjord.

Nordslesvigs »vesteregne«, sognene mellem Kongeåen og Vidåen, samt List på Sild, Vesterland-Føhr og Amrum, hørte til Ribe stift, og biskoppen af Ribe havde desuden i ældre tid som embedsområde hele Vestjylland fra Kongeåen til Limfjorden, samt Sydøstjylland med byerne Vejle og Kolding. Ribe var med andre ord både et sønderjysk og et nørrejysk bispedømme.

Afgrænsningen mellem Ribe og Slesvig stift påkalder sig en særlig interesse. Den er nemlig ejendommelig ved, at den ikke følger ældre tiders administrative skel. De to nordligste provstier inden for Slesvig stift kaldes i middelalderens latinske skriftsprog »Praepositura Barwith Sysæl« og »Praepositura Ellum Sysæl«, men de to nævnte sysler, der jo oprindeligt er verdslige administrationsområder, har som provstier kun sysselnavnet bevaret i den slesvigske del af disse sysler. I tidlig

middelalder var Barved syssel betegnelsen for hele landet syd for Kongeåen fra Lillebælt til Vesterhavet, og Ellum syssel, der har navn efter den lille landsby Ellum ved Løgumkloster, strakte sig fra Alssund til Vesterhavet. Den vestlige del af begge sysler hørte under Ribe stift, men her brugtes sysselnavnene ikke af den kirkelige administration.

At stiftsgrænserne ikke fulgte de gamle sysselskel, er noget specielt for Sønderjylland. Overalt i Nørrejylland svarede afgrænsningen af

Barved syssels provsti fra Kolding fjord og Kongeåen sydpå til Genner bugt. Prikkerne viser omfanget af de forsvundne sogne, Nybol og Arvad (hvis vestligste dele nu ligger i Skrydstrup og Bevtoft sogne i Ribe stift).

Med stiplede linje er Savsevejen indtegnet, Hærvejens vestligste (og ældste) forløb. Vest for Vojens gik vejen vesten om Bregnbjerg.

Efter: Quellensammlung d. Ges. f. Schl.-Holst. Geschichte, VI, 1904.

syslerne til skellet mellem bispedømmerne. Anderledes i Sønderjylland. Her tyder stiftsgrænserne på særlige forhold, som vi i vor tid kun er i stand til at gisne om. Antagelig er de resultatet af forhandlinger mellem biskopperne, deres domkapitler og vel også fyrstемagten, og da der er en iøjnefaldende forskel på den måde, skellene er blevet trukket på, er der intet til hinder for, at det fra middelalderen kendte stiftsskel kan være resultatet af to helt forskellige aftaler.

Afgrænsningen tværs igennem Ellum syssel følger nemlig gamle herredsskel, især skellet mellem Slogs og Lø herreder, og synes derfor at være blevet trukket på et ret tidligt tidspunkt. Vestgrænsen for »Barved syssels provsti« er derimod den mest uregelmæssige og ved første øjekast også den mest vilkårlige, der findes inden for det gamle Danske Rige¹. Ikke desto mindre synes det klart, at der har ligget et princip til grund for denne grænsedragning. Det er nemlig en kendsgerning, at samtlige sogne, i hvilke Hærvejen havde sit ældste og vestligste forløb, kendt som »Savsevejen«, vejen ned mod sachsernes (tyskernes) land, ligger i dette provsti. Fra nord til syd gælder det Skodborg i Frøs herred, derefter i Gram herred Jels, Oksenvad, Jegerup, Nybøl/Lilholt (nedlagt i middelalderen, nu delt mellem Skrydstrup og Vojens), samt Vedsted (med det som følge af »den senmiddelalderlige ødelægning«² ligeledes nedlagte Arvad sogn), og endelig Øster Løgum i Sønder Rangstrup herred. For gejstligheden ved Slesvig domkapitel har det åbenbart været af stor betydning, at forbindelsen til stiftets nordligste sogne kunne foregå således, at det var muligt at tage ophold ved stiftets egne kirker i Hærvejens umiddelbare nærhed³.

1. Zeitschrift d. Ges. f. Schl.-Holst. Geschichte, bd. 107, s. 32 (Tore Nyberg).
2. »Den senmiddelalderlige ødelægning« er betegnelsen for bl.a. den klimabetingede forværing af levevilkårene i Nordvesteuropa. I Grønland førte den til nordbosamfundets undergang, i Island og Norge til afhængighed af korntilførsler udefra. I de sandede egne af den Jyske Halvø førte den til lyngens udbredelse med deraf følgende affolkning.
3. Hugo Matthiessen var i sin bog Hærvejen, 1930, den første, der har gjort opmærksom på Hærvejens betydning for stiftsskellet. Senere er det vist af H. V. Gregersen i Sønderjysk Månedsskrift 1974, s. 237–247; 850 Jahre St. Petri-Dom zu Schleswig, 1984, s. 221, 226; og i Sønderjyske Årbøger, 1985, s. 15–34, at det er Hærvejens ældste og vestligste forløb, Savsevejen, der har været normgivende for afgrænsningen. Den forsvundne kirke Nybøl (nu i Lilholt i Skrydstrup sogn) og en præsteindberetning fra 1639 beviser, at den østligste del af det nuværende Skrydstrup sogn har hørt under Haderslev provsti.

Om grænsen mellem Slesvig og Ribe stift. Der kan som nævnt kun gisnes om årsagerne til den besynderlige opdeling af det nordlige Sønderjylland mellem Slesvig og Ribe stifter⁴:

Et af holdepunkterne til opklaring af skellet tværs gennem Ellum syssel er Ribes magtfulde biskop gennem 40 år, den i 1043 afdøde Odinkar. Hans fader, jarl Toke, havde været »hertug af Vinland« (»dux Winlandensis«)⁵. Det giver naturligvis i den forbindelse ingen mening at pege på Vinland i Amerika, endsige Vendsyssel. Derimod giver det mening at opfatte »Vinland« som en fejlskrivning hos Adam af Bremen for »Sinland«, som i de Frankiske Rigsannaler og i Ottars rejsberetning (sidstnævnte sted: »Sillende«) er betegnelsen for Sønderjylland. Det er formentlig dette regionsnavn, der i senere tider er indskrænket til kun at betegne øen Sild. Bisp Odinkars fader, Toke, har med andre ord været jarl af Sønderjylland, og det fortælles, at han som fædrearv efterlod sin søn Odinkar en tredjedel af landskabet. Det svarer meget godt til, at biskop Odinkar af Ribe har haft herredømmet over den nordvestlige del af Sønderjylland.

Den vestlige, af et vejforløb bestemte afgrænsning af »Barved syssels provsti«, er formodentlig foretaget et par hundrede år senere, og det skyldes antagelig det ganske særlige forhold, at dette provsti havde et eget præsteskab, det såkaldte kollegiatkapitel i Haderslev. »Barved syssels provsti« var takket være dette til en vis grad et selvstændigt kirkeligt administrationsområde, idet præsteskabet her i flere henseender varetog samme opgaver som et domkapitel. Kollegiatkapitlet kendes fra 1273, da det af biskop Bonde af Slesvig fik overladt bispetienden fra Aller sogn i Tyrstrup herred. Tienden skulle – oplyses det i gavebrevet – deles i fire lige store dele mellem kantoren, diakonen samt subdiakonen og klokkeren. Den sidste fjerdedel skulle gå til anskaffelse af vokslys. Ordet »kapitel« nævnes ikke i brevet, men opremsningen af gejst-

4. Haderslev Stiftsbog 1976, s. 9–18, og *Die Heimat*, 84, 1977, s. 80–87, hvor Troels Fink foreslår, at stiftsafgrænsningen er et resultat af et møde i 1025 mellem Knud den Store og kejser Konrad.
5. Adam af Bremen: *De hamburgske ærkebispers Historie og Nordens Beskrivelse*. Oversat af Carsten L. Henriksen, 1968, s. 113. Opfattelsen af, at der er tale om en fejlskrivning skyldes Vilhelm Marstrand i hans »Aabenraa«, 1933, s. 41; jvf. *Sønderjyske Årbøger*, 1983, s. 21, note 17 (H. V. Gregersen).

lige titler vidner om, at der i det nævnte år eksisterede et organiseret præstesamfund ved Vor Frue kirke i Haderslev. Nogle år senere fik kapitlet af samme biskop Bonde også indtægterne af Høptrup kirke⁶.

Netop i årene kort før tildelingen af indtægter til kapitlet var Haderslev Vor Frue kirke blevet ombygget til en såkaldt »hallekirke«. Denne udvidelse af den forhåndenværende teglstenskirke, der o. 1250 havde afløst en tidligere kvaderstenskirke, er foretaget i årene efter 1260. Man antager derfor, at udvidelsen så kort tid efter et nybyggeri hænger sammen med oprettelsen af kollegiatkapitlet⁷. Det større præsteskab krævede mere plads.

Årene omkring 1260 var rig på omvæltninger både i verdslig og kirkelig henseende⁸. Siden 1256 rasede den danske investiturstrid, en strid om førerstillingen inden for kirken mellem kong Christoffer I og ærkebiskop Jacob Erlandsen. I 1264 fik Rom i Clemens IV en ny pave, der utvetydigt støttede ærkebiskoppen, og ved forhandlinger i Rom fandt den mangeårige strid omsider sin afslutning.

Men striden havde også en udløber syd for Kongeåen i form af et opgør mellem de to grene af Valdemar Sejrs efterslægt, sønnerne Christoffer og Abel og deres efterkommere. Enkedronning Margrethe Sambiria, kaldt »Sprænghest«, der efter sin mands pludselige død i Ribe i 1259, styrede riget på sønnen Erik Klippinges vegne, led i 1261 et nederlag på Lohe hede ved Rendsburg til den sønderjyske hertug Erik I af Abels slægt. Samme år tog hertug Erik biskop Bonde og Slesvig domkapitel i sit værn⁹, mens han samtidig var i krig med biskop Esger af Ribe, der støttede kongemagten og dermed også kom i strid med ærkebiskoppen¹⁰. I 1265, året efter den nye paves tiltrædelse, nåede de to parter dog frem til et forlig, og hertug Erik meddelte »alle i Ribe stift, der

6. Diplomatarium Danicum (Danmarks Riges Breve), 2. rk., II, nr. 219, og DD/DRB, 2. rk., III, nr. 274.
7. W. Güttel: Die Marienkirche in Hadersleben, 1935, s. 27; Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 58f.
8. Herom i 850 Jahre St. Petri-Dom zu Schleswig, s. 221–228 (H. V. Gregeresen); Sønderjyske Årbøger, 1985, s. 15–34 (sm.).
9. DD/DRB, 2. rk., I, nr. 339.
10. Niels Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241–1290, 1963, 1971, s. 227.

var under hans herredømme« (d.v.s. stiftets sønderjyske del), at han nu også tog kirken i Ribe i sin beskyttelse¹¹. Fra det følgende år, 1266, kendes – ganske vist kun i et meget uklart formuleret referat – nogle forhandlinger, der fandt sted i Haderslev mellem repræsentanter for Erik Klipping og for biskop Bonde af Slesvig¹². De drejede sig foruden om Kær herred syd for vor nuværende landegrænse også om tre unavngivne »skipæn«, d.v.s. herreder. Da »Barved syssels provsti« netop omfatter Gram, Tyrstrup og Haderslev herreder (samt sognene Skodborg og Øster Løgum) kan der have været tale om en overførsel af dette område fra Ribe stift, som havde taget kongens parti, til Slesvig stift, hvis biskop havde støttet den sejrrige hertug Erik I.

Der er naturligvis her tale om en yderst dristig hypotese, men da Ribe stift i middelalderen omfattede Jelling og Almind syssler med byerne Vejle og Kolding, vil der med hensyn til en naturlig afgrænsning intet være til hinder for, at også den østlige del af Barved syssel med Haderslev oprindeligt har hørt til Ribe. Foruden Øster Løgum hørte også de tre andre sogne i Sdr. Rangstrup herred, Bedsted og Hellevad-Egvad, i middelalderen (og indtil 1564) under Ribe, d.v.s. at hele det gamle Rangstrup herred har været ripensisk i kirkelig henseende.

Denne hypotese underbygger det tidligere nævnte udsagn om, at biskop Odinkar i Ribe havde fået en tredjedel af »Sinland«, Sønderjylland, og den giver en sandsynlig forklaring på, hvorfor Haderslev med omliggende sogne netop på den tid blev til et særligt administrationsområde og fik et eget præsteskab. Herved undgik romerkirkens ledere en overflytning af kanniker fra Ribe til Slesvig, efter at de to domkapitler i de lange ufredsår havde stået i hver sin lejr; et af mange eksempler på romerkirkens forunderlige evne til at tilpasse sig de givne politiske vilkår.

Afgrænsningen til Odense stift (nævnt første gang 988) var på forhånd givet, fordi det fynske stift kun havde øerne Als og Ærø. Der var dog den undtagelse, at købstaden og hertugresidensen Sønderborg regnedes til Slesvig stift. Det samme blev tilfældet, da halvøen Kegnæs i

11. DD/DRB, 2. rk., I, nr. 494; se endv.: DD/DRB, 2. rk., II, nr. 39.

12. DD/DRB, 2. rk., II, nr. 49. Kilden skyldes de to slesvigske krønikeskrivere, Hieronymus og Paul Cypræus. I deres uklart formulerede referat har de opfattet »skipæn« ikke som herred, men som »skibe«.

en langt senere tid (1615–1616) fik en egen kirke. Som slesvig-holstens hertug af en sidelinje af det oldenburgske kongehus ønskede hertug Hans den Yngre ikke sin nye kirke lagt ind under et kongerigsk stift, et af vidnesbyrdene om, at stiftsafgrænsningen i Sønderjylland efter reformationen ofte blev et politisk anliggende.

Det vidtstrakte Ribe stift i middelalderen. Spørgsmålstegnet gælder »Barved syssels provsti«. Har det også engang hørt under Ribe?

De administrative skel

Indadtil var de sønderjyske stifter opdelt i forskellige embedsområder, varetaget af biskoppens ledende medarbejdere, domprovsten, ærkedegnen og kantoren, samt af provsterne. De kongerigske stifter, Ribe og Odense, havde begge syd for Kongeåen en særlig juridisk status til forskel fra stiftets hovedområde i selve Danmark. Således var det i hvert fald i senmiddelalderen.

Ribe stift

I Ribe stift hørte området mellem Ribeå og Kongeåen til »Kantoriet«¹³. Det drejede sig om den vestligste del af Barved syssel, sognene i Frøs og Kalslund herreder, samt øen Manø. Resten af Ribe stifts sønderjyske område tilhørte »Ærke diakonatet«. Det var hele den vestlige del af Ellum syssel (kirkerne i Hviding, Lø og Højer herreder) og dertil af Barved syssel det meste af det gamle Rangstrup herred (i senmiddelalderen opdelt i et Nørre og Sønder Rangstrup herred) og de vestlige sogne i Gram herred, samt fem kirker i selve Ribe by. Under de stridigheder med den verdslige magt, der tog form efter reformationen og især efter Sønderjyllands (og Holstens) opdeling mellem kongehuset og dets sidelinjer, kom Ribes ærke-degn som disse sognes ledende gejstlige jævnligt til at spille en fremtrædende rolle.

Odense stift

I Odense stift var småøerne – i hvert fald for en tid – opdelt mellem forskellige provster. Der kendes således en »præpositus Alsia«¹⁴, selv om vi ikke ved, hvor længe der i middelalderen har eksisteret et særligt Als provsti. Ærø synes i kirkelig henseende en tid at have været slået sammen med Tåsinge, men ellers hørte Ærø og Als sammen helt frem til 1864.

13. Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 1968, s. 85–135.

14. Smstds., s. 210.

Slesvig stift

En ganske særlig interesse påkalder sig den jurisdiktionelle opdeling inden for Slesvig stift, fordi den blev afgørende for den sprogligt-kulturelle situation, som reformationens ledere tog i arv¹⁵.

Egnen omkring selve stiftsstad Slesvig, samt alt land mellem Slien og Ejderen (»inter Slyam et Eidoram«) og Nørre og Sønder Gøs herreder udgjorde Domprovstiet under navn af »Praepositura Major« (det »Store Provsti«), men derudover havde domprovsten også »Ellum syssels provsti«, og det omfattede Kær, Slogs, Lundtoft og Rise herreder, samt Sundeved (Nybøl herred). Ærkedegnens område, »Archidiaconatus«, omfattede området fra Vis herred (med Bov sogn som det nordligste) og derfra sydpå til Slien, d.v.s. hovedsageligt halvøen Angel. Den tredje højgejstlige ved Slesvig domkirke, kantoren, havde provstiet »Strand«, d.v.s. de Nordfrisiske Øer undtagen Sild. Det var et område, der var blevet stærkt medtaget af de store stormfloder i 1300-årene (bl.a. »de grote Mandrenke« 1362). Derudover var der i Nordfrisland endnu to provstier, Vidå (»Withaa«) med øen Sild, samt Ejdersted ved Ejderens udløb. Også i disse provstier havde stormfloderne medført katastrofale forandringer, og de nordfrisiske provstier – således som de kendes fra slutningen af middelalderen – kan måske opfattes som en torso i forhold til tidligere tiders større omfang¹⁶.

Alle de nævnte områder blev styret af gejstlige ved domkirken i Slesvig, og det kan derfor være praktisk at omtale disse provstier under fællesbetegnelsen »det slesvigske domkapitels embedsområde«. Ifølge det slesvigske domkapitels statutter, der kendes fra 1352, skulle nemlig alle, der ønskede at blive viet til præster inden for dette område, tilbringe mindst to år i domkirkens kor, inden de var tjenlige til deres fremtidige virke. Helt nøje er denne bestemmelse vel ikke blevet overholdt, men den indebar alligevel, at langt de fleste unge mænd fra sognene mellem Genner bugt i nord og Kiels dybe fjord i syd måtte søge optagelse ved domkapitlet i Slesvig, dersom de ønskede at skabe sig en gejstlig løbebane.

15. Fremstillingen bygger på H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 99–101 (med henvisninger).
16. Tore Nyberg har i 850 Jahre St. Petri-Dom zu Schleswig, 1984, s. 173–195, fremsat en hypotese om et særligt frisisk bispedømme på grundlag af Adam af Bremens omtale af biskop Eilbert af Farria (Føhr?).

Slesvig stift. Den ejendommelige afgrænsning ind mod Ribe bispedømme ses tydeligt. Embedsdistrikterne var fra syd »Præpositura Maior«, der sammen med »Ellum syssels provsti« var underlagt domprovsten i Slesvig, mens ærkedegnen havde »Archidiaconatus«, der omfattede Angel. Frisernes bosættelsesområde var opdelt i de tre »Utlands-provstier«: Withaa, Strand og Eidersted. Stiftets nordligste del var »Præpositura Barwith Syssel«, der havde eget kollegiatkapitel i Haderslev.

Barved syssels provsti

Men ikke hele Slesvig stift blev varetaget af domkapitlet i Slesvig. Som foran udførligt omtalt udgjorde stiftets nordligste del med sognene fra Genner bugt til Kolding fjord en egen administrativ enhed, kaldt

»Barved syssels provsti« (»Praepositura Barwith Sysæl«). Dette provsti var Haderslev kollegiatkapitels særlige embedsområde, kendt siden 1273¹⁷ og med Haderslevs bykirke, Vor Frue eller Skt. Marie kirke, som kapitelskirke. Man kan derfor opfatte Haderslevs Vor Frue kirke i dens egenskab af kollegiatkirke som en art filial af domkirken i stiftsbyen ved Slien.

Andre eksempler på kollegiatkirker. Inden for Danmarks rige var dette forhold ellers kun kendt fra Sjælland, hvor Vor Frue kirke i København som følge af denne bys stadig større betydning blev kollegiatkirke til domkirken i Roskilde. Syd for Elben kendes der derimod adskillige kollegiatkapitler med tilhørende kapitelskirker, men nord herfor er ved siden af København Eutin den eneste kollegiatkirke og det i forhold til domkirken i Lübeck.

I sammenligning med domkapitlet i Slesvig var det haderslevske kollegiatkapitels funktioner begrænsede, men måske netop derfor kunne det i særlig grad lægge sig efter den til kapitlet knyttede prædike- og undervisningsvirksomhed. I kollegiatkapitlets statutter fra 1309 indskræpes denne virksomhed, idet det hedder, at »enhver, der er født i »Barved syssels provsti« og bliver forfremmet til præst, skal gøre tjeneste i Haderslev kor i to år«¹⁸.

Mens præsteskabet, der var hjemmehørende inden for »det slesvigske domkapitels embedsområdet«, hovedsageligt var blevet rekrutteret fra domskolen i Slesvig, betød undervisningen ved kollegiatkapitlet i Haderslev, at »Barved syssels provsti« fik en autonom udvikling. Det var et forhold, der kom til at sætte sig meget dybe spor i Sønderjyllands kulturelle udvikling.

17. Se note 5.

18. DD/DRB, 2. rk., VII, nr. 178; Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 257–260 (K. J. Jensen).

Haderslev domkirkes høje gotiske kor. Fot. C. Krassél.

Århundredet forud for reformationen

Senmiddelalderens sprogligt-kulturelle udvikling

Det var i ældre tid frem for alt kirken, der gav et land dets kulturelle præg¹⁹. Præsten var den eneste lærde mand, som menigmand kom i berøring med. Det var ham, der skulle formidle kirkens lære i en sproglig form, der kunne forstås og opfattes af den brede befolkning, og det var derfor i et grænseland som Sønderjylland ikke ligegyldigt, hvor præsten havde fået sin uddannelse.

Navnlig blev dette af den allerstørste betydning i årene efter 1325, da Gerhard III af Holsten-Rendsburg overtog formynderskabet for barnehertugen Valdemar V. At et tidehverv i grænselandets historie dermed var indtruffet, stadfæstes ved et udblik over den sprogligt-kulturelle situation, således som den forelå i 1300-årene.

Den lærde skoles sprog var latinen, og dette forhold hænger nøje sammen med den plads, som latinen indtog som kirkens almindelige sprog og dermed i datidens kulturelle liv i det hele taget²⁰. Det lærde skolevæsen så det som et hovedformål at bibringe eleverne et grundigt kendskab til dette sprog, og dette har sønderjyske elever haft mulighed for at skaffe sig ved de skoler, der var knyttet til kapitlerne i Slesvig og Haderslev, samt i Ribe og – for alsingernes vedkommende – i Odense. Dertil kommer, at der sikkert også er foregået latinundervisning ved landsdelens klostre.

Latinen fik imidlertid ikke lov til at bevare sit monopol som skriftsprog. Ind i 1300-årene sker det jævnlige, at »nationalsproget« foretrækkes frem for latinen i skriftlige udfærdigelser. Det danske sprog lykkedes det bedst at hævde sig over for latinen på lovgivningsområdet. Kendt er jo Jyske Lov fra 1241, og fra Sønderjylland kendes Flensborgs og Haderslevs danske bylovgivning fra omkring år 1300. Men ellers

19. Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 104 ff. (med henvisninger).

20. Smstds., s. 94 ff. (med henvisninger).

herskede latinen endnu på den tid suverænt i alle skriftlige udfærdigelser.

Heri skete der nu en afgørende ændring i løbet af 1300-årene, og denne ændring hænger utvivlsomt sammen med, at der også er gennemført en undervisning i nationalsproget, hvad enten den så har fundet sted i de forhåndenværende gejstlige skoler eller i særlige byskoler, hvor lærerne antagelig også har været gejstlige. Kun ad den vej lader det sig forklare, at der har fundet en vis normalisering sted med hensyn til ortografi og sætningsbygning inden for såvel det danske som det plattyske skriftsprog.

Som følge af den politiske udvikling, der i årene efter 1325 gav Gerhard III og hans mænd herredømmet, blev det det plattyske sprog, der blev det herskende nationalsprog i Sønderjylland. Det anvendtes i officielle dokumenter jævnsides med latinen, og det er betegnende, at det første udtryk for et farvel til latinen er barnehertugen Valdemar V's pantsættelsesbrev af 12. april 1325 af området mellem Slien og Ejderen, et landområde, der havde været i holstenernes besiddelse siden 1260. Det pågældende brev er udstedt i Kiel i Holsten²¹, og det er derfor rimeligst at antage, at det er udfærdiget af en skriver med tilknytning til den holstenske greve.

I den sønderjyske hertugs kancelli benyttede man sig påfaldende længe af latinen, og det skyldes nok, at hertug Valdemars kapellan og justitiar var en kannik fra Ribe. Det første plattyskskrevne brev, udstedt inden for det sønderjyske område, er dateret Sønderborg den 3. maj 1344²².

Det plattyske kultursprogs udbredelse. På den tid var Valdemar Atterdag Danmarks konge, og han foretrak ligesom de holstenske grever at benytte det plattyske (»middelnedertyske«) kultursprog. Kongen havde under sin opvækst opholdt sig i Tyskland, og det plattyske sprog var derfor hans egentlige modersmål, ligesom mange af hans nærmeste medarbejdere var tyskere. Det førte med sig, at det danske sprog også måtte kæmpe for sin ret i selve kongeriget Danmark, hvor det plattyske sprog fik en stedse større indflydelse som følge af et betydeligt antal indvandrere og den i flere henseender kulturelle overlegenhed fra tysk side, i særdeleshed påvirkningen fra de nordtyske hansestæder.

21. DD/DRB, 2. rk., IX, nr. 182, 183.

22. DD/DRB, 3. rk., II, nr. 44.

På denne baggrund forstås Sønderjyllands sprogligt-kulturelt udsatte stilling langt lettere. Her skyldtes påvirkningen til fordel for det plattyske skrift- og kultursprogs udbredelse ikke blot, at øvrigheden og administrationen anvendte dette sprog, og ej heller, at de indvandrede adelige, købmænd og håndværkere havde dette sprog som modersmål. Med de adelige kom den jævne mand sædvanligvis ikke i berøring, og indvandringen til de sønderjyske byer var – med undtagelse af Eckernförde og antagelig også Slesvig – ikke større i de sønderjyske byer end i mange kongerigske og nordiske byer. Det var ikke noget, der kunne betinge et sprogskifte.

Nej, den væsentligste årsag til, at det plattyske sprog blev det førende kultursprog i den sydlige halvdel af Sønderjylland, i Sydslesvig, skal søges i, at domkapitlet i Slesvig i løbet af 2. kvartal af 1300-årene blev et overvejende tysk kapitel. Med Johann Bokholt var den første holstener i 1308 blevet Slesvigs biskop, og hans bispetid (1308–31) faldt sammen med den danske kongemagts dybeste forfaldstid og de holstenske grevers store indflydelse i Sønderjylland og i Danmark i øvrigt. Alt dette betød også i Sønderjyllands kirkehistorie et afgørende vendepunkt.

En gennemgang af navnene på kannikerne ved Slesvig domkirke fra årene 1325 til 1350²³ understreger med al ønskelig tydelighed tyskhedens dominans inden for Slesvig domkapitel, og det var derfor blot en følge af den stedfundne udvikling, at det plattyske sprog her kom til at indtage nationalsprogets plads. Det var dette sprog, kannikerne talte, og som de i deres undervisning anvendte ved siden af latinen. I skriftlige udfærdigelser benyttede de den norm for dette sprog, der var gængs og gæv overalt i det hanseatiske Nordtyskland.

Det var med andre ord ikke en tilfældig plattysk dialekt, kannikerne benyttede sig af, men derimod det kultursprog, »Dudesch« (»middelnedertysk«), der i skriftform kendes fra Lübecks og de andre hansestæders kancellier. Det var dette sprog, som de unge mænd fra »det slesvigske domkapitels embedsområde«, der ønskede at gå den gejstlige vej, fik lært som kultursprog nr. 2 efter latinen.

»Det slesvigske domkapitels embedsområde« fik derved lidt efter lidt en hel anden sproglig-kulturel udvikling end de dele af Sønderjylland, der hørte under Ribe og Odense – samt under Haderslev! Nordgrænsen for »domkapitlets embedsområde«, d.v.s. for »Ellum syssels

23. Slesvigske kanniker 1325–1350 (Plattysk i Sønderjylland, s. 90–92).

provsti« – fra Sønderborg på Als ad Alssund og Lillebælt nord om halvøen Løjt, vestpå ind i landet nord om kirkesognene Rise, Ravsted, Højst, Hostrup og derefter følgende Ribe stifts sydgrænse ved Vidåen syd for Tønder og Højer – blev derved i senmiddelalderen en art kulturgrænse tværs igennem Sønderjylland.

Nord og øst for denne linje, i sognene under Ribe, Haderslev og Odense, indtog det danske skriftsprog sin helt selvfølgelige plads som kultursprog nr. 2 efter latinen, men syd for den nævnte afgrænsning havde plattysken denne plads og det til trods for, at det ikke var folkesproget. I langt de fleste sogne inden for »det slesvigske domkaptels embedsområde«, i så godt som alle sognene sydpå til Slien og Danevirke, talte befolkningen sin dansk-sønderjyske dialekt, og i de nordfrisiske sogne langs med vestkysten og ude på øerne herskede forskellige frisiske dialekter. Men som følge af det uddannelsesmonopol, som det slesvigske domkaptels gejstlighed sad inde med, fandtes der inden for dets embedsområde intet alternativ i form af det danske kultur- og skriftsprog, og hos nordfriserne havde 1300-årenes stormflodskatastrofer lammet enhver form for kulturelt initiativ, f.eks. i retning af at skabe et eget kultursprog.

De færdiguddannede præster tog fra deres ophold ved det slesvigske domkapitel kendskabet til det plattyske sprog med sig ud i alle askroge af »domkaptels embedsområde«. De var landets egne børn og kunne tale folkets dialekt så godt som nogen. Det betød, at folk havde tillid til deres præst, han var jo en af deres egne, og de gik derfor til ham, så snart der var problemer ud over det dagligdags. Og han var ofte den eneste, der havde set lidt mere af verden end den snævre hjemstavn.

Dengang som nu var det præstens fornemste opgave at bringe bud om det kristne evangelium. Det skete søndag efter søndag i kirkens gudstjeneste ved messe og ved prædiken, og det skete på søgnedage ved husbesøg, ved sygeseng og dødsleje. Præsten var med i den enkeltes liv fra vugge til grav. I prædiken og under sjælesorg har han været nødsaget til at give »det hellige« et sprogligt udtryk, der kunne opfattes af den sønderjysk- eller frisisktalende almuesmand. Det er nemlig nu engang således, at dialekten svigter totalt, når noget »helligt« skal udtrykkes. Det ville f.eks. selv i vor tid virke helt forkert at bede Fadervor på dialekt, og denne følelse har næppe været anderledes hos middelalderkirkens troende. For dem var gudstjenesten først og fremmest en kult, et menneskeligt forsøg på at nærme sig Gud, hvorunder man gav »det hellige« mæle i bestemte ord og vendinger.

Det er på denne baggrund, at man skal forstå latinens stilling som middelalderkirkens hellige sprog. Men i sit daglige embedsvirke kunne præsten ikke nøjes med det for menigmand så uforståelige latin. Han måtte da i stedet ty til sit eget kultursprog, og det var siden 1300-årene plattysk for en præst, uddannet ved domkapitlet i Slesvig.

Den her skildrede udvikling fandt ikke sted fra dag til dag. Der skulle generationer til, før det plattyske kultursprog havde vundet en varig plads som den dansk-sønderjyske (og nordfrisiske) almuesmands kultursprog. I begyndelsen af 1400-årene indtraf der tilmed som følge af den lange krig begivenheder, der bremsede denne udvikling i sognene nord for linjen Flensborg-Tønder. Det var noget, der fik skelsættende betydning, fordi reformationens mænd byggede videre på den sprogligt-kulturelle arv, der var skabt i senmiddelalderen.

Slesvigs og Haderslevs gejstlighed i storpolitikens malstrøm

Slesvig stifts kirkelige udvikling i de sidste hundrede år forud for reformationen er karakteriseret ved en stadig løsere forbindelse til ærkebispedømmet i Lund. Det var en udvikling, der var begyndt i Johann Bokholts bispeperiode (1308–31). Han nævnes atter og atter i forbindelse med gejstlige fra nordtyske stifter, og den kirkeleder, som han uden sammenligning havde mest at gøre med, var ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen.

Det betød, at den tråd, der bandt Slesvig stift til Lund blev meget tynd, og den var næsten nået til bristepunktet, da den pavelige kurie, der på den tid (1309–77) opholdt sig i Avignon ved Rhônens nedre løb, i 1330 reserverede sig retten til at indsætte bisper på Slesvig bispestol²⁴. Derefter formåede den danske kirkes ledelse ikke mere at hindre, at den slesvigske gejstlighed fulgte landsdelens almindelige udvikling længere og længere bort fra dansk rigsmagt.

Ved indsættelsen af nye bisper i Slesvig udpegede man i det fjerne Avignon gladeligt gejstlige fra Hamburg-Bremen og andre nordtyske stifter til at være bispernes værneherrer, og det betød, at ærkebiskoppen af Lund var udelukket fra at udøve den indflydelse, der med rette tilkom ham. Kun en enkelt gang, i 1375, lykkedes det fra dansk side at få indflydelse på bispevalget²⁵. Det var ganske vist ikke ærkebiskoppen, men derimod kongen, der gennemtvang sin kandidat til Slesvig bispestol, og Valdemar Atterdags kandidat var Johannes Skondelev, en franciskaner fra Gudensberg i Hessen.

Johannes Skondelev glemte aldrig, at han kunne takke Danmarks konge for sin udnævnelse, ej heller, at Slesvig stift var en del af den

24. DD/DRB, 2. rk., X, nr. 230.

25. Johannes Lindbæk: Pavernes Forhold til Danmark under Kongerne Kristiern I og Hans, 1907, s. 162; L. J. Moltesen: De Avignonske Pavers Forhold til Danmark, 1896, s. 121. Se iøvrigt: Acta Pontificum Danica, I, nr. 736.

danske kirkeprovins, »Provincia Daciana«, men det fik til følge, at hans bispeperiode blev den mest dramatiske i Slesvig stifts historie.

Efter Valdemar Atterdags pludselige død i 1375, nogle få måneder efter Johannes Skondelevs indsættelse som biskop af Slesvig, havde de holstenske grever sat sig i besiddelse af hele Sønderjylland, og i 1386 anerkendte dronning Margrethe denne situation imod, at den holstenske grev Gerhard VI aflagde en lenshylding på egne og medarvingernes vegne²⁶. Det var derfor blot en dyd af nødvendighed, da Johannes Skondelev i 1389 lovede Gerhard VI troskab og bistand i hans egenkab af hertug af Slesvig²⁷.

I 1404 faldt Gerhard VI under et krigstogt mod ditmarskerne, og dermed frembød der sig for den danske kongemagt en enestående lejlighed til at genvinde det tabte grænseland. Johannes Skondelev støttede dronning Margrethe i dette forehavende ved i 1406 at overlade hende de to bispeborge i Svabsted ved Trene og i Stubbe ved Slien²⁸. Så langt imod syd havde den danske kongemagt ikke været i lange, lange tider, og da dronningen snart efter også skaffede sig herredømmet over andre dele af grænselandet, svarede holstenerne i løbet af vinteren 1409–10 med åben krig. En af de første, der på sin krop kom til at føle holstenernes had, var Johannes Skondelev, som i 1410 blev overfaldet under et ophold i Flensborg og ført som fange sydpå²⁹.

Under nogle påfølgende forhandlinger lykkedes det ganske vist at få biskoppen frigivet, men denne hændelse har gjort ham det klart, at hans forhold til holstenerne var ødelagt for stedse. Alt tyder på, at han ikke mere genså sin stiftsby Slesvig. Han nævnes i hvert fald i de følgende år altid i den dansk-nordiske konges omgivelser. Efter dronning Margrethes død var han en af Erik af Pommerns råder, og i denne egenkab repræsenterede han den danske kirke under konciliet i Konstanz i 1415. Som et tegn på den agtelse, han nød i Rom, var han medlem af den kommission, der dømte den tjekkiske reformator Jan Hus til bålet.

26. Plattysk i Sønderjylland, s. 109 ff., 150 ff. (med henvisninger).

27. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, VI, nr. 830; Chr. L. E. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, III, 1866–67, nr. 16.

28. H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, nr. 124; Danske Magazin, 5. rk., II, s. 86.

29. Dipl. Flensb., I, nr. 50, 66; Acta Pont Dan, II, nr. 1155, 1160–1161.

Alt dette formåede dog ikke at tilsløre den kendsgerning, at Slesvigs biskop var hjemløs i sit eget stift. Han gjorde derfor et forgæves forsøg på at få et andet bispedømme i kongens oprindelige hjemland Pommern, men hans skæbne syntes bundet til kong Eriks virke i Danmark. Sin sidste større embedshandling udførte han få dage før sin død den 17. august 1421, da han var medunderskriver på nørre- og sønderjydernes vidnesbyrd om Sønderjyllands historiske tilhørsforhold til Danmark³⁰. Dette vidnesbyrd blev sammen med lignende aktstykker fra Sjælland og Skåne meddelt den kejserlige voldgiftskommission og dannede grundlaget for kejser Sigismunds dom i 1424, der faldt ud til fordel for det danske standpunkt i striden med holstenerne.

Allerede inden Johannes Skondelev havde lukket sine øjne for stæde, var der ved kollegiatkapitlet i Haderslev bestræbelser i gang, der kun kan tolkes som forsøg på at løsrive Haderslev fra forbindelsen med Slesvig. De mange års krig med kampe, der især foregik i strøget mellem Flensborg og Tønder, syntes at fremme løsrivelsesplanerne, og kong Erik undlod ikke at støtte den haderslevske gejstlighed i dens afstandtagen fra, hvad der skete ved domkapitlet i Slesvig.

I 1415 tog kongen således »Vor Frue kirke i Haderslev og det ganske kapitel med kantor og kanniker« i sit værn og sikrede dem imod »enhver form for beskatning og anden besværing«³¹. Kapitlets økonomi styrkedes ydermere ved, at det fik overladt indtægterne af en række omegnskirker, Moltrup, Bjerning, Åstrup, Grarup og Øsby³². Og snart efter dukker der en række højst ejendommelige breve frem, hvori forskellige af Haderslev-egnens rigmænd skænker kapitlet gods. Det fik overladt gårde her og der, Bejerholm i Halk, en gård i Fjelstrup, tre i Hejsager, Medstedgård i Halk, en gård i Sverdrup, en i Stendet (den forsvundne landsby, hvor nu Stendetgård ligger). Det nævnes altsammen i breve fra 1413, 1417, 21, 22, 29, 1436, 39 og 1440³³.

30. Antislesvigholstenske Fragmenter, XIII, 1848–51, s. 118–122. Der tales heri om »de dome to Sleswiik, to Ripe vnde to Hadersleff«. Johannes Skondelev har med andre ord anset Vor Frue til Haderslev for at være en domkirke i disse år!
31. Diplomatarium Collegii Canonicorum Hadersleviensium (Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheime-Archiv, II, 1856), nr. 11.
32. Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, VII, s. 127 (med 1406 for 1416, se: Plattysk i Sønderjylland, s. 157, note 431). Dipl Coll Can Had, nr. 6.
33. Optælling med henvisninger i: Plattysk i Sønderjylland, s. 158.

Hele tre gange nævnes det direkte, hvad der var meningen med denne pludselig så overvældende godsoverdragelse: indtægterne skulle bruges til ombygning af Vor Frue kirke i Haderslev, og i årene 1420–1440 kom der et vældigt byggeri i gang. Der er næppe tvivl om, at det er de politiske forhold – situationen med det i praksis delte Slesvig stift –, der har udløst de højtflyvende byggeplaner. Mændene bag byggeprojektet har ønsket at skabe en rigtig katedral, fuldt værdig til at være hovedkirke for et selvstændigt Haderslev stift. I de tidligere nævnte akter til brug for den kejserlige voldgiftskommission findes også en omtale af Sønderjyllands domkirker, nemlig domkirkerne i Slesvig, Ribe og – Haderslev!

Johannes Skondelevs død i 1421 førte til et fuldstændigt brud mellem Haderslev og Slesvig. Det holstensksindede domkapitel ville for enhver pris undgå en gentagelse af begivenhederne i 1375 og skaffede sig derfor i løbet af et par måneder kuriens godkendelse af deres valg af domprovst Heinrich von dem See til ny biskop af Slesvig. Det gjaldt øjensynligt om at stille myndighederne i Danmark, de kirkelige såvel som de verdslige, over for fuldbyrdede kendsgerninger.

Valget af Heinrich von dem See var da også helt uantageligt for de danske myndigheder, da han var kendt for sit nære tilhørsforhold til de holstenske grever, med hvem man var i krig, men efter kuriens godkendelse lod det sig ikke omstøde. I stedet udpegede ærkebiskoppen i Lund i 1423 da to gejstlige til at overtage administrationen af de biskoppelige indtægter fra den del af Slesvig stift, som kong Erik havde herredømmet over³⁴. Det blev kanniken Niels Ulfsen fra Haderslev og den flensborgske præst Peter Riggelsen, altså en repræsentant for »Barved syssels provsti« og en for den nordligste del af »det slesvigske domkapitels embedsområde«. Dermed var den holstensksindede Slesvig-bisp, Heinrich von dem See, og hans slesvigske domkapitel udelukket fra at have indflydelse i de dele af stiftet, der lå nord for Flensborg.

Med andre ord: Slesvig stift var sprængt!

Det var selvsagt en uholdbar situation, og der er sandsynligvis blevet ført adskillige forhandlinger mellem Lund og Rom og mellem Slesvig og Rom. For kuriens mænd har det været en speget politisk situation at tage stilling til, men endnu engang viste Rom sin forunderlige evne til at løse op for selv de vanskeligste knuder. Resultatet af overvejelserne blev, at kurien i overensstemmelse med den danske konges ønske

34. Dipl Flensb, I, nr. 94.

(som det udtrykkeligt hedder!) i 1424 udnævnte ærkedegnen Erich Dosenrode til »koadjutor« (medhjælper) for biskop Heinrich von dem See³⁵. Som begrundelse anføres, at bispen var blind og alderdomsvækket!

Slesvigs biskop og det slesvigske domkapitel var ikke på nogen måde indblandet, og det var heller ikke så sært. Erich Dosenrode havde nemlig som den eneste i Slesvigs domkapitel fulgt sin biskop, Johannes Skondelev, og han havde måtte bøde herfor med sit embede. I 1411, altså umiddelbart efter det holstensksindede domkapitels brud med biskoppen, nævnes en helt anden som ærkedegn i Slesvig, nemlig Johann Hauschildt³⁶, en af de hidtidige kanniker.

I praksis har koadjutorembetet betydet, at Erich Dosenrode med kuriens velsignelse kunne udøve de biskoppelige rettigheder i den del af Slesvig stift, der som følge af den årelange krig mellem Danmarks konge og de holstenske grever lå uden for Heinrich von dem Sees og det slesvigske domkapitels rækkevidde. Det var ærkebiskoppen af Lund og biskoppen af Odense, der af kurien blev udpeget til at indsætte den tidligere ærkedegn i det nyoprettede embede; det provisoriske arrangement med de to gejstlige fra Haderslev og Flensborg kunne derefter i 1426 aflyses³⁷. Udadtill bevarede derved skindet af stiftets enhed!

I 1429 døde biskop Heinrich von dem See, og atter engang fulgte Slesvigs domkapitel den hidtil anvendte procedure. Det var igen en af kapitlets egne prælater, der blev valgt til ny biskop, nemlig Claus Wulf, der just var blevet ærkedegn efter Johann Hauschildts død. Han var født i Rendsburg og havde jævnligt gjort tjeneste som en af de schauenburgske grevers allernærmeste medarbejdere. Ligesom sin forgænger opnåede han kuriens tilladelse til selv at vælge den biskop, der skulle indvi ham i det nye embede. Det var en åbenlys tilsidesættelse af danske rigsinteresser, men kong Eriks klage over fremgangsmåden, som han med rette opfattede som et indgreb i sine patronatsrettigheder, blev afvist af konciliet i Basel i 1434³⁸.

Den dansk-nordiske kongemagts nederlag. På det tidspunkt var kong Eriks sag nemlig forlængst tabt. I 1431 havde han ikke kunnet hindre, at holstenerne satte sig i besiddelse af Flensborg,

35. Acta Pont Dan, II, nr. 1431.

36. Dipl Flensb, I, nr. 57.

37. Dipl Flensb, I, nr. 94.

38. Acta Pont Dan, III, nr. 1725.

og de havde dermed vundet en afgørende sejr. Det kan næsten betragtes som symptomatisk for situationen, at den kongeligssindede koadjutor Erich Dosenrode synes at være omkommet under disse kampe.

Ved de efterfølgende fredsftaler i Horsens 1432 og i Vordingborg 1435 måtte kong Erik anerkende holstenernes herredømme over det meste af Sønderjylland, og Gerhard VIs søn, Adolf VIII, siden 1433 den eneste, der var i live af hans tre sønner, kunne nu med rette kalde sig hertug af Slesvig og greve af Holsten. I forbindelse med Christoffer af Bayerns kongevalg i 1440 afstod Danmarks rigsråd også resten af Sønderjylland til Adolf VIII, nemlig Haderslev amt og Ærø. Hertug-grevens og ridderskabets slesvig-holstenske feudalstat havde derefter som nordgrænse Kongeåen og Kolding fjord.

Den ordning, der efter Adolf VIII's død blev truffet i Ribe i 1460, og som førte til, at Danmarks konge siden 1448, oldenburgeren Christian I, blev kåret til »herre over landene Slesvig og Holsten«, stadfæstede skellet mellem hertugdømmerne og kongeriget og kom derved til at bestemme den politiske udvikling i det gamle danske grænseland for lange, lange tider, i hvert fald helt til 1848. Så længe eksisterede de to lande, Slesvig og Holsten, som et fælles administrationsområde i personalunion med Danmark.

De kirkelige tilstande i Haderslev efter kongemagtens rømning af Flensborg i 1431

Afståelsen af de nordligste dele af Sønderjylland i 1440 betød, at nu var også »Barved syssels provsti« blevet underlagt Adolf VIII's herredømme. For gejstligheden i Haderslev havde det den virkning, at det fra nu af var Slesvigs biskop, Claus Wulf, der havde det afgørende ord at skulle have sagt, og én ting var sikker: den udvikling, som også Haderslevs gejstlighed i krigens år havde taget del i, måtte være ham en vederstyggelighed. Han greb derfor af al magt ind over for den separatisme, der i årene 1409/10–35 var kommet til udtryk hos kollogiatkapitlets kanniker³⁹.

De omfattende byggearbejder, der siden 1415/20 havde været i gang i Vor Frue kirke i Haderslev, har Claus Wulf kun kunnet betragte med blandede følelser. Tanken om en katedral i Slesvig stifts nordligste provsti var fuldstændig på tværs af, hvad han tilsigtede, og det er derfor efter al sandsynlighed ham, der har krævet byggeriet afsluttet. Bygningshistorikere har længe været klar over, at det påbegyndte katedralbyggeri ikke er blevet fuldført efter de planer, der oprindeligt må have foreligget, og de har ment at måtte søge årsagen hertil i en svingtende økonomi. På baggrund af, hvad der var sket i Haderslev i forbindelse med den faktiske sprængning af Slesvig stift er det dog mere rimeligt at søge forklaringen i den politiske udvikling. Et byggeri, begyndt af politiske årsager, har også kunnet standses af politiske årsager.

Lykkeligvis var byggeriet i 1430'erne så langt fremme, at det gotiske højkor var færdigbygget. Det var derfor nødvendigt at fuldføre arbejdet med midtskibets forhøjelse ud fra det gotiske korskæringshvælv, selv om dette arbejde ikke fik en så fornem udførelse som i højkoret, men alle planer om også at forhøje korsarmene blev skrinlagt. Alligevel havde bygherrerne alt i alt nået deres hensigt, idet kirkens katedralpræg ikke lod sig dølgte. Med sit fornemme gotiske højkor imponerer Vor

39. Plattysk i Sønderjylland, s. 161 f. (med henvisninger).

Frue til Haderslev ikke alene ved sin dristige østgavl ud imod byens nord-sydgående hovedfærdelsåre, men dens indre med buernes fine form og pillernes smukke profileringer gør den til noget enestående, ja hæver den til en førsterang inden for gotisk byggekunst på nuværende dansk område⁴⁰.

Det havde været tidens modsætningsforhold mellem nord og syd, mellem Danmarks konge og de holstenske grever, der havde sat bygge-riet i gang, men da man tog fat, valgte man som noget helt selvfølgelig at bygge i tidens almindeligt udbredte stilart, således som den var kendt på vore breddegrader, d.v.s. man fulgte den hanseatiske gotiskskema. Ved sin ydre form er kirken derved blevet et minde om den vældige kulturpåvirkning, som alle de nordiske lande og selvsagt ikke mindst Sønderjylland i 1300- og 1400-årene var udsat for fra det plattysktalende, hanseatiske Nordtyskland.

Efter Haderslevs og »Barved syssels provstis« indlemmelse i Adolf VIII's Slesvig og Holsten i 1440 var forudsætningen skabt for en sikring af Slesvig stifts enhed ud i fremtiden. For Claus Wulf var dette noget afgørende, og han lod derfor en stenbygget bisperesidens opføre ikke langt fra Vor Frue kirke⁴¹. Han har vel dermed villet fortælle indbyggerne i Haderslev, at Slesvigs biskop var kommet til deres by for at blive!

Men Claus Wulf nøjedes ikke med at få de ydre rammer bragt i orden. Han søgte også at nyskabe kollegiatkapitlets indre struktur. Allerede i 1434 blev der optaget to tyske kanniker⁴², og i 1441 og ti år senere var der tale om en udvidelse af kapitlet, først med fire og siden med endnu én. Omstruktureringen af kapitlet skal bedømmes som et udtryk for, at Claus Wulf havde tilsluttet sig den reformbevægelse, som middelalderkirken oplevede i det tiår (1440–50), da Felix V var pave⁴³. Men den nye pave var blevet valgt i åben konflikt med Rom, og efter 1450 var det slut med reformforsøget. I årene forud for reformationen talte kollegiatkapitlet atter kun otte medlemmer. Flere af disse var efter navnene at dømme af tysk afstamning, og det tyder på, at der i årtierne forud for reformationen var en lignende udvikling i tysk ret-

40. Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 101 (Aage Roussell).

41. Slesvig-bispens jordebog 1462 (Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig, Quellensammlung, VI, 1904, s. 244).

42. Acta Pont Dan, III, nr. 1734, 1735.

43. Historie, ny rk., IX, s. 222–241 (Tore Nyberg).

ning i gang i Haderslev som den, der efter 1325 kendetegnede domkaptilet i Slesvig, en udvikling, som først reformationens mænd gjorde ende på.⁴⁴

Det var i virkeligheden således, at reformatorerne overtog og byggede videre på de kirkelige tilstande, der var skabt i senmiddelalderen, og de hvilede først og fremmest på det reorganisationsarbejde, som biskop Claus Wulf forestod, efter at Haderslev i 1440 var blevet en by i Adolf VIII's Slesvig og Holsten.

Et højst bemærkelsesværdigt udslag af dette arbejde er et gavebrev fra 1442, hvori Slesvigs biskop stiftede et Helligånds-alter i Vor Frue kirke for – som det hedder – at fremme fromhedslivet på dette sted⁴⁵. Det politiske omsving i 1440 havde åbenbart forårsaget en del spændinger i Haderslev, for biskoppen skriver, at hensigten med det nye alter var, at »Helligånden måtte forjage splittelsens og vildfarelsens ånd fra kirkens lemmer og indbyggerne i Haderslev by ... og lede dem, indtil de ser Ham ansigt til ansigt i det himmelske Jerusalem«. Ideen med det nye alter var således tydelig nok: Haderslev-borgernes sind skulle vendes bort fra den politiske udvikling, der havde været dem imod, og det skulle ske ved, at fromhedslivet styrkedes!

Men samtidig blev også byens danske sprog tilgodeset, idet der i samme gavebrev tildeltes kirken et nyt »vicarie«, og dette præsteembedes indehaver blev det pålagt at prædike på »folkesproget« på aposteldage, ved de store fester, samt på søndagene og på hverdagene i advents- og fastetiden, og ligeledes i påsken og pinsen. Med »folkesproget«, modersmålet, kan der i Haderslev naturligvis kun være tale om det danske sprog, og gavebrevet er derved et vidnesbyrd om den interesse, som man også i senmiddelalderen nærrede for en forkyndelse, der kunne opfattes og forstås af folkets brede lag.

Det nyoprettede embede fik en høj placering i præsteskabet. Dets indehaver havde titlen »summus vicarius« og som sådan forrang for kirkens øvrige vicarer. Han var indplaceret lige efter kannikerne, og dem blev det pålagt at give ham stol og plads i koret og ved processionerne. Hans prædiken skulle finde sted »på et passende sted i kirken«, idet kirkens gamle sprog, latinen, havde sin plads i koret. Her foregik højmessens fremdeles på romerkirkens gamle sprog.

44. Haderslevske kanniker 1474–1526 (Plattysk i Sønderjylland, s. 226–230).

45. Dipl Coll Can Had, nr. 24. – Kravet om prædiken på modersmålet nævnes også i et gavebrev fra 1464 (smstds., nr. 38).

Alt dette betød dog ikke en tilsidesættelse af øvrighedens og administrationens plattyske sprog. Det havde naturligvis også en plads i forkyndelsen i Vor Frue kirke, fordi alle af stand og stilling – amtmænd, borgmestre, medlemmer af patriciatet, samt en stor del af de gejstlige – efter Adolf VIII's overtagelse af Haderslev i 1440 benyttede sig af dette sprog.

Helt tydelig blev det plattyske sprogs plads i forkyndelsen, da Claus Wulf i 1465 indstiftede et særligt lektorat ved Vor Frue kirke⁴⁶. I 1460 havde han indstiftet et lignende embede ved domkirken i Slesvig, men ellers var teologiske lektorater ukendte i de danske stifter⁴⁷, og det er vel dette, der hentydes til, når det i stiftelsesbrevet hedder, at det var »efter tysk skik«, at der blev ansat en lektor ved kollegiatkapitlet i Haderslev. Hensigten med embedet var, at dets indehaver »til fremme af folkets frelse i provstiet Barved syssel« skulle holde faste forelæsninger i hver uge for kannikerne og for de vordende præster. Der skulle undervises i bibelfortolkning, da – som det hedder – »studiet af den hellige skrift var vejen til en virksom tro hos den enkelte præst«. Men desuden påhvilede det lektoren med en uges varsel at prædike for den af Vor Frues kanniker, der måtte ønske at blive afløst. Den mand, der fik embedet som »lector sive [eller] magister« i Haderslev, var en tysker, Jacob Horstmann, og det har derfor naturligvis været på plattysk, han har prædikeret, når han forlod de lærdes latin. Jacob Horstmann var en betydelig mand. Han var kommet til Haderslev efter studier i Rostock, og han vendte senere tilbage til denne by, hvor han blev rektor for universitetet.

Lektor-embedet var i følge stiftelsesbrevet af 1465 et af de fornemste ved kollegiatkapitlet i Haderslev. Lektoren skulle – i kor såvel som i kapitel – have stol og plads næst efter kantoren, kapitlets daglige leder. Barved syssels provst residerede nemlig i ældre tid i henhold til statutterne ved domkapitlet i Slesvig. Lektoren havde følgelig forrang for kapitlets ældste kannik. Hans bolig blev et stenbygget hus umiddelbart vest for Vor Frue kirke, hvor han kunne samle sine gejstlige tilhørere til forelæsningerne.

De to præsteembeder i Haderslev, som Claus Wulf havde fået oprettet i 1442 og 1465, peger hen på den gudstjenestelige ordning, som

46. Dipl Coll Can Had, nr. 40; Acta Pont Dan, III, nr. 2386.

47. Odense Katedralskoles Historie 1283–1983, 1984, s. 11 (Anne Riising).

senere hen blev fastlagt af reformationens mænd. Lektor-embedet med plattysk prædikesprog blev til den senere tids provst og »Hauptpastor«, mens den danskprædikende »summus vicarius« havde det embede, der senere beklædtes af »Archidiaconus«, andenpræsten. På den måde havde man tilgodeset landsdelens officielle sprog samtidig med, at der var taget hensyn til folkets brede lag i den nordlige del af stiftet.

*Biskop Gottschalk Ahlefeldts gravsten i Slesvig domkirke.
Fot. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Dom zu Schleswig,
1966.*

Højgejstligheden i Slesvig, Ribe og Haderslev og de kirkelige tilstande i årtierne forud for reformationen

Claus Wulfs bispeperiode blev skelsættende både i verdslig og kirkelig henseende. Som tilhænger af schauenburgernes slesvig-holstenske feudalstat havde han siden 1432 indtaget en ledende position under så godt som alle de forhandlinger, der fandt sted mellem Danmarks rigsråd og det slesvig-holstenske ridderskab. Det blev derfor helt naturligt ham, der i 1460 fra Ribes rådhus udråbte Christian I til »herre over landene Slesvig og Holsten«.

De politiske gøremål hindrede ham imidlertid ikke i målbevidst at fortsætte sit kirkelige reformværk, og han er herved kommet til at fremstå som en af middelalderkirkens smukkeste repræsentanter i århundredet forud for reformationen. Foruden de nye gejstlige embeder i Slesvig og Haderslev sørgede han for hospitaler i Slesvig og Ekernförde, ligesom han også stiftede legater til fordel for de fattige⁴⁸. Et ejendommeligt udtryk for, at hans reformiver ikke lod sig bremse af en stiftsgrænse, er et åbent brev fra 1469⁴⁹, hvori bisperne af Århus, Odense og Lübeck »på indstændig anmodning af vor kære broder, biskop Nicolaus af Slesvig,« lover 40 dages aflad til alle gejstlige, som »læser deres kanoniske tider tydeligt og opmærksomt op af bogen og ikke beder udenad hen i vejret«. Slig usømmelig skik forekom åbenbart!

Af Claus Wulfs fire efterfølgere på Slesvig bispestol inden reformationen tilhørte de tre den slesvig-holstenske adel, mens en af dem var en tysk gejstlig, der fra Rom blev sendt til stiftet.

Gottschalk Ahlefeldt i Slesvig

Romerkirkens sidste biskop var Gottschalk Ahlefeldt (1507–41), der tilhørte Slesvig-Holstens på den tid førende adelsslægt, en mand af

48. Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 29 ff. (Johanne Skovgaard).

49. Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ, 2. rk., 1, nr. 6779; Thorkelin: Samling af Danske Kirkelove, 1781, s. 106–107.

verdensklogskab og med fornem personlig fremtræden⁵⁰. Gottschalk Ahlefeldt var dr. jur. fra universitetet i Bologna og havde i årene, før han blev biskop, ved siden af forskellige kirkelige embeder også haft hvervet som kansler for hertug Friedrich I af Gottorp. Det hindrede dog ikke, at han som biskop også blev anvendt i diplomatiske sendelser af Christian II. Han var således et fremtrædende medlem af det gesandtskab, som kongen i 1514 sendte til det habsburgske hof for på kongens vegne at bejle til kejserens sønnetatter Elisabeth, Karl V's søster.

Ifølge hele sit anlæg var Gottschalk Ahlefeldt nok mere jurist end teolog. Der er intet spor af, at han deltog i senmiddelalderens kirkelige reformbevægelse, omend han drog omsorg for i Paris at få udgivet trykte liturgiske bøger, og da reformationsrøret mærkedes, sørgede han for i 1523 at få optaget en række tingsvidner, der kunne dokumentere ejendomsretten til kirkens gods⁵¹. Alt i alt tyder hans ledelse af bispedømmet på skarpsindighed og redelighed, og reformationens mænd skulle snart sande, at han i kraft af sin afstamning og som medlem af de slesvig-holstenske landdage indtog en samfundsmæssig position, der gjorde ham urørlig.

Ribes sidste biskopper

Af Ribe stifts biskopper i årtierne forud for reformationen var Peder Nielsen (1465–83) alt andet end pletfri. I 1474 gav hans væremåde anledning til en længere formaningsskrivelse⁵², der er helt enestående i sin art, eftersom den er underskrevet af domkapitlets samtlige medlemmer. »Skønt stiftets biskop« – hedder det i brevet – »lever Peder Nielsen til skade for den biskoppelige værdighed«, og derefter anføres en række eksempler på hans udskejelser. Først hans åbenlyse ukyskhed, for hvilken han var berygtet blandt gejstlige og verdslige, især med hensyn til de skøger, der opholdt sig i selve bispegården og i dens omgivelser. »Ak, Eders uafholdenhed er så notorisk, at den ikke kan skjules med nogen udflugt!« Endvidere drev biskoppen »simoni« (jvf. Apostlenes

50. Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 34 ff. (Johanne Skovgaard).

51. Falkenstjerne & Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, 1895–99, s. 454–457.

52. Kirkehistoriske Samlinger, I, s. 257 ff. (J. B. Daugaard), Ribe Bispesæde 848–1948, 1948, s. 53–55 (Helge Hår); jvf. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 370 f.

Gerninger, kap. 8, v. 9–24) ved at bortsælge embeder, så den fattige gejstlige, der intet havde at byde, måtte gå tiggergang i gaderne. »Eders Hellighed reserverer sig til eget bord og egen pung kirker, tiender og beneficier uden at spørge kapitlet, hvorved Eders blinde havesyge forhærder Eders faderlighed«. Og endelig klagedes der over, at biskoppen trods beedigede givne løfter som mener forbeholdt sig alle indtægter på bekostning af kannikerne, ligesom han straffede gejstliges forseelser på en tyrannisk måde, idet han uden kapitlets samtykke beslaglagde deres ejendomme, skønt de burde tilfalde kirken. Det samme skete med afdøde præsters ejendele, og kirkens og kapitlets bønder tyngede han med ulovligt gæsteri.

Peder Nielsens to efterfølgere på Ribe bispestol inden reformationen var af adelig afstamning. Mest kendt er den sidste af dem, Iver Munk, der som søstersøn af sin forgænger overtog bispeembedet i 1499⁵³. Der gik dog adskillige år hen (helt til 1513!), før Iver Munk læste sin første pontifikalmesse, og hans forhold til den egentlige bispegering forblev alt i alt passiv. Som et udtryk herfor holdt han en vicar »i de åndelige sager«. Trods sit cølibatsløfte efterlod han sig tre børn med to forskellige kvinder.

Det var den kirkelige administration og godspolitikken, Iver Munk især samlede sig om, men desuden arbejdede han energisk på at få indflydelse på sit lands politiske udvikling. Han hørte til blandt de medlemmer af Danmarks rigsråd, der tidligst indså, at Christian II med sin opfattelse af kongedømmet truede adelens magt, og han søgte derfor at hindre hans tronbestigelse i 1513. Som følge af kongens tilsidesættelse af rigsrådet og hans voldsomme optræden også i kirkelige anliggender blev Iver Munk i december 1522 en af lederne af det oprør mod kongen, der førte til henvendelsen til hertug Friedrich I af Gottorp om at modtage den danske kongekrone. Forholdet til denne fyrste – som konge kendt som Frederik I – forblev derfor positivt. Frederik I følte sig altid særligt forpligtet over for Iver Munk.

Johann Wulf i Haderslev

Den daglige leder af kollegiatkapitlet i Haderslev var oprindelig kanten, idet provsten over »Barved syssels provsti« som nævnt residerede ved domkirken i Slesvig. Dette blev imidlertid ændret, da Johann Wulf i 1517 opnåede at få provstiet ophøjet til en særlig prælatur, og når

53. Ribe Bispeæde 848–1948, s. 56 ff. (Helge Hår).

det kom så vidt, skyldtes det Johann Wulfs mangesidige virke og store foretagsomhed⁵⁴.

Allerede før århundredskiftet havde Johann Wulf som tjenestegørende under biskoppen af Slesvig skaffet sig forskellige sognekald, hvis indtægter han nød uden nogensinde at få en egentlig præstevise. En årlig pension af et af disse sognekald overlod han i 1498 til en kannik fra Haderslev mod at få dennes præbende, og denne tilknytning til Haderslev holdt middelalderkirken ud, da Johann Wulf i 1506 blev optaget som kannik i kollegiatkapitlet.

De mange kirkelige gøremål supplerede han med et virke i statsjens-ten hos de to sam-hertuger, brødrene Hans og Friedrich. Desuden blev han pavelig notar og fik overladt kanonikater i både Slesvig og Ribe, siden hen også i Århus og Roskilde. Adskillige gange opholdt han sig på fyrsternes vegne i Rom, i 1512 således som kong Hans's sekretær og »nuntius» (gesandt), og efter dennes død fortsatte han i Christian II's tjeneste.

Hans forbindelse til denne konge blev dog senere afbrudt. Johann Wulf var nemlig blevet kommissær i Slesvig for afladskræmmeren Arcimboldus, der i 1517 og 1518 virkede i Danmark og Sverige. I sit nye hverv berejste Johann Wulf Jylland, og han er derved blevet en af dem, som reformkatolikken Poul Helgesen (Paulus Helie) beskyldte for at have været med til at undergrave romerkirkens anseelse⁵⁵. Arcimboldus's optræden var »så forargelig, at den ved sin tøjlesløse frækhed udslykkede al fromhed og gudsfrygt, fordi den var falden i hænderne på kommissærer, der havde styrtet sig selv i fordærvsens dyb ved deres overdådighed, pragtlyst, ærgerrighed, vellyst, velværd og utallige andre laster. Deres brøde er skyld i, at den hellige romerkirke nu må høre ilde blandt verdens folkeslag og kaldes det skamløse Babylon!« I personlig fare kom Johann Wulf, da Christian II søgte at få ham fængslet som medskyldig i det forræderi over for kongen, som Arcimboldus gjorde sig skyldig i under sit ophold i Sverige. Johann Wulf slap dog med skrækken, da han gav sig ind under hertug Friedrich I's værn, ligesom også Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, stod ham bi ved at tage sig af hans sag.

54. Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg., XXVI, s. 332–336 (J. Oskar Andersen); Plattysk i Sønderjylland, s. 251 ff. – Der er trods navneligheden intet slægtskab mellem biskop Claus Wulf og provst Johann Wulf.

55. Skibykrøniken, udg. A. Heise, nytryk 1967, s. 55.

Men at han har følt sig i alvorlig fare, fremgår af, at han i denne tid søgte tilflugt i Lübeck, og her har han måske opholdt sig til efter bruddet mellem Christian II og farbroderen Friedrich I i 1523. Under den sidstes felttog mod Danmark indsamlede Johann Wulf penge til aflønning af hertugens lejetropper, og efter sejren kunne han da trygt vende tilbage til sin prælatur i Haderslev. En af hans efterfølgere, Georg Boetius, har givet ham det lov, at han, hvad kirkens gods angik, havde holdt alt i skønneste blomst («in summo flore»)⁵⁶.

56. »Düsse Prouestie tho Haderschleue, Barrezussell genomt, js nicht ersten angefangenn edder ein Prouestie genomt worden, do dat licht des hilligenn Euangelij ersten by vnns anbrach, ... sunder jdt js ein olth Prelatur, dignitet vnnd herlicheit von olders gelegenn by dusser Domkerke tho Haderschleue, welcher ein halffdhom edder collegiata eccl[esi]a gewesen sy, wo noch einem jdernn bewust, darto von Hern, Bischoffenn, Prelaten vnd Ridderschoppenn alle tidt geacht vnd gehalten, gelike wo de prelaturn jn andere Domkerkenn plegenn to sin, js ock noch by vnsem gedenc kenn durch hern Johann Wulff domprouest hir tho Haderschleue vp papistische wise, vorgestan vnd regert gewordenn, vnnd, so vell de guder belangt, alles jn summo flore erholdenn« (Georg Boetius: Einbericht vnde verkleringe etc., LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533; Kirkehistoriske samlinger, 2. rk., II, s. 268, se: Bilag II).

Romerkirken i det almindelige omdømme forud for reformationen

Ingen af de tre prælater, der i årene forud for reformationen stod som lederne af kirkerne i Slesvig, Ribe og Haderslev, havde modtaget en teologisk uddannelse. For de to bisper i Slesvig og Ribe havde deres adelige herkomst åbnet dem vejen til bispestolen. Bag sig havde de en juridisk uddannelse, og de var derfor velegnede til at bestride politiske, diplomatiske og administrative hverv i deres fyrstes såvel som i deres kirkes tjeneste. At de også kunne blive udsat for teologiske problemer, synes at være kommet helt bag på dem⁵⁷.

Johann Wulf havde ingen position i kraft af sin afstamning. Han var en af middelalderkirkens mange embedsjægere, der ved sin hæmningsløse optræden synes blottet for al sans for sine mange kirkelige embeders tilbørlige betjening. Hans administrative evner var derimod ubestridelige.

Det bør bemærkes, at hvad der kendes af kritik af kirkens øverste ledere, kom fra kirkens egne mænd, f.eks. fra medlemmer af de stedlige kapitler. Derimod er der ingen vidnesbyrd om en reaktion fra lægfolkets side. Mødet med det guddommelige er for menighedernes vedkommende sket i den stedlige kirke gennem sognepræstens virke, hans forvaltning af sakramenterne og hans prædiken. Han var ofte en af deres egne, og har der været noget at sige ham på, er det blevet ordnet i mindelighed. Hans eventuelle vanskeligheder med at overholde cølibatsløftet synes menighederne almindeligvis at have vist forståelse overfor.

Værre var det måske nok med munkene, som lægfolket ofte kom i berøring med. Fra flere klostre gik der rygter om megen uorden, og om at der forekom forhold, der aldeles ikke var i overensstemmelse med det aflagte munkeløfte. Sådanne misforhold var mest åbenbare for menigmand, når de fandt sted i byernes tiggerklostre, hos franciskanerne eller hos dominikanerne.

57. P. G. Lindhardt: *Nederlagets Mænd*, 1968, s. 15.

Blandt munke af den hellige Frants af Assisis orden var der allerede omkring 1450 adskillige, der krævede en strengere overholdelse af klosterreglerne. Det var de såkaldte »observanter«, og de fandt i den følgende tid også indpas nord for Elben. I 1495 dukkede de op i gråbrødreklosteret i Flensborg⁵⁸, men »konventualerne«, de munke, der ønskede at leve som hidtil i deres kloster, så ikke med milde øjne på de nyankomne og søgte at gøre modstand. Striden løstes i 1496 ved, at »barfods-munkene« (»observanterne«) overtog klosteret, mens de ældre munke, der ikke ville føje sig efter de nye, skrappe regler, måtte udvandre. Hvad Flensborgs gråbrødrekloster ejede af jordisk gods, blev under de nye forhold overdraget til forvaltning af en fra de nordfrisiske egne indvandret rådmand, Namen Jensen.

Hertug Friedrich I var i sin gottorpske andel af hertugdømmet Slesvig en ivrig støtte af »observanterne«, og det lykkedes ham i 1499 at opnå en pavelig tilladelse⁵⁹ til fra Slesvig by at forjage de munke, der ikke ville rette sig efter »observanternes« strengere iagttagelse af tiggermunkenes ordensregler.

Bestræbelserne på at rette op på munkevæsenet vidner om de mange positive kræfter, der fortsat fandtes inden for middelalderkirken. En ensidig kritik af de kirkelige tilstande forud for reformationen er derfor ikke berettiget.

Inden reformationsværket havde nået sit første hundredår, har den kendte sønderjyske kalendermand og præst, Niels Heldvad⁶⁰, denne bedømmelse af den gamle kirke: »Vi har i disse vore lande modtaget Guds ord, mens pavedømmet herskede. Før Luthers tid er der ikke prædikeret anden lære for vore fædre end den pavelige tro og hvad der stemte overens med den. Dersom alle papister virkelig skulle være endt i fortabelsens mørke, måtte det også gælde for alle de konger, fyrster og deres undersåtter, deriblandt bisper, præster og lærere, som i tidligere tid har boet i disse vore lande og forrettet gudstjeneste her, og kun vi, der lever i tiden efter Luthers renselse af religionen, ville da være at anse for rette kristne og arvinger til det evige liv. Men herom lader jeg andre dømme, thi det hedder: »Døm ikke, for at I ikke skal

58. Acta Pont Dan, V, nr. 3497; jvf. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 70 f. (H. F. Schütt).

59. Acta Pont Dan, V, nr. 3723; jvf. 850 Jahre St. Petri Dom zu Schleswig, s. 230 (Karsten Giltzau).

60. H. V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957, s. 49 f., 51 (med henvisninger).

dømmes!« Gud skal selv til sin tid være dommeren! Men ser man på de mange gamle gudshuse rundt omkring i vort land, tyder det i hvert fald ikke på, at den rette, sande, apostolske, katolske tro og gudsyndelse ikke skulle have ligget vore fædre stærkt på sinde«.

At en af følgerne af reformationen blev en øget sekularisering af samfundet, har samme forfatter andetsteds henledt opmærksomheden på ved under sin omtale af byen Slesvig at sige følgende om den nedbrudte Skt. Jørgens gård: »Her har folk morgen, middag og aften på vej til eller fra deres arbejde taget sig tid til gudstjeneste og bøn. Og når de indsamlede Guds rige velsignelse af korn og andre markens frugter, glemte de ikke den fattige Lazarus, men underholdt selv de fattige med deres milde almisser og modtog til gengæld Herrens velsignelse. Men nu efter Luthers renselse af religionen er alt dette ødelagt!«

Det er en evangelisk-luthersk præst, der har givet dette billede af fortidens kirke og kirkeliv, og det bør derfor nok bedømmes som et udslag af nostalgis hang mod skønmaleriet. Alligevel vil vi i betragtning af den megen omtale, der som oftest gives af middelalderkirkens brøst og af de mange brådne kar, der stod i dens tjeneste, tage afsked med dette afsnit af vor kirkehistorie ved også at lade en sådan røst lyde. Det sker i erkendelsen af, at der bag romerkirkens ydre facade til alle tider har ligget et indre liv, der af kirkens mere ydmyge tjenere er båret videre fra slægt til slægt.

Reformationen i Sønderjylland

1517–25:

Fra Wittenberg til Husum

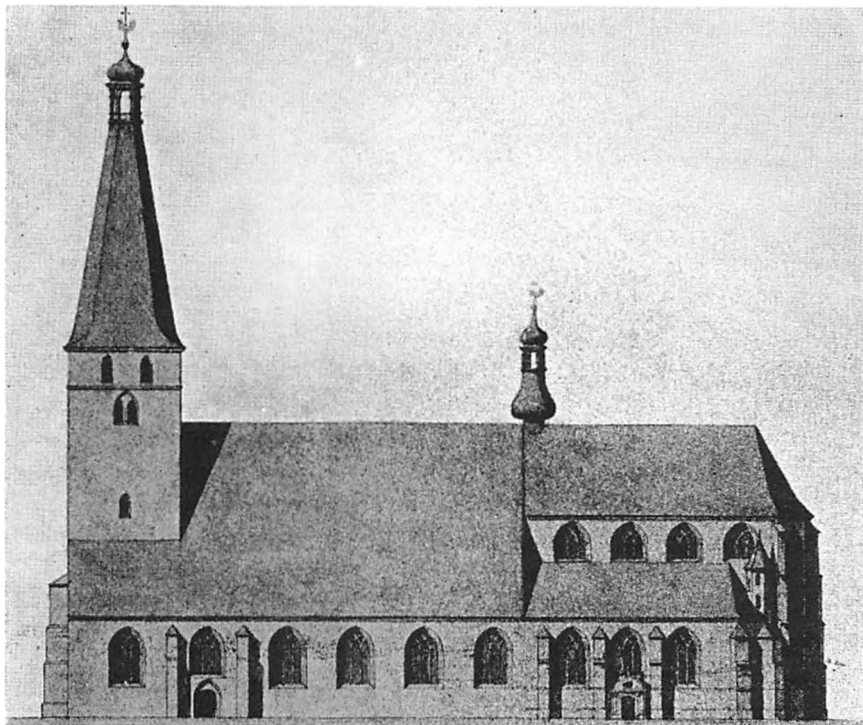
Den 31. oktober 1517 er reformationens fødselsdag, og som sådan er den også blevet fejret i Sønderjyllands kirke hvert hundredeår siden: 1617, 1717, 1817 og 1917. Det var på denne dag, at Martin Luthersammerslag på slotskirkens dør i Wittenberg med ét gjorde ham og hans anliggende kendt ud over hans eget land og rige og snart efter ud over alle lande og riger i 1500-årenes Europa.

En senere tids historieskrivning har sat et spørgsmålstegn ved, om det nu virkeligt også var på slotskirkens dør, at der lødammerslag, men ret beset er dette spørgsmål et udtryk for, at oldtidens sofisme endnu lever i bedste velgående, for ekkoet af de slag, som Luther rettede mod sin kirkes tolerering af afladshandelen, blev hørt viden om, endda i selve kirkens hovedstad, Roma.

Martin Luthers latinske disputationsoplæg i form af 95 teser mod afladshandelen blev hurtigt oversat til tysk, og da de indeholdt tanker, der var i samklang med, hvad der rørte sig i store dele af befolkningen, fór de som en stormvind ud over det tyske sprogområde. Snart efter fulgte andre skrifter, hvori Luther redegjorde for sin opfattelse af, hvad der var sand kristendom. I løbet af 1520 kom hele fire, og de er kommet til at stå som reformationens hovedskrifter⁶¹. Luthers budskab og hans modstanderes svar gav det endnu ret unge bogtrykkerfag en hidtil ukendt opblomstring. Fra 1517 til 1521 steg antallet af trykte skrifter på tysk fra 80 til ca. 1000. Intet tjener bedre som dokumentation af det røre, der var vakt.

I betragtning af den livlige forbindelse af såvel økonomisk som kulturel art, der i 1500-årene var mellem de nordiske og tyske lande og riger, må det anses for sikkert, at kendskabet til Luthers tanker

61. Det drejer sig om: »Von den guten Werken«, »An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung«, »De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium« og »Von der Freiheit eines Christenmenschen«.

Skt. Marie kirke i Husum, færdig bygget i 1522. Kirkens tårn blev opført i 1507. Ved Skt. Mikkels kapellet i denne kirke virkede Hermann Tast. I 1807 måtte kirken nedrives. Den nuværende nyklassicistiske Skt. Marie kirke er et værk af C. F. Hansen, der også har bygget Vor Frue i København og sognekirken i Vonsild.

Kopi af Heinrich Hansen 1858 efter tegning i Husums arkiv.

også meget hurtigt er nået til Norden. For tidens lærde teologer var det nye en udfordring, som de var nødt til at tage stilling til. Luthers latinske skrift fra 1520 om »kirkens babyloniske fangenskab« var det for enhver seriøs teolog umuligt at forbigå i tavshed, eftersom det var det hidtil mest radikale og dybgående opgør med den bestående kirke. Men takket være bogtrykkernes interesse for at finde afsætning for deres produktion, udsendtes der foruden officielle tryk også såkaldte »piratudgaver« af de mange skrifter, ligesom det snart viste sig at være en god forretning at lade nogle af de fremsatte betragtninger, krydret med passende fyndord, udkomme som »étbladstryk« eller »tidender«.

Sådanne skrifter blev i kroer, på markeder og andetsteds, hvor godtfolk mødtes, falbudt til de læsekyndige, og i Sønderjylland har det tyske sprog på den tid næppe voldt større vanskeligheder med at læse sådanne.

I hvert fald var dette slet ikke tilfældet i den sydligste del af Sønderjylland. Allerede på Valdemars-tiden⁶² gik den oprindelige sproggrænse mellem dansk og tysk nord om det gamle ødemarksområde på begge sider af Ejderen, men dertil var der sket det, at tyskheden i 1300- og 1400-årene var trængt ind i såvel det sydøstlige som også i det sydvestlige hjørne nord for den tidligere sproggrænse⁶³. Det betød, at byen Eckernförde med størsteparten af halvøen Svansen i senmiddelalderen tilhørte det tyske sprogområde, og det samme var tilfældet med byen Husum, samt Ejdersted og egnene omkring Mildsted og Svabsted, Ostenfeld og Hollingsted. Det sproglige bagland var således i orden, da Hermann Tast, født i Husum i 1490⁶⁴, ifølge traditionen som den første inden for hertugdømmet Slesvig i 1522 begyndte at forkynde evangeliet i overensstemmelse med de tanker, som Martin Luther offentligt havde fremsat.

Hermann Tast har rimeligvis haft et personligt kendskab til Luther, idet han netop samme år som denne kom til Wittenberg i 1511, blev indskrevet ved det nye universitet, som kurfyrst Friedrich (den Vise) havde fået oprettet i sin del af Sachsen. I universitetsmatriklen er Hermann Tast nævnt som »Hermannus Jast des huszen Schleswicin. dioc.« (d.v.s. H. J. »fra husene i Slesvig stift«), og det er naturligvis en fejlskrivning for Hermann Tast fra Husum i bispedømmet Slesvig⁶⁵.

Luthers evangeliske afklaring fandt først sted i 1513 og i årene derefter, og da Hermann Tast er nævnt som præst i Husum i 1514,

62. Bevidnet af de gamle stednavne, der viser en sydgrænse for dansk navnestof langs sydgrænsen for Sønder Gøs og Arns herreder, samt for Kosel sogn (se Anders Bjerrums kort i Sønderjyske Årbøger 1944 og i Plattysk i Sønderjylland, s. 179). – Holstens kolonisation nord for Ejderen er bevidnet af Kong Valdemars jordebog (udg. Svend Aakjær, 1926–43, I, s. 10, 100; II, s. 93).
63. Svansen: Plattysk i Sønderjylland, s. 38 f.; Anders Bjerrum: Sprogskiftet i Mildsted og Svabsted sogne (Namn och Bygd, 1962, s. 184 ff.; Plattysk i Sønderjylland, s. 89).
64. M. Schwarz Lausten i: DBL, 3. udg. (med anført litteratur).
65. Album Academiae Vitebergensis, I, s. 35; jvf. Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 315 (Hans Joachim Ramm).

skyldes hans prædikener i luthersk ånd efter 1522 vel, at han hjemmefra nøje har fulgt udviklingen i Wittenberg. Et vidnesbyrd herom er den kendsgerning, at en meget stor del af de første studenter i Wittenberg fra hertugdømmet Slesvig efter det skelsættende år 1517 kom fra Husum – i det nævnte år endda den allerførste, der er indskrevet fra landet nord for Ejderen⁶⁶. Næppe andre i Husum end Hermann Tast kan have anbefalet de unge, der ønskede en teologisk uddannelse, at tage til Wittenberg. Her var stedet, hvor der foregik noget af interesse!

Det var som nævnt i 1522, altså året efter Martin Luthers fremmøde på rigsdagen i Worms, at Hermann Tast ikke mere kunne holde sin tilslutning til Luthers opfattelse af evangeliet for sig selv. Han mødte dog hurtigt modstand fra byens øvrige præster, og de fratog ham retten til at afholde gudstjenester i kirken. I den rige Husum-købmand, Matthias Knutzen, vandt han dog en god støtte, idet han åbnede sit hjem for ham og lod ham prædike her. Knutzen døde i 1559 som rådmand i Kiel, og på hans gravsten har man kunnet læse, at han var »den første og eneste, der – ikke uden fare for liv og gods – tog sig af Guds ordets forkynder, da evangeliets fjender havde nægtet ham at prædike i kirken«. Hermann Tasts prædikener fængede, og snart meldes det fra Husum, at han måtte prædike udendørs, ifølge traditionen under den store lind på byens kirkegård⁶⁷.

Hermann Tast kom dog ikke til at stå alene. I løbet af 1525 sluttede to kolleger sig til ham. Det var Theodericus Pistorius (Diedrich Becker) og Franz Hamer.

66. 1517–1520 nævnes følgende studenter i Wittenberg fra Husum: 1517: Wichmann Boye, 1518: Hartwig Otzen, Lorenz Petersen, Peter Petersen, 1519: Franz Hamer, Erich Guntzen, Nicolaus Parnow, 1520: Boie Tydinck, Cornelius Ghersen, Johannes Johannsen, Franz Jebonis (Jebben- sen?), Bernhard Syvertsen (Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten, 1966).

67. »Der erste war Hermann Tast, der in diesem 1522. Jahr zu Husum auf dem Kirchhoff unter einer Linde, weil ihn die Päbstische Clerisey die Kirche versperrete, das Evangelium einer grossen Menge Volcks predigte« (Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, 1722, s. 103).

Krafft er hovedkilden til fremstillingen af Tast (op. cit., s. 102–118), Pistorius (s. 228–229), Hamer (s. 130–141).

Om Pistorius endvidere: Quattuor Centuriæ Epistolarum, udg. A. Andersen. (Heri brev af 31. maj 1559, hvor det hedder: »Pater noster M. Theodericus Pistorius, cum primus ecclesiam Husensem sordibus papistici- cis purgasset« (s. 108)).

Theodor Pistorius kendes takket være omtale af sønnen, provst Johannes Pistorius, og af Husums første kirkehistoriker, Johann Melchior Krafft. Begge kalder ham magister. Skønt sønnen hævder, at hans fader var »den første«, der prædikede mod »det pavelige snavs« i Husum, findes navnet Pistorius ikke nævnt i kildemateriale fra reformationstiden, men et værnebrev, udstedt den 17. juni 1525 af Frederik I til magister Theodericus van Metelen (senere i samme brev kaldt: »meister Diderick«)⁶⁸, sandsynliggør, at denne er identisk med Theodor Pistorius alias Diedrich Becker. Både magistertitlen og fornævnet tyder på, at det forholdt sig således. I så fald må familien være indvandret fra byen Metelen i Westfalen, og magisterens fader har nok været bager.

I sit værnebrev (formodentlig det første i sin art!) pålægger Frederik I magister Theodericus »at forkynde Guds ord og evangeliet i vor flække Husum«, og det tilføjes, at ingen, hverken gejstlig eller verdslig – og de opregnes alle, lige fra amtmænd til rådmænd –, må forulempe eller forurette nævnte mester Diedrich.

Værnebrevet medførte naturligvis, at Diedrich Becker (Theodericus Pistorius) uden hindring af nogen art har kunnet optræde som prædikant i Husum, og det samme er selvsagt også kommet til at gælde Hermann Tast, der sikkert ligeledes har fået et kgl. værnebrev.

Den tredje af evangeliets forkyndere i Husum var Franz Hamer. Han var søn af en Husum-borger og findes første gang nævnt i 1519 som studerende ved Wittenbergs universitet. Hjemvendt herfra efter nogle års studier fik han til sit underhold overladt Helliglegems-alteret i Husum kirke.

Husum og denne bys nærmeste omegn med halvøen Ejdersted og den store ø Strand (senere: Nordstrand) blev uden tvivl det sted inden for hertugdømmet Slesvigs enemærker, hvor menighederne først fik begreb om budskabet fra Wittenberg. Her og kun her kan der tales om, at tilegnelsen af evangeliet var en frugt af den forkyndelse, der havde lydt, og ikke af et magtbud ovenfra.

68. Magnus Voss: Hermann Tast, der Reformator Husums (Die Heimat, 1903, s. 145–153; 171–180). Heri findes optrykt Frederik I's værnebrev af 17. juni 1525 (s. 172–173). Se desuden: Magnus Voss: Aus dem vorreformatorischen Husum (Die Heimat, 1899, s. 113–116, 134–143).

1521–25:

Junker Christian

I 1503 nedkom på Gottorp slot hertug Friedrich I's hustru, Anna af Brandenburg, med sin førstefødte, der ligesom sin fætter, kong Hans' søn, efter deres farfar, Christian I, fik navnet Christian. Året efter kom der endnu en lillesøster, Dorothea, men allerede i 1514 blev de to børn moderløse.

Hertuginde Anna findes begravet i klosterkirken i Bordesholm i Holsten, som hertug Friedrich havde ladet udsmykke med Hans Brüggemanns imponerende altertavle, der senere (i 1666) blev overflyttet til domkirken i Slesvig. Det havde været hans tanke, at Bordesholm skulle være gravkirke for den yngre gren af den oldenburgske slægt, og derfor blev et fornemt gravmæle i bronze udført for ham og hans afdøde ægtefælle, men det er tomt, en såkaldt kenotaph.

Friedrich I giftede sig nemlig igen og blev i sit nye ægteskab far til flere børn, af hvilke to, Hans og Adolf, blev hertuger, da de i 1544 havde nået myndighedsalderen. Selv blev han i 1523 Danmarks konge, Frederik I, men han beholdt sin residens på Gottorp. Han valgte derfor domkirken i Slesvig som ny gravkirke, hvilket hans derværende fornemme marmorsarkofag minder om.

Den ældste søn, junker Christian, fik i 1518 en sachsisk adelig, Wolfgang Utenhof, som »tugtemester«. Denne mand havde netop afsluttet sine studier ved Wittenbergs universitet med en magistergrad i romerret, og det var en anbefaling fra Wittenberg, der skaffede ham stillingen som junker Christians opdrager og læremester.

Det må anses for givet, at Wolfgang Utenhof jævnlige har haft lejlighed til at fortælle junker Christian om begivenhederne i Wittenberg i disse år, og ad den vej har den unge fyrste da modtaget sit tidligste kendskab til Martin Luther.

I 1521 trådte junker Christian første gang frem i offentlighedens lys, da han, ledsaget af sin hovmester Johann Rantzau, under en længere rejse gennem Tyskland som medlem af sin morbroder Joachim af Brandenburgs delegation deltog i rigsdagen i Worms. Her kunne han

med god ret repræsentere de to sam-hertuger af det tyske hertugdømme Holsten, sin egen fader og fætteren Christian II, Danmarks konge fra 1513 til 1523.

Fortællingen om den ungdommelige junker Christians kåde opførsel i Worms blev først offentligt kendt efter hans død og er nok en legende: »Thi da han i sit 18de Aar drog med sin Morbroder [kurfyrste Joachim af Brandenburg] til det Møde, som udi Aaret 1521 blev holdt til Worms angaaende Lutheri Lærdom, saae han der en tyk og mæsket Munk prædike for Keyser Carl V og Rigs-Stænderne med saa latterlige Gebærder, at han saae ligere ud til en Comoediant, end en Prædikant, idet han vexelviis snart reiste sig i Veyret, snart bøiede sig tilbage, og knælede, ligesom han vilde bede. Men vores kiækmodige Prinds blev vaer, at et Reb, som denne Broder havde om Livet, gik imellemstunder ned igiennem en vid Sprække paa Prædikestolen, hvorføre han tog Leyligheden i Agt, slog hemmelig en Knude paa Rebet, og derved magede, at Munken blev holdt tilbage: hvorpaa han offentligen bad Keyseren om Hielp, og besværgede sig høyligen over de troeløse Lutheraner,

Hertugdømmet Haderslev-Tørrning, bestående af Haderslev len (senere: Haderslev østeramt) og Tørrning len (senere: Haderslev vesteramt). Haderslev len udgjorde i middelalderen sammen med det syd derfor liggende Øster Løgum sogn »Barved syssels provstie«. Enklaverne er angivet med streger.

siden han ikke efter sin forrige Maade kunde reyse sig igien, naar han havde bukket sig, førend Knuden blev løst. ... Da alle nærværende, især Papisterne, bleve meget bestyrkede over denne selsomme Handel, og Munkens usædvanlige Raaben, blev Keyseren selv meget fortørnet, og befoel, at man skulde gjøre sig al Flid for at opsøge Gierningsmanden. Da Prinds Christian mærkede dette, lod han ved sin Morbroder Hans Keyserlige Majestæt tilkiendegive hele Sagen.« (Efter Hans Thomesens ligtale over Christian III, trykt i Niels Krag og Stephan Stephanius: Den Stormægtigste Konge, Kong Christian den Tredie ... Hans Historie, udg. 1776, s. 438).

Det var på rigsdagen i Worms, at den unge fyrste – endnu ikke tyve år gammel – overværede, at Martin Luther stod ansigt til ansigt med det Tysk-Romerske Riges kejser, Karl V, og alle rigets øvrige verdslige og gejstlige dignitarer og nægtede at tilbagekalde noget af det, han havde skrevet og udtalt, så længe det ikke kunne tilbagevises med Bibelens klare ord. Scenen med manden i munkekutten, der søgte tilflugt og styrke i Guds ord, gjorde et uudsletteligt indtryk på junker Christian. Han var fra nu af en af Luthers varmeste og mest overbeviste tilhængere. Livet igennem betragtede han Reformatoren fra Wittenberg som sin åndelige fader; atter og atter udvekslede de breve, og endnu kort efter Luthers død i 1546 indtraf der i Wittenberg et brev fra Christian III⁶⁹.

At den unge hertugs personlige tilegnelse af Martin Luthers kristendomsforståelse også skulle få politiske konsekvenser, var imidlertid aldeles ikke efter Wolfgang Utenhofs hoved. Han var i 1523 blevet nært knyttet til Frederik I som kongens tyske kansler, og ved flere lejligheder undså han sig ikke i de følgende år at fremkomme med nedsættende udtalelser om sin tidligere myndling.

Frederik I's overtagelse af kongemagten i Danmark og Norge ændrede nemlig med ét junker Christians fremtidsperspektiv. Som kongens ældste søn måtte der på en passende måde sørges for hans fremtid, men Danmarks rigsråd og det slesvig-holstenske ridderskab, hvem det tilkom at planlægge den unge fyrstes fremtid, nægtede pure at gøre ham til kongens statholder over hertugdømmerne. Dertil var hans

69. Andreas Schumacher: Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark, II, s. 257 ff., Kbh. 1758; Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, I, s. 215 ff., 1852–55.

sympatier for Martin Luther og hans værk kun alt for kendt. I Danmark var den overvejende del af regeringskredsen romersk-katolsk sindet, og det samme gjaldt endnu de fleste af ridderskabets medlemmer. Ikke for intet sad Gottschalk Ahlefeldt, tilhørende hertugdømmernes på den tid betydeligste slægt og dermed et af den slesvig-holstenske adels førende medlemmer, inde med bispeembedet i Slesvig.

På den anden side kunne junker Christian ikke forbigås, og da slet ikke, da han giftede sig i 1525. Året i forvejen havde han truffet den purunge Dorothea af Sachsen-Lauenburg (født 1511). Den udkårne var fra et såre beskedent landområde, men fælles for dem var deres inderlige grebethed af den evangelisk-lutherske tro. Det var derfor ud fra en gensidig personlig sympati, at der den 24. juli 1524 kunne sluttes en formel ægteskabstraktat, således som skik og brug var i fyrstelige kredse. Til deres underhold fik de nygifte overladt Haderslev- og Tørninglen, og da Frederik I har udsendt en skrivelse fra Haderslev den 28. maj 1525, har overdragelsen af dette territorium antagelig fundet sted ved den tid.

Haderslev len, senere kaldt Haderslev østeramt, var identisk med »Barved syssels provsti«, mens Tørninglen, det senere Haderslev vesteramt, i kirkelig henseende hørte under Ribe og havde navn efter den store borg Tørning i Hammelev sogn⁷⁰. Det nye hertugdømme Haderslev-Tørning dækkede således den allernordligste del af Sønderjylland, strækkende sig fra hav til hav med den nordlige halvpart af Rømø og Årø i Lillebælt som yderpunkterne i vest og øst. At det netop blev denne del af hertugdømmerne, grænsebæltet op mod kongeriget Danmark, der blev overladt kongens ældste søn, synes at have været mere end blot en tilfældighed. Hvis Danmarks rigsråd ikke ville vælge Frederik I's ældste søn som hans efterfølger, havde det slesvig-holstenske ridderskab hermed sikret sig, at han fik hertugdømmerne. Enten måtte man ud i fremtiden fortsætte helstaten, sådan som den rent faktisk eksisterede, eller også måtte aftalen i Ribe i 1460 ophæves. Der var med andre ord fra ridderskabets side ved denne territoriumstilDELING lagt et pres på rigsrådet!

Det var junker Christians åbenlyse tilslutning til Luthers lære, der var årsagen til, at han måtte nøjes med så lille et territorium, men

70. H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 41 ff. (desuden udsendt som særtryk: Tørning, Tørninghus, Tørninglen, Tørning ladegård, Tørning Mølle, Tørning kro, Tørning tinghus, Vojens 1982).

junker Christian lod sig ikke bremse af den mistillid, som han derved havde mødt. Han viste straks ved sin ankomst til Haderslev, hvor det middelalderlige og dengang temmeligt brøstfældige slot Haderslevhus umiddelbart øst for byens Vor Frue kirke blev hans residens, at det var den kristendomsforståelse, som Martin Luther stod for, der var hans hovedanliggende i hans egenskab som hertug.

At Haderslev takket være sit kollegiatkapitel i kirkelig henseende indtog en særstilling og dermed var velegnet som udgangspunkt for en reformation, var der nok ingen, der havde tænkt på, men junker Christian forstod hurtigt at udnytte dette forhold. Det, der drev ham til det, var hans personlige tilslutning til Luthers lære og hans inderlige overbevisning om, at alt det, som Luther stod for, var sand kristendom. Kristus alene, ikke helgener, Skriften alene, ikke »fabler«, retfærdiggørelsen gennem tro og ikke ved gerninger, menneskets frelse alene ved Guds nåde, alt dette var for ham sand kristendom.

Han havde intet haft at vinde ved at tilslutte sig Luthers lære. Tværtimod havde hans lutherske sympatier medført, at han måtte nøjes med at være hertug over Haderslev-Tørnings beskedne territorium. Junker Christians virke som fyrstelig reformator er derved blevet et bevis for, at der gives andre drivkræfter i historien end de rent materielle. Denne mand og hans livsgerning kan kun forstås, dersom man gør sig klart, at der også gives en række »imponderabilier«, værdier, der ikke lader sig måle og veje.

1525:

Landdagen i Rendsburg

Mandag før pinse, den 29. maj 1525, d.v.s. nogle måneder før junker Christian overtog sit lille hertugdømme Haderslev-Tørning, åbnedes i Rendsburg den slesvig-holstenske landdag, hine tiders repræsentative forsamling af højgejstlige, adelige og et fåtal af borgere fra de to hertugdømmer. Forløbet af denne landdag (og den næste i 1526) er eftertiden ret godt underrettet om, takket være de referater, der er givet af den lübske kannik, magister Johann Parper⁷¹.

Det var første gang efter sin magtovertagelse i Danmark i 1523, at Frederik I mødtes med repræsentationen for hertugdømmernes indbyggere, og det hedder straks i Parpers referat, at kongen ønskede at bilægge »de mangfoldige irring, den mislighed og uvilje«, der under hans lange fravær var opstået »mellem biskopper, prælater, mandskab (d.v.s. ridderskabet) og stæderne, hvorved landene (d.v.s. hertugdømmerne) kunne være kommet til evigt fald og fordærv«. Enhver stand blev derfor opfordret til at forebringe sine anliggender og besværinger, og denne opfordring gjorde det hurtigt klart, at der var alvorlige spændinger mellem prælaterne og ridderne.

Prælaterne klagede over, at det stod grelt til med tiendeydelsen, samt med ofre og andre kirkelige afgifter. Der forekom endda brud i den hidtil vante gudstjeneste. De har måske i den forbindelse haft tilstandene i Husum og omegn i tankerne, hvorimod den gamle kirkes ledere i Ditmarsken (der dengang ikke hørte med til hertugdømmerne) havde formået at kvæle en sådan uorden. I Heide i Ditmarsken oplevede man nemlig i december 1524, at en luthersk prædikant, Heinrich von Zutphen, for sin overbevisnings skyld blev den første martyr i landene nord for Elben. Sammenlagt kan det siges, at gejstligheden ønskede,

71. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 453–462, jvf. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 33–34; Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 45–47 (Walter Göbell).

at alt skulle forblive ved det gamle, altså ingen nedslag i de indtægter, den havde oppebåret gennem århundreder.

Men derefter kom adelens repræsentanter til orde, og de gav prælaterne rådt for usødet. »I sognekirkerne havde man for det meste ulærde personer, som prædikede fabler (d.v.s. helgenlegender og jærtegn). De vidste ikke at tyde (udlægge) evangeliet. Heri måtte der ske en forandring! Gejstlige havde også krævet penge for at uddele sakramenterne, og de mødte end ikke ved sygdom eller livsfare, hvis ikke der blev givet dem en ko eller hest!« Det var barske anklager, men heri var der ikke noget egentligt luthersk. Det var blot, hvad der almindeligvis blev hævdet fra reform-katolsk side, d.v.s. fra dem, der ønskede reformer inden for den bestående kirke.

Meget betegnende for datidens sociale situation undlod de borgerlige, »stændernes udsendinge«, at fremsætte klager mod nogen af parterne!

Spændingen mellem adel og højgejstlighed. Hovedårsagen til spændingen mellem adel og gejstlighed skal uden tvivl søges i uoverensstemmelser om fordelingen af de skattebyrder, som Frederik I's overtagelse af kongemagten i Danmark i 1523 havde medført. Den utilfredshed med de gejstliges vandel, der kom til orde, var derfor et middel til at presse dem til at påtage sig en større andel af de omkostninger, som skyldtes invasionen i Danmark.

Hæren havde som anfører haft Johann Rantzau, det slesvigholstenske ridderskabs ledende personlighed, junker Christians hovmester under hans deltagelse i rigsdagen i Worms. Blandt gejstlighedens ledende mænd var Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, Frederik I's tidligere kansler. Vandene var således ved at skilles. I de følgende år overtog Rantzauerne efterhånden den plads, som Ahlefeldterne hidtil havde haft som hertugdømmernes førende adelsslægt.

Landdagen sluttede efter sædvane med den såkaldte »afsked« eller »reces«, hvori udfaldet af forhandlingerne blev nedfældet. Det var lederen af Tyske Kancelli, Wolfgang Utenhof, der på kongens vegne aflagde denne beretning, og kongens forsigtighed og mådehold blev her klart aftegnet.

Frederik I's forsigtige kurs. Både udenrigs- og indenrigspolitikken krævede en sådan kurs. Udadtil gjaldt det forholdet til den for-drevne Christian II's svoger, kejser Karl V, der nogle måneder før havde sejret stort over Frankrigs konge (slaget ved Pavia i februar

1525), og som derfor nu stod på sin magts tinde. Indadtil gjaldt det om at bevare ridderskabets tillid. Blandt dets medlemmer var der nemlig stadig en meget stor part, der hældede til den gamle kirke, og som havde slægtninge inden for højgejstligheden. En af disse var som nævnt biskop Gottschalk Ahlefeldt.

Noget lignende gjaldt kongens forhold til Danmarks rigsråd. Over for dette havde han jo ovenikøbet ved sin overtagelse af den danske trone i 1523 afgivet et løfte om sin holdning til tidens kirkelige spørgsmål: »Aldrig vil eller skal vi tilstede nogen kættere, Luthers disciple eller andre, at prædike eller lære lønligt eller åbenbart imod den Himmelske Gud, den hellige kirkes tro, den helligste fader Paven eller Romerkirken. Hvor noget sådant findes udi vort rige, vil det blive straffet med deres liv og gods«⁷². På god gammelkatolsk vis opremsede denne paragraf i håndfæstningen kongens pligter mod kirken, dens tjenere og paven, og dette løfte holdt han også i sin landdagsafsked 1525.

De gejstlige fik vidtgående garantier imod enhver form for overlast, men til gengæld skulle de love at afstå fra forsømmelighed i tjenesten og fra embedsmisbrug. De havde pligt til at sørge for præster, der udlagde det hellige evangelium på ret vis i stedet for at prædike »fabler«. Ej heller måtte kirkens mænd true med bandlysning for at fremskaffe afgifter til kirken, ligesom de heller ikke måtte misbruge sakramenterne til i vindings øjemed at true nogen med udelukkelse fra dem. Først hvis alt dette blev overholdt, ville kongen garantere de gejstlige deres ejendom og retten til tiende uden hindring af nogen art.

Kravet om »at udlægge evangeliet ret«. I landdagsbeslutningen hedder det egentlig ikke »udlægge evangeliet«, men »gøre det tysk på ret vis« (d.v.s. forståeligt)⁷³. Det var et krav, der også blev fremsat af dem, der ønskede reformer inden for den bestående kirke, de såkaldte »reform-katolikker«. Landdagsafsmeden var derfor på ingen måde revolutionerende.

72. Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv, II, s. 71: »Jtem ville eller skwlle wij aldrij tiilstæde nogen kietther, Lutters discipler eller andre, att predecke eller læræ lönlig eller obenbarlig emod den hemelske Gud, then hellige kirckes troe, helligstæ fader passfuen eller Rommer kircke, medhen huor the findis vthij vortt rige, ville wij oc skwlle lade straffe thennom vedtt theris liiff oc goedz«.

73. »Udlægge evangeliet«: »dat hyllye Euangelium ... recht gedudesschet«.

En enkelt sætning i landdagsafskeden kunne i og for sig lige så godt være møntet på de evangeliske prædikanter, idet der heri var forbudt at håne Gud og hans helgener og at skænde på de gejstlige. Den svarer til håndfæstningens ord om straf til blandt andre Luthers disciple, *dersom* de lønligt eller åbenbart prædikede imod Gud, kirken og dens tro. Men *hvis* Luther og hans tilhængere ikke lærte noget, der var i strid med Bibelen, kunne de vel heller ikke kaldes kættere? Spørgsmålet stod indtil videre åbent, men den tid skulle komme – den kom i 1527 – hvor kongen tilkendegav, at han ikke var »herre over sjælen«. Omvendt var ej heller rigsrådet – trods løftet i håndfæstningen – herre over kongens sjæl!

1525:

Hertug Christian overtager kirkestyret i Haderslev

Datoen for hertug Christians bryllup med hertuginde Dorothea af Sachsen-Lauenburg kendes ikke, men den 11. september 1525 omtales i et kongebrev⁷⁴ forberedelserne til brylluppet, der derefter må have fundet sted nogen tid senere.

Hertug Christian havde imidlertid allerede nogle måneder i forvejen taget ophold i Haderslev, og straks overtog han ikke alene de verdslige beføjelser som hertug af Haderslev-Tørning, men også kirkestyret. Den, som det herved gik ud over, og som åbenbart aldeles omgående har fået sin afsked, var domprovst Johann Wulf, lederen af »prælaturen«, som Barved syssels provsti under ham var blevet ophøjet til. Efter alt, hvad vi ved om denne mand, kan der ikke herske tvivl om, at hertug Christian har opfattet ham som en fjende af evangeliets sag. Mange år senere, i 1540'erne, hører vi igen til Johann Wulf. Han nød da i sit eksil i Lübeck godt af en præbende, så helt stødt ud i mørket var han åbenbart ikke blevet.

Ved sin overtagelse af kirkestyret i Haderslev handlede hertug Christian utvivlsomt helt bevidst ud over de retningslinjer, der ved årets begyndelse var blevet afstukket på landdagen i Rendsburg.

Hans forbillede var den ordning af kirkelivet, der netop på samme tid under Luthers og hans medarbejderes medvirken blev gennemført i kurfyrstendømmet Sachsen, med andre ord et vidnesbyrd om den nøje forbindelse, hertugen havde til wittenbergerne. For øvrigt skete der noget lignende i det gamle ordensland Preussen, hvis højmester Albrecht lod sit land sekularisere og omdanne til hertugdømmet Preussen (hovedsageligt det område, der senere blev kendt som provinsen Ostpreussen). De ældste evangelisk-lutherske landskirker eller territorialkirker blev således skabt med udgangspunkt i fyrsteresidenserne i Wittenberg, Haderslev og Königsberg. I løbet af 1526 fulgte flere efter.

74. Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ, 2. rk., I, 2, nr. 11.628.

Første vidnesbyrd om hertug Christians indgriben i den kirkelige administration i Haderslev er et kaldsbrev, som han har udstedt på Haderslevhus den 20. august 1525⁷⁵. Det var til Hans Sørensen (Johannes Severini), sognepræst i Vonsbæk nord for Haderslev fjord. Heri krævedes af præsten, at han »prædikede Guds ord«, hvilket vil sige en prædiken i nøje overensstemmelse med Bibelen og uden tilføjelse af middelalderligt traditionsstof, det man kaldte »fabler«.

Kaldsbrevet til Vonsbæk-præsten, dateret den 20. august 1525, er som nævnt det første sikre vidnesbyrd om, at ledelsen af kirken nu var overgået til hertug Christian, men allerede samtidig eller endda noget før meldes der om, at også de mere populære træk inden for reformationsbevægelsen havde fundet udbredelse inden for hertugdømmet Haderslev-Tørning.

Et af disse var bruddet med cølibatstvangen. Alle har åbenbart været klar over betydningen af dette, siden Niels Heldvad et hundrede år senere kunne skrive: »Da gav også de kvindelystne munke den pavelige cølibatstvang en god dag; alle klerke fik lov til at tage sig kvinder, hvilket har hjulpet meget til sagen!«⁷⁶. Hans egen morfader havde været blandt de præster, der giftede sig – og gik over til lutherdommen (bemærk rækkefølgen!). Niels Heldvad vidste derfor, hvad han skrev om.

I Haderslev var lektoren ved kollegiatkapitlet, Johann Alberdes, måske den første, der brød med Rom. Om ham ved vi, at han i 1537 havde en giftefærdig datter, og hun må følgelig være kommet til verden senest 1522/23.

Johann Alberdes har formodentlig været optaget af den såkaldte humanisme, hvorved man på den tid forstod interessen for at studere ældre tiders bøger og skrifter. Nord for Alperne, hvor sådanne levninger af fortidens litteratur var yderst sjældne, samlede studierne sig ofte

75. LA. Vonsbæk præstearkiv, B c 1: Sager vedr. præsterne og deres efterladte 1525–1884; Th. O. Achelis: Det ældste Kaldsbrev i Norden (Sønderjyske Årbøger 1925, s. 147–152). En kopi af kaldsbrevet findes i: RA. Undersøgelseskommissionen i Haderslev Amt 1708–15. Samlinger og Forarbejder til Jordebog over Haderslev Amt, I: Beskrivelser af Kirkerne 1708 ff.
76. Nicolaus Helduaderus: Sylva Chronologica, 1624, II, s. 54: »So seynd auch die geylen Münche des Bapsts Coelibat Zwanges hiedurch entlediget, dass also den Pfaffen erleubet, Weiber zu nehmen, welches zur Sachen viel geholffen«. Jvf. H. V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957, s. 51 (tysk udg., 1967, s. 67).

om Bibelen, af hvilken Erasmus af Rotterdam i 1516 havde udsendt en grundtekst. Denne blev nøje gransket af de såkaldte »bibelhumanister«, og det er antageligt ad den vej, at Johann Alberdes har fundet et ståsted i Martin Luthers kristendomsforståelse.

For ham personligt har hans farvel til den gamle kirke samtidig betydet en befrielse, idet han under de nye forhold har kunnet få sit ægteskabelige samliv legaliseret. Lektoren i Haderslev er derved blevet en bekræftelse på reformkatolikken Povl Helgesens udsagn, at »ingen så villigt sluttede sig til den ugudelige sekt som præsternes uægte sønner«, samt de præster, der gjorde sig skyldig i »frillelvned«⁷⁷.

Det andet såre populære træk, der fremmede tilslutningen til den nye lære, var spørgsmålet om penge. Hen på sommeren 1525 rygtedes det, at bønderne i hertug Christians sogne nægtede at give bispetiende. I stedet for hvert tiende neg, nøjedes de med hvert femtende, og dette skete til trods for, at biskop Gottschalk Ahlefeldt aldeles omgående – den 24. juli – nedlagde protest over for hertugen⁷⁸. Biskoppen henviste til, at der var tale om et egenmægtigt skridt, som tilmed stred imod den nyligt trufne aftale på landdagen. Uden tienden kan »hverken jeg eller nogen anden opretholde sig som biskop«, hedder det i henvendelsen til hertugen, men et svar herpå kendes ikke.

Ribe stiftsøvrigheds klage over tiendenægtelse kunne hertugen derimod ikke sidde overhørig. Prælaterne i Ribe hørte nemlig under kongerigsk jurisdiktion. Deres verdslige herre var kongen, og det var til ham, at Ribes ærkedegn, Mads Markvardsen (Matthias Marquardi), rettede sin klage, som gjaldt bønderne i Brøns og Farup sogne, boende på slesvigsk grund umiddelbart syd og nord for bispestaden.

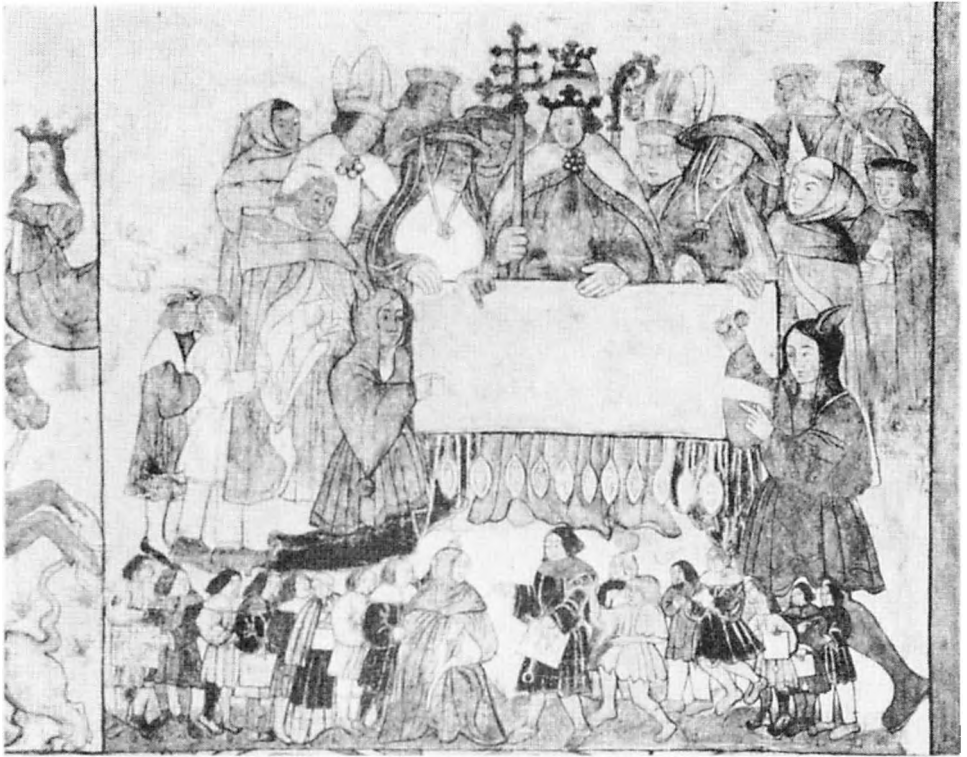
Den 2. august 1525 sendte Frederik I »sin kære søn« i Haderslev en formaning om at få bøndernes vægring mod at yde tiende efter gammel skik og brug standset, »for at ikke oprør eller uroligheder skal opstå blandt vore undersætter, således som det har været tilfældet i andre lande«⁷⁹.

Det er helt tydeligt den netop overståede tyske Bondekrig (1524–25),

77. Povl Helgesen: Skibykrøniken, udg. A. Heise, nytryk 1967, s. 111.

78. A. D. Jørgensen: Reformationen i Sønderjylland indtil foråret 1526 (Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk., I, s. 596–598). Brevet mangler i A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, III, 1899.

79. Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 174–175: »... vp dat by vnnsen vnderdhanen keyn vpror, vnualle edder wiggerwertigkeit erwassen darue, wo leyder in annderenn landen gescheen«.

Kalkmaleri i Brøns kirke med »Bullen«. Fot. Nationalmuseet.

der har været det skrækgespenst, der fik Frederik I til at bremse sønnens handlemåde⁸⁰. Det var især Thomas Müntzers socialt betonedede evangelieopfattelse, som den besiddende overklasse havde haft grund til at frygte. Efter Müntzers afgørende nederlag ved Frankenhausen i Thüringen den 15. maj 1525 og påfølgende henrettelse ønskedes ikke en gentagelse af sådanne begivenheder, og hertug Christian har naturligtvis måttet bøje sig for sin kongelige faders vilje⁸¹.

80. Det er antagelig denne begivenhed, der er blevet pustet op til den ofte fremsatte påstand om, at forholdet mellem far og søn skulle have været køligt. Som konge var Frederik I endnu i sommeren 1525 nødt til at indtage en forsigtig holdning i kirkelige anliggender.

81. Det fremgår af RA. TK1A, A 99, IV, læg 3: »Oluff Munck wor cantor och hørde regensschaff wdi 1524, 1525, 1526, 1527, 1528, forleenntt aff bispenn aff Riibe« (Troels Dahlerup: Ribe Domkantorat paa Reformationstiden, KHS, 7. rk., VI, 1967, s. 261).

Kalkmaleri i Brøns kirke med »Himmelborgen«. Fot. Nationalmuseet.

Kalkmalerierne i Brøns kirke. Det er ikke kun omtalen af Brøns- (og Farup-)boernes tiendevægring, der vidner om lokal opsætsighed mod højgejstligheden i Ribe.

I Brøns kirke er der på nordvæggen to store kalkmalerier fra begyndelsen af 1520'erne, som må opfattes som et udtryk for det samme. De skal utvivlsomt bedømmes som et kunstnerisk indlæg i den standende strid, idet de antagelig er gengivelser af illustrationer i nogle af tidens anti-romerske propagandaskrifter.

Det ene kalkmaleri viser Himmelborgen, og billedet og dets indhold kan takket være bevarede skriftbånd forholdsvis nemt tydes. I borgens midte står Kristus, der forkynder, at »den gode hyrde sætter sit liv til for fårene« (Johs. Ev., 10. kap., v. 11). Borgen skal derfor opfattes som den himmelske fårefold, og det understreges af, at Kristus selv står i døren; han er »fårenes dør«

(Johs. Ev., 10. kap., v. 7). Men udefra er der mange, der forsøger at trænge ind, men »den, der ikke går ind i fårefolden gennem døren, men stiger over andetsteds, han er tyv og røver« (Johs. Ev., 10. kap., v. 1). Og hvem er det så, der vil ind ad uret vej? Billedet viser i venstre side en biskop, der forsøger at komme ind over muren ved hjælp af en stige, endvidere selveste paven, en kardinal, en konge til hest og nogle landsknægte, samt et par lærde mænd (i doktor-baret), og i højre side nogle særdeles velnærede nonner, af hvilke den forreste er så højt oppe ved muren, at hun nok også forsøger at benytte en stige, selv om den ikke ses. På et bånd foran kongens hest læses på latin: »Kristus, luk op for os«, men på båndet bag Herren lyder svaret: »Gå bort fra mig, alle I, som øver uret!« (Lukas, 13. kap., v. 27), og skrifttavlen under Kristi højre hånd gengiver fordømmelsen af de skriftkloge og farisæerne: »I hyklere, I lukker Himmeriget for menneskene; selv går I ikke derind, og dem, som vil gå ind, tillader I det ikke« (Matth., 23. kap., v. 13).

På det andet store kalkmaleri på Brøns kirkes nordvæg er enhver oplysende indskrift forsvundet, men sidestillet som det er med det foran omtalte, må også dette billede være et lutheransk indlæg mod pavekirken.

Her har satiren sikkert drejet sig om senkatolicismens frimodige udstedelser af breve og buller. Man ser paven mellem to kardinaler bag ved et vældigt brev, givetvis en pavebulle, forsynet med elleve segl, indkapslet i bly (deraf betegnelsen »bulle«, af latin »bulla«, en kapsel). Bag ved disse tre flokker sig romerkirkens gejstlighed, bisper, munke og lærde, og til venstre klynger et par ikke-gejstlige sig til en munk. I stort format på hver sin side af det vældige brev står et par narre, den ene af dem holdende et par briller. De peger på indholdet, men ak, det er tomt, indholdsløst! Mon ikke det forestiller den gamle kirke? Kirken har intet budskab mere, alt er blevet narreværk.

Nedenunder i mindre format vises en række borgere og bønder, der mødes fra hver sin side. Gruppen fra venstre ledes af en munk, folkene fra højre af en mand i verdslig dragt, og de to anførere er ivrigt diskuterende. Det er sandsynligvis tilhængerne af den gamle og den nye kirke, som de to grupper illustrerer, og det er betegnende, at den af munken anførte flok forholder sig roligt, måske endda ligegyldigt til den diskussion, der er i gang, mens

den modsatte flok under ledelse af den verdsligt klædte nok repræsenterer protesten mod den gamle kirke, »protestanterne«. Flere i denne flok hopper og gestikulerer, synligt engagerede i den diskussion, der foregår.

Selv om de to kalkmalerier i den stand, hvori de nu kendes, måske nok er ret forvanskede, bl.a. som følge af ældre tiders uheldige restaureringsforsøg, synes det dog klart, at hovedideen med dem har været et opgør med den gamle kirke. Og det er nok næppe nogen tilfældighed, at de findes i en tørninglensk kirke umiddelbart syd for stiftsbyen Ribe⁸².

82. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Tønder Amt, s. 1225 (301)–1228 (304).

1526:

Weidensee og Wenth kommer til Haderslev

Den verdslige øvrigheds overtagelse af kirkestyret i Haderslev fik omgående til følge, at der gik skred i mange hævdvundne forhold. Det var ikke et folkeligt krav om ændringer i kirkelivet, der havde affødt hertug Christians reformationsarbejde. Når der ses bort fra en vist nok ret udbredt kritik af højgejstlighedens liv i materielt velvære, kendes der fra de dansktalende menigheder intet til et ønske om, at »evangeliets lyse dag« skulle bryde frem⁸³.

Afskaffelsen af det hidtidige kirkestyre blev derfor indtil videre det mest mærkbare udtryk for hertug Christians virke for en kirkelig reformation, og følgen heraf blev, at uordenen bredte sig inden for kirkevæsenet. »Det gik ilde til med kirkens gods«, fortæller provst Georg Boetius (Jørgen Boie) i 1560'erne⁸⁴. »En tid lang regerede herredsfogederne, de visiterede og afholdt kirkeregnskab, kirkernes klenodier blev fjernet, og meget kirkegods kom kirkerne af hænde. Bortset fra hertug Christian var der ingen, der gav agt på den nye lære, mange af kirkens tjenere overtog prædikeembedet uden ordination, og skolen i Haderslev lå øde hen«. Johann Alberdes havde åbenbart forladt byen. »Alt gik uordentligt til indtil den ærværdige doktor Eberhard Weidensees ankomst«, slutter Georg Boetius sin beretning om reformationens første år i Haderslev.

83. »De tier alle. Der var intet Filadelfia i Sønderjylland« (Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1939, s. 69).

84. »... vnd sint darna der kerken guder ouell [d.v.s. övel, »ilde«] bewort, den idt hebbenn de herdesvagede ein tidtlangg de kerkenn regert, visitert vnd dersuluigen rekennschop geholdenn, de klenot der kerken sint wechgenamen, dartho sint vell kerkenn guder der kerkenn verrucket vnd affgehendigt gewordenn. Nemant hefft acht gehat vp de lere, den de Koning [d.v.s. hertug Christian] allene, vell kerkenndener sint vngeordnet thom Predigambt gestadiget. De Schole hir tho Haderschleue wort verwustet, vnd ginck alles vnordentlichen tho, beth vp des Erwerdigen hern doctoris Euerhardj Wijdensee tokumpst«; se: Bilag II.

Ecc. Cathedralis

Haderslev Vor Frue kirke, som den så ud i senmiddelalderen og på reformationstiden. I 1627 brændte vestpartiet med det store tårn. Bemærk, at Vor Frue kaldes katedralkirke (Ecc[lesia] Cathedralis).

Forstørret udsnit af byprospektet i Georg Braunius og Hogenberg: *Theatrum Urbium*, 1588.

Som provst i Haderslev, den første af indfødt herkomst, kan Georg Boetius anses for et sandhedsvidne, hvad denne sag angår, og hans

udtalelser findes da også bekræftet af en ukendt munk i Ribe, der – antagelig i Grevefejdens tid – har indført nogle notater i en udgave af Jyske Lov om »den store forvirring («confusion»), som »martianerne« (Martin Luthers tilhængere) havde forvoldt i Herrens kirke og da især i Haderslev, hvor kong Frederiks søn, Christian, som dengang regerede over Tørning og Haderslev, førte an og hjalp til«⁸⁵.

Den mand, der skaffede orden til veje, var – som det fremhæves af Georg Boetius – Eberhard Weidensee (Wijdensee, Widensee), en af Martin Luthers kraftigste og betydeligste tilhængere i Nordtyskland.

Weidensees tidligere virke. Født 1486 var Weidensee omtrent jævnaldrende med Martin Luther. Han var fra Hildesheim og kom som ung til et augustinerkloster ved Halberstadt. Efter forudgående studier immatrikuleredes han i 1508 ved det juridiske fakultet ved universitetet i Leipzig, og her tog han tre år senere graden som baccalaureus. I 1513 blev han sit klosters provst og forvaltede desuden et pastorat ved en af Halberstadts kirker. I 1515 blev han i Leipzig promoveret til dr. jur. canonici, d.v.s. doktor i kirkeret. Læsning af Luthers skrifter, især dennes teologiske hovedopgør med romerkirken, »De captivitate Babylonica«, gjorde Weidensee til en overbevist tilhænger af reformationsbevægelsen. Både i sin undervisning i klosteret og i prædikener i sin kirke i Halberstadt blev han snart kendt for sine åbenlyse angreb på pavedømmet, på messen, helgenvæsenet og på, at man ved aflad kunne købe sig fri af skærsilden.

Det medførte et skarpt forhør i hans kloster i 1523 og en påfølgende indkaldelse til Halle, hvor han over for stiftets biskop, kardinal Albrecht af Brandenburg, måtte stå til regnskab for sine udtalelser, og da han ikke lod sig overbevise om kætteri, idømte denne ham livsvarigt klosterfængsel. På vejen tilbage til klosteret ved Halberstadt lykkedes det ham dog ved nattetide at undslippe sine vogtere.

85. »Martiani ... fecerunt magnam confusionem in ecclesia Dei et maxime in Hadersleff, præstante et adjuvante ... filio regis Frederici, nomine Christierno, qui tunc regnavit super Dörningh et Hadherslöff« (P. F. Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie, III, s. 292; Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, 1926, s. 59).

En kort tid var Weidensee derefter i Wittenberg, men allerede i 1524 tog han ophold i Magdeburg. I denne by var borgerskabet traditionelt fjendtligt indstillet over for den stedlige ærkebiskop, under hvem byen hørte, og det gav Weidensee mulighed for at optræde som talsmand for lutherdommen, bl.a. praktiserede han den nye lære ved at uddele nadveren i begge skikkelser og døbe efter tysk ritual. Fra hans tid i Magdeburg kendes en opbyggelig udlægning af Psalme 11 (efter vor inddeling: Ps. 12). Den var som trøsteskrift tilegnet hans gamle menighed i Halberstadt og vidner om hans store evner som prædikant. I Magdeburg indbød han desuden sine modstandere til en offentlig diskussion om deres læres forhold til Skriften, men da ingen mødte frem, erklærede han, at kun de lærepunkter, der var i nøje overensstemmelse med Bibelen, var sand kristendom.

I slutningen af 1524 brød han offentligt cølibatstvangen ved at gifte sig, og 1525 igennem fortsatte han sine kraftige angreb på den gamle kirkes tilhængere ved bl.a. i skriftform at udsende »dialoger«, d.v.s. fingerede samtaler mellem en lutheraner og en af den romerske kirkes gejstlige. De var i tidens stil skrevet i et saftigt og usminket sprog. Snart måtte han dog også vende sig mod den nye læres mere radikale elementer, f.eks. gendøberne, der ikke i Bibelen kunne finde belæg for barnedåben. Med rette anses han derfor i Magdeburg for at være byens reformator⁸⁶.

Det var denne mand, som hertug Christian – uden tvivl på anbefaling af Martin Luther – ved nytårstide 1526 lod kalde til embedet som provst og sognepræst i Haderslev.

Hvornår Eberhard Weidensee ankom til Haderslev, lader sig ikke nøjagtigt bestemme. Kun ved vi, at han umiddelbart efter påskehøjtidens, nemlig onsdag efter påske, den 4. april 1526, tog afsked med sin menighed i Magdeburg, og det tør da antages, at han ret omgående

86. P. Tschackert: Dr. Eberhard Weidensee. Leben und Schriften, Berlin 1911; P. Tschackert & Ernst Michelsen: Eberhard Weidensee (Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg, bd. 2, s. 632–636); Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. (M. Schwarz Lausten: Weidensee); Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, bd. 5 (M. Schwarz Lausten).

har begivet sig til Haderslev⁸⁷. Her hastede det nemlig for den unge hertug med at få skabt orden i kirkevæsenet. Men foruden det rent administrative gjaldt det også om at få gejstligheden i det lille hertugdømme Haderslev-Tørning gjort bekendt med de nye reformatoriske tanker, der var udgået fra Wittenberg. Med de erfaringer, Weidensee allerede havde gjort, måtte han være den helt rette mand. Han havde jo vist sig som én, der ikke lod sig kue, endsige standse, når det gjaldt evangeliets sag.

Uden tvivl var der samtidig fra Wittenberg blevet lovet hertug Christian en yderligere teologisk medhjælp. Det var Johann Wenth (på latin: Slavus eller Wandalus), født 1490/95 i Gandersheim ved Goslar⁸⁸. Johann Wenth var blevet baccalaureus i 1517 ved universitetet i Wittenberg og oplevede således her reformationens begyndelse. Den 10. januar 1526 opnåede han magisterværdigheden og er antagelig straks herefter rejst til Haderslev. Han kunne med rette opfattes som tilhørende førstegrøden af det sachsiske lærdomscenters virke for evangeliets sag.

Modsat Weidensee var Wenth endnu et ubeskrevet blad, men med sin uddannelse i Bibelens sprog, hebraisk og græsk, erhvervet hos Philipp Melanchthon, var han en mand, som hans universitet helhjertet kunne anbefale som egnet til at udfylde den plads ved den hidtidige kollegiatkapitelsskole, der stod tom efter lektor Johann Alberdes. Hans

87. »Hvornår Widenses ankomst til Haderslev fandt sted, lader sig neppe nøjagtig bestemme, men det synes at have været ved eller efter årsskiftet 1526« (A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, III, 1899, s. 202). De fleste forfattere (H. F. Rørdam, Ernst Feddersen etc.) anfører efteråret 1526, men oplysningen hos Ernst Michelsen: »Mittwoch nach Ostern 1526 (4. April) legte er sein Amt nieder« (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, tillæg, bd. 2, s. 636) berettiger et tidligere tidspunkt for Weidensees ankomst til Haderslev. Dette er også helt i overensstemmelse med Jørgen Boies angivelse (jvf. note 84) og understøttes af dateringen i Detlev Gotthard Zwergius: Den Siellandske Cleresie, 1753, s. 441.
88. H. F. Rørdam: Mag. Johan Vandal (Wenth eller Slavus). Læsemester ved Præsteskolen i Haderslev – Superintendent i Ribe (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1864, s. 121–132); Ernst Michelsen: Johann Wenth (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg, bd. 2, s. 639–645); Dansk Biografisk Leksikon (J. Oskar Andersen); Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, VI (M. Schwarz Lausten).

stillingsbetegnelse blev »læsemester«. Ikke blot var den nybagte magister fra studietiden inderligt grebet af Martin Luthers kamp for evangeliets sag, men med sit dybtgående kendskab til de gamle sprog fik han hurtigt ry som en fremragende ekseget. Da netop Skriften var sat i centrum, var det vigtigt at have en lærer i Haderslev, der var i stand til at føre sine disciple ind i eksegesens ofte svære kunst, og det har kun kunnet tjene til at øge skolens ry, at Johann Wenth også beherskede hebraisk, hvilket dengang ikke var en selvfølge for teologer. Netop for Luthers disciple gjaldt det om at få indholdet af Bibelens tekster udlagt på ret vis.

Alt tyder på, at de to fremtrædende teologer på en god måde har suppleret hinanden i deres arbejde for reformationens sag. I mangt og meget kunne de i deres forhold til hinanden minde om Martin Luther og Philipp Melanchthon. Eberhard Weidensee var den kraftfulde, myndige og udadvendte personlighed, mens Johann Wenth mere søgte sit virke i det stille og i den personlige påvirkning af den enkelte. Bedre skolede lutherske teologer har hertug Christian vanskeligt kunnet opdrive, og det skulle snart vise sig, at der var en rig arbejdsmark for dem begge.

Det kan betragtes som et udtryk for hertug Christians tilfredshed med at have fået de to teologer fra reformationens hjemland til Haderslev, at han benyttede Frederik I's ophold på Gottorp slot i julen 1526 til at præsentere dem for sin fader kongen. Det var en handling, der tjener til at understrege den betydning, der blev tillagt de to mænd.

1526:

Landdagen i Kiel

Når året 1526 blev særdeles afgørende for reformationens forløb i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, skyldes det først og fremmest udfaldet af landdagen i Kiel, sammenkaldt fredag den 2. februar⁸⁹. Mødet åbnedes på slottet af konge-hertugen Frederik I, og det blev hurtigt klart, at hans hensigt med indkaldelsen var, at landdagen skulle skaffe ham ud af det finansielle uføre, som oprustningen mod Christian II havde ført ham ud i. Bønderne var ikke i stand til at yde mere, hedder det i kongens velkomst til de forsamlede delegerede, og derfor måtte de indkaldte stænders repræsentanter rådslå om, hvorledes der kunne skaffes pengemidler til afhjælpning af finanskrisen.

Efter velkomsten trak kongen sig tilbage, og stænderrepræsentanterne flyttede derefter de videre drøftelser til gråbrødreklosteret. En af kongens råder, Wolf Pogwisch (til Buckhagen), indledte her med at forklare alle de vanskeligheder, som både kongen og hans søn havde haft med at få standset »de lutherske sekter«, men det var kongens hensigt, at de gamle privilegier skulle holdes i hævd, indtil et koncil blev afholdt⁹⁰. Kongens talsmand gjorde således helt tydeligt brug af tanken om et koncil for i ly heraf at presse penge ud af gejstligheden. Som modydelse ville kongen give sikkerhed for resten af de gejstliges indtægter og garantere den kirkelige administrations beståen.

Efter Wolf Pogwisch's forelæggelse af kongens ønsker, viste modsætningen mellem stænderne sig ved, at gejstligheden ikke rådslog i samme lokale som adelens og byernes repræsentanter. De videre

89. Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, IV, s. 464–488; jf. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 34–36; Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 47–54 (Walter Göbell).

90. »So lange eyn Concilium dar anders togedachte«. – Endnu på rigsdagen i Speyer 1526 var tanken om et kommende koncil levende. Jf. iøvrigt: Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse, red. Carl Gustaf Andrén, Lund 1973, s. 14 (P. G. Lindhardt).

forhandlinger med gejstligheden blev overdraget Detlef (ikke Johann) Reventlow, Claus Ahlefeldt (til Gelting) og Heinrich Rantzau. De skulle åbenbart optræde som pressionsgruppe. Meget betegnende for situationen begyndte de med at forklare de gejstlige, »hvilken møje kongen havde anvendt for at bringe hertug Christian til at unddrage de lutherske sekter sin understøttelse»⁹¹. Kongens søn var den »bussemand«, der skulle bruges til at true gejstligheden med, og det er da nok tænkeligt, at de tre herrer på det tidspunkt ikke har vidst, at hertug Christian allerede havde optaget kontakt med Wittenberg for at få hidkaldt teologisk bistand derfra, og at Johann Wenth netop på den tid var undervejs mod Haderslev.

Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, spurgte meget fornuftigt, hvor stort et beløb kongen krævede af hans stand, men svaret herpå udeblev til dagen efter.

Lørdag morgen den 3. februar indledte Gottschalk Ahlefeldt drøftelserne med at gøre opmærksom på gejstlighedens trængsler på grund af »den martinske sekt«. Det var åbenbart gået som en løbeild gennem landene, at der var penge at spare ved at slutte sig til Luthers lære, for det var ikke den åndelige side af reformationsrøret, der trykkede Slesvig-bispen, men derimod den kendsgerning, at de gejstliges tiender, renter og andre indkomster ikke blev betalt, skønt netop dette var blevet dem lovet og tilsikret på landdagen i Rendsburg. Han hævdede derfor, at de kun var i stand til at betale halvdelen af, hvad kongen måtte kræve af landene og vel at mærke først på det kommende Kieler Omslag⁹².

Kongens råder svarede dog hertil omgående, at denne halvdel ikke ville være nok, og hvis gejstligheden fastholdt sit standpunkt, ville det være råderne umuligt at forsøge på at bremse kongen og hertug Christian, og det så meget mere som et preussisk gesandtskab allerede var undervejs!

91. »Myt wat vlyte vnned arbejde de Ko. g. hartigen Karsten dar henne hebben gebracht, de lutterschen secten touorlaten vnned to vordrucken, darumme ere g. vnned gunsten wolden betrachten, der geystlycheyde alles thom besten were boschen«.
92. Kieler Omslag (Umschlag) var den tids normale betalingstermin, der fandt sted i ugen efter helligtrekonger; se f.eks. H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 224–225. – Fra 1526 af kaldes Povl Helgesen Frederik I »den kirkerøverske konge«, »sacrilegus rex« (Skibykrøniken, oversat af A. Heise, s. 110).

Med denne sidste oplysning blev der hentydet til planen om *et ægteskab mellem Frederik I's datter, Dorothea, og hertug Albrecht af Preussen*, den tidligere højimester over den Tyske Orden, som af romerkirkens tilhængere blev anset for at være »en bortløben munk«.

Gesandtskabet fra Königsberg ankom nogle få dage senere, den 12. februar 1526, til Flensborg for at forhandle de nærmere vilkår i ægteskabssagen, bl.a. vedr. medgiften, prinsessens udstyr, tidspunktet etc.

Ægteskabet fandt sted den 1. juli 1526 på slottet i Königsberg, og det blev af samtiden opfattet som en klar tilkendegivelse i evangelisk-luthersk retning fra Frederik I's side.

Udsat for et sådant pres havde Slesvigs biskop svært ved at skjule sin vrede. Han spurgte råderne, hvad de i det hele taget havde tænkt sig, at gejstligheden kunne yde?⁹³ Adelen og byerne burde dog også skæppe i kongens kasse. Hertil svarede råderne, at de to stænder tjente »med harnisk og heste«, altimens gejstligheden levede en god dag og sad med hænderne i skødet. Gottschalk Ahlefeldts svar lød, at han for sit eget vedkommende lige så vel tjente »med harnisk og heste«, og man burde huske, at de gejstlige dag og nat tjente den almægtige Gud, af hvem enhver sejr afhang. Man kunne derfor fremkalde Guds vrede ved at kræve for meget af de gejstlige!

Biskoppen af Lübeck talte derefter i lignende vendinger og gjorde samtidig opmærksom på, at hans holstenske bispedømme var et len af kejseren (underforstået: der på den tid var Karl V, Christian II's svoger!). Han havde betalt skat til kejseren til afhjælpning af tyrkerfaren, og skulle han nu også betale til kongen, ville det overstige stiftets og kirkens ydeevne. Prælaterne bad til slut råderne om at få oplyst, hvor meget de to andre stænders repræsentanter var villige til at betale. Svaret lød, at adelen havde tilbudt 30.000 mark, og at byerne havde givet 10.000 mark for at slippe for accisen, men det var en forudsætning, at gejstligheden så ville betale 80.000 mark. Kravet gav anledning til vedvarende drøftelser frem og tilbage resten af denne dag og sluttede med, at Gottschalk Ahlefeldt som betingelse for at betale krævede gejstlighedens restitution i alle forhold.

93. Et par gange nævnes Gottschalk Ahlefeldts sindsstemning: »Dar vpp de here bysschopp to Slesuick (myt torne) antworde, wat men doch van der geystlycheit wolde hebben?«; »De here bysschopp to Slesuick, truryk vnde beuende, na bevele hebben Ko. irluch. antworde gegeuen ...«

I løbet af søndagen forhandlede Slesvigs biskop med medlemmer af sine kapitler i Slesvig og Haderslev, ligesom også Lübecks biskop førte forhandlinger med kapitlerne i Lübeck og Eutin, samt med abbeden fra klosteret i Cismar og andre gejstlige. Resultatet blev, at gejstligheden vedtog at bøje sig for det uafvendelige.

Det har givetvis været i en spændt atmosfære, at stændernes repræsentanter mandag morgen den 5. februar mødte op på slottet for over for kongen at aflægge beretning om resultatet af deres drøftelser. Atter engang var det Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, der optrådte som talsmand for de forsamlede stænderrepræsentanter fra begge hertugdømmer. »Sorgfyldt og bævende«⁹³ – hedder det i Parpers referat – og kun i nogle få sætninger bekendtgjorde han den betingelsesløse kapitulation til fyrstemagten, som var blevet udfaldet af dette års landdag. I håbet om, at alle hidtidige privilegier og rettigheder måtte forblive i hævd, meddelte biskoppen, at prælater, ridderskab og byerne på det kommende Kieler Omslag nu tilsammen var villige til at betale 100.000 mark.

Efter denne meddelelse udtalte kansleren Wolfgang Utenhof på kongens vegne en kort tak, og derefter kunne enhver gå til sit.

Med det voldsomme indhug, der var sket i gejstlighedens indtægter, var dens magtstilling fremover brudt. Gottschalk Ahlefeldt havde ikke været i tvivl om dette, da han udtalte, at han og hans standsfæller under drøftelserne havde siddet blandt fjender, af hvem de ligefrem havde måttet tilkøbe sig fred⁹⁴.

94. »Im rade hefft de here bysschopp to Slesuick ok er g. Capitell gesecht, sse lyggen mydden in den vyenden, vnde werden dagelykes angefallen, sse moten geuen, vrede tokopende, dat sse ok by boringe des tegeden, vpkumpst vnde olde geystlyke vrygheyd wedder mogen kamen«.

1526:

Hertug Christian og biskop Iver Munk, en brevveksling

Næppe var landdagen blevet afsluttet og ægteskabstraktaten med hertug Albrecht af Preussen bragt i hus, før en tilfældig begivenhed blev anledning til et større teologisk opgør mellem hertug Christian i Haderslev og biskop Iver Munk i Ribe. Det fandt sted i form af en brevveksling⁹⁵, og denne drøftelse på skrift er det ældste bevarede udtryk for hertug Christians og hans medarbejderes evangelisk-lutheriske kristendomsopfattelse⁹⁶.

Der var sket det, at en haderslevsk borgers tjener (eller som vi i vor tid ville sige: ansatte medhjælper) under et ophold i Ribe i et forretningsanliggende var blevet overfaldet af nogle af Ribe-bispens folk, fordi de antog, at han havde haft kødspiser hos sig, skønt det var i fastetiden. De havde dog ikke fundet bevis for påstanden, men ikke desto mindre var hadersleveren blevet trakteret med onde ord og prygl.

Det var denne lille begivenhed, der gav anledning til en klage til biskop Iver Munk fra hertug Christian. Det lille situationsbillede skal ganske givet ses som et udtryk for den dengang ret udbredte misstemning mellem Haderslev og Ribe, mellem hertugeligt og kongerigsk (her repræsenteret af biskoppen) og vel også som et udtryk for østkystboens forsøg på at spille overlegen over for vestkystens beboere: tænk, at man derude i Ribe endnu var så langt bagefter udviklingsmæssigt, at man holdt fasten i hævd; i Haderslev vidste man rigtignok bedre!

Hertugens klager over ripensernes behandling af en af hans undersåt-

95. RA. TKIA. 93 I: Indkomne breve 1515–50; trykt: Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, s. 6–20. Jvf. Helge Haar: Fra Haderslev til Ribe (Festskrift til Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen, 1936, s. 76–78).

96. Jvf. Martin Schwarz Lausten: »Die Briefe ... sind das erste grössere zeitgenössische schriftliche Zeugnis über den Inhalt der lutherischen Lehre, die Herzog Christian in den Herzogtümern einführte und die zwei Jahre später ihre mehr praktische Ausformung in den Haderslebener Artikeln von 1528 erhielten« (utrykt afhandling, Kiels universitet).

ter viser dog tydeligt, at det lille intermezzo skulle bruges til at åbne op for en teologisk diskussion med Hans Velærværdighed Iver Munk, romerkirkens biskop i Ribe.

Ved hjælp af en række skriftsteder bliver biskoppen belært om, at der ikke i Ny Testamente var hjemmel for spiseforbud. Hvad har Jesus ikke sagt i Matth. Ev., kap. 15, v. 11⁹⁷: »Ikke det, der går ind i munden, gør mennesket urent, men det, der går ud af munden, det gør mennesket urent!« Eller Paulus i Brevet til Kolossenserne, kap. 2, v. 16: »lad derfor ingen dømme jer for mad eller drikke«. Og endnu tydeligere i hans 1. Brev til Timoteus, kap. 4, v. 3, hvor der tales om de sidste tiders falske lærere, der »forbyder ægteskab og kræver afholdenhed fra spiser, som Gud har skabt til at nydes«.

Iver Munks svar på hertugens brev er dateret fredag efter Lætare (midfastesøndag), d.v.s. den 16. marts 1526.

Indledningsvis meddeler biskoppen, at han intet kender til den forefaldne sag, men at han vil anstille en undersøgelse.

Til de mange skriftsteder siger Iver Munk derefter, at den Hellige Skrift ikke blot skal holdes med hensyn til enkelte steder, men i sin helhed, og derefter mobiliserer også han en række skriftsteder. I Paulus' Brev til Romerne, kap. 14, v. 21, hedder det således: »Det er rigtigt at afholde sig fra at spise kød, drikke vin, og hvad andet din broder tager anstød af«⁹⁸. Med hensyn til det af hertugen anførte Paulus-ord til kolossenser-menigheden er det rigtigt, at man ikke skal dømme efter, hvad der spises eller drikkes, men det betød ingenlunde en afskaffelse af fasten, thi Kristus fastede jo i 40 dage »til et eksempel for os«, og derfor vil det kun føre til evig fordømmelse, dersom det jævne folk spotter fasten. Tilmed har Paulus jo sagt i sit 1. Brev til Korinterne, kap. 8, at han afholdt sig fra at spise kød⁹⁹ for ikke at bringe sine brødre til fald. Hvad »de sidste tiders falske lærere« angår, så forekommer det biskoppen, at det må gælde dem, der med deres ed har svoret Gud at

97. I brevene er der her og andetsteds tale om parafraaser af bibelteksten med kapitelhenvisninger, da man i de ældre bibeludgaver ikke kendte til skriftstedernes opdeling i vers. Af hensyn til forståelsen er valgt en gengivelse af de pågældende bevissteder efter den autoriserede Bibeloversættelse af 1931 og 1948 (for hhv. GT og NT).

98. Det pågældende citat er revet ud af sin sammenhæng med det i svarbrevet citerede Rom., k. 14, v. 17.

99. Det fremgår ikke af Iver Munks citat, at der her er tale om afgudsofferkød og den særlige problematik, der fulgte heraf.

tjene i klostre og andetsteds, men er løbet ud af klostrene og dermed brudt deres løfte¹⁰⁰.

Iver Munk afslutter sit brev med en advarsel til hertugen imod at lytte til »ukristelige, onde rådgivere«¹⁰¹ og med et løfte om, at den forefaldne sag ikke skal forblive ustraffet, samt med en forsikring om, at hertugens undersåtter under ophold i Ribe altid skal kunne forblive i god fred.

Biskop Iver Munks smukke ord til slut om fred og fordragelighed vandt dog slet ikke gehør i Haderslev. Tværtimod gav den biskoppelige svarskrivelse anledning til en længere bibelsk-teologisk afhandling eller snarere traktat om fasten.

Den er skrevet – som det hedder – ud fra den kærlighed, som kristne bør vise hinanden, eftersom vi er »en udvalgt slægt og et kongeligt præsteskab« (Peters 1. Brev, kap. 2, v. 9). »Kristus er vejen og sandheden og livet« (Johs. Ev., kap. 14, v. 6); han har gjort os til »konger og præster for sin Gud og Fader« (Johs. Åb., kap. 1, v. 6), og i det anførte ord fra Peters brev hedder det netop, at »vi skal forkynde hans guddomskraft, han, som kaldte jer fra mørket til sit underfulde lys«.

Efter denne begrundelse for brevet siges det, at det er rigtigt, hvad Iver Munk havde skrevet, at den Hellige Skrift skal ses i sin helhed. Netop derfor må det forbavse, at »I gejstlige, som skal lære andre den Hellige Skrift, selv er trådt så langt bort fra den guddommelige sandhed både i jeres liv og lære!! Hvor mange biskopper lever op til den anvisning, der gives i Paulus' Brev til Titus (kap. 1, v. 7)? (Her hedder det: »En tilsynsmand bør som en Guds husholder være en mand, der ikke er noget at klage på, ikke selvbehagelig, ikke vredagtig, ikke drikfældig eller voldsom, ikke ude efter skammelig vinding«). Ak, kun få!« svarer brevskriveren omgående.

»Kristus påbyder Deres Velærværdighed at forkynde sit evangelium for al skabningen« (Markus Ev., kap. 16, v. 15). »Til rettergang er Herren trådt frem« (Esaias, kap. 3, v. 13); Zions vægte skal forkynde

100. Den i 1526 mest kendte »bortløbne munk« var den tidligere ordenshøjester i Preussen, hertug Albrecht, der netop var blevet hertug Christians svoger!

101. »Bidden I.G. derhaluen gantz freuntlich, E.G. den nygen anwart und böse gewanheit, de I.G. vann vnchristlichen bösen ractgeuern wert angebracht, wil zurugge stellen vnnd nalassenn«.

Herrens ord (jvf. Ezekiel, kap. 3 og kap. 33) og det uden menneskelig tilføjelse!

Skal det sige at holde Skriften, dersom man spiser fisk i stedet for kød, olie i stedet for smør? Nej, en biskop skal følge anvisningerne i Paulus' Brev til Efeserne, kap. 4, om »at vandre det kald værdigt, hvormed I blev kaldede«. Alle, der har kristen-navnet efter Kristus, har »én Herre, én tro, én dåb«. Men man kan ikke holde det, som man ikke har, og derfor skal det arme folk have retsindige prædikere, der kan lære og formane at holde det, som Herren pålægger os (jvf. Mosebog, kap. 12, v. 32).

Biskoppen havde advaret hertugen imod at gøre brug af skriftsteder, fordi modsigelser kunne forekomme, men hertil svares med Jesu ord i Lukas Ev., kap. 21, v. 33: »Himmelen og jorden skal forgå, men mine ord skal ingenlunde forgå«. Det betyder, at man skal lade det stå, som Kristus og Helligånden har talt ved sine profeter, apostle og evangelister. Biskoppens ord er derfor et vidnesbyrd om hans manglende forståelse af den Hellige Skrift! Iver Munks henvisning til Romerbrevets kap. 14 er helt misforstået som bevis for fastens betydning, thi Paulus taler jo her om at tage hensyn til »de skrøbelige i troen«. I samme kapitel siger Paulus jo netop i v. 14: »Jeg ved og er i Herren Jesus vis på, at intet er urent¹⁰² i sig selv; kun hvis én holder noget for urent, er det urent for ham«. Det er altså ikke selve det at spise, der er tale om, men om ikke at komme til at vække forargelse (jvf. Matth. Ev. 17; 1. Kor. 8; 2. Kor. 6). Hvor denne årsag ikke er til stede, skal med taksigelse for Guds gode gaver mådeholden spise af al slags mad være tilladt.

At nogle af Iver Munks undersøtter måske vil tage anstød heraf, »det går os ikke an!¹⁰³ Farisæerne tog også anstød, da Kristus over for dem talte om friheden, og da hans disciple gjorde ham opmærksom på deres forargelse, sagde han: »Enhver plante, som min himmelske Fader ikke har plantet, skal rykkes op med rode. Lad dem kun være! de er blinde vejledere for blinde, og når en blind leder en blind, falder de begge i grøften« (Matth. Ev., kap. 15, v. 14). At bispens folk kunne tage anstød af »vor måde at spise på, er tilmed ikke vores, men Deres Velærværdigheds egen skyld, fordi I over for dem har fortiet Guds ord

102. Brevteksten har her: »das nichts gemein, Hebraice vnrein, ist in sich selbst«, et bevis for, at forfatteren var den hebraisk kyndige Wenth.

103. »Get vns nit an!«.

om den kristnes frihed!« Alle bisper burde være vægttere og opsynsmænd for det uvidende arme folk (jvf. Ezekiel, kap. 33); de skulle vogte Guds får (jvf. Johs. Ev., kap. 21, v. 15), ikke med menneskelig lærdom, men ved at pege på Guds ord. Der er nemlig vor trøst, fred og salighed (jvf. Lukas Ev., kap. 11).

»O hellige Gud, forbarm dig over vore gejstlige«, der overalt er blevet kødelige og dog ikke må putte en smule kød i munden, skønt der ud af deres mund ofte går megen utugt og gudsbespottelse med store løgne, hvilket ulige mere besmitter mennesket (jvf. Matth. Ev., kap. 15, v. 11). De er »blinde vejledere, som sier myggen af, men sluger kamelen« (Matth. Ev., kap. 23, v. 24).

Derfor bør biskoppen have os undskyldt! »Alt er rent for de rene; for de besmittede og vantro er derimod intet rent, men hos dem er både forstand og samvittighed besmittet« (Paulus' Brev til Titus, kap. 1, v. 15). I Romerbrevet, kap. 14, v. 3, siger samme apostel: »Den, der spiser, må ikke se ned på den, der ikke spiser; og den, der ikke spiser, må ikke sætte sig til doms over den, der spiser«. Hvis Hans Velærværdighed derfor har et inderligt ønske om at faste, skal han gøre det, men lad os handle med vor måde at spise på efter den kristelige frihed, så vil begge parter kunne være tilfredse! Med kraftige løgne bliver alle bedraget, der ikke tror sandheden (jvf. Paulus' 2. Brev til Tessalonikerne, kap. 2, v. 10–12). Det må vi tåle, indtil Gud forbarmer sig og oplyser os ved sit guddommelige ord.

I sit brev havde Iver Munk skrevet, at Kristi faste var »et eksempel for os«, men den slags tale forekommer os, svares der, at ligge langt fra sandheden, ja tvært imod den Hellige Skrift. Thi det ville jo føre til, at vi også skulle følge Kristus efter med hensyn til dødes opvækkelse og alle hans øvrige mirakler og gerninger; at vi med svøben i hånd skulle uddrive »falske lærere og vekselere«, som laver alteret om til en »pengetavle«, skønt alene det højærværdige sakramente¹⁰⁴ skal holdes der. »Hvem kan eftergøre Kristus alle hans gerninger? Ingen!« Vi skal tro Gud mere end mennesker (jvf. Esaias, kap. 6 og 36), og vi skal lære Gud at kende i mennesket Kristus, som han har sagt i Johs. Ev., kap. 15, v. 24: »Havde jeg ikke gjort de gerninger iblandt dem, som ingen anden har gjort, så havde de ikke synd; men nu har de set dem og alligevel hadet både mig og min Fader«. Af disse ord fremgår,

104. Rørdam har læst: »das hochwirdige Testament«.

at hans gerning ikke er et eksempel til efterfølgelse, men et vidnesbyrd om hans guddommelighed.

Således sagde han også til jøderne i Johs. Ev., kap. 10, v. 25: »De gerninger, jeg gør i min Faders navn, de vidner om mig«, og ligeledes til Johannes Døbers disciple: »Gå hen og fortæl Johannes, hvad I hører og ser: blinde ser, og lamme går, de spedalske renses etc.« (Matth. Ev., kap. 11, v. 4–5). Derfor burde Deres Velærværdighed have skrevet, at Kristi gerning er os til et eksempel med hensyn til sagtmodighed og ydmyghed (Johs. Ev., kap. 11, v. 29), endvidere kærlighed og fred, synlig som den er i alle hans lidelser. At følge Kristus efter i hans faste i 40 dage og nætter uden at tage føde til sig, det kan ingen, ej heller Deres Velærværdighed! Derfor er den sædvanlige faste et rent »abespil«¹⁰⁵, siden ikke et eneste ord befaler os det. Kristus har gjort meget mere, end han vil forlange af os, men lad os gøre, hvad han siger i 5. Mosebog, kap. 12, hvor der er tale om, at Herren kun må dyrkes »et sted, og der må der holdes måltid sammen med hele husstanden«.

Sidste del af det lange brev (eller af den teologiske traktat) indeholder en personlig tiltale til biskop Iver Munk: Det gælder om af Kristi gerninger at se, at »Kristus er Gud, og I er et menneske!« Nu på sine gamle dage bør biskoppen prædike, hvad der er den rette mening med fasten, og endnu engang henvises der til det tidligere citerede Paulusord i hans 1. Brev til Timoteus, kap. 4, v. 3. Han opfordres til at forkynde Guds ord om al kristelig frihed for det arme, forførte folk. Kan biskoppen ikke gøre dette i egen person, så skal han indsætte retsindige præster i sit stifts kirker, og det vil sige sådanne, som svarer til de anvisninger, Paulus giver i sit Brev til Titus, kap. 1, v. 6–9: »Det skal være en mand, der ikke er noget at klage på, én kvindes mand, med troende børn, som ikke er i vanry for udsvævelser eller er genstridige. Thi en tilsynsmand bør som en Guds husholder være en mand, der ikke er noget at klage på, ikke selvbehagelig, ikke vredagtig, ikke drikfældig eller voldsom, ikke ude efter skammelig vinding, men gæstfri, glad ved alt godt, sindig, retfærdig, from, afholdende; han skal holde fast ved det troværdige ord i overensstemmelse med læren, for at han kan være dygtig til både at formane med den sunde lære og at overbevise dem, som siger imod«.

Vor salighed beror altså ikke på fisk eller kød, på at spise eller lade

105. »Affenspill«.

være, på at drikke vin eller vand, »men i retfærdighed og fred og glæde i Helligånden« (Romerbrevet, kap. 14, v. 17).

Efter den her refererede lange gendrivelse af romerkirkens syn på fasten tager brevskriveren fat på en almindelig gennemgang af forholdet mellem tro og gerninger, d.v.s. af det helt centrale i evangelisk-luthersk kristendomsopfattelse.

Udgangspunktet er atter engang Paulus-ordet i det 1. Brev til Timoteus, denne gang dog i sin helhed: »Men Ånden siger med klare ord, at i de sidste tider skal nogle falde fra troen, idet de lytter til forførende ånder og dæmoners lærdomme, forledte dertil af hykleri hos løgnlærere, som er brændmærkede i deres egen samvittighed. De forbyder ægteskab og kræver afhold fra spiser, som Gud har skabt til at nydes med taksigelse af dem, der tror og er nået frem til sandhedserkendelse« (1. Tim., kap. 4, v. 1–3).

Med dette ord mener Deres Velærværdighed, at der hentydes til borttrømte munke. »Nej, kære broder i Kristus!«¹⁰⁶, de gælder alle papister, som tror mere på deres egen fortjeneste end på, at de bliver salige ved Kristus, d.v.s., de træder bort fra troen og fornægter Kristus og gør i stedet gerningerne til en afgud. Hvad skriver ikke Paulus i Brevet til Galaterne, kap. 2, v. 16: »Da vi ved, at ingen bliver retfærdiggjort af lovgerninger, men kun ved tro på Kristus Jesus, så har også vi sat vor tro til Kristus Jesus, for at vi måtte blive retfærdiggjorte af tro på Kristus og ikke af lovgerninger, thi af lovgerninger vil intet menneske [egtl.: kød] blive retfærdiggjort.« »I hans øjne vil intet menneske blive retfærdiggjort af lovgerninger; ved loven når man nemlig kun at erkende sin synd ... Alle har jo syndet og mangler herligheden fra Gud og bliver retfærdiggjorte uforskyldt af hans nåde ved forløsningen i Kristus Jesus« (Rom., kap. 3, v. 20, 23–24).

Alle, der forbyder præster, munke og nonner at gifte sig og agter det ukristeligt at indtræde i ægtestanden – når undtages dem, der som gilding er lovligt undskyldte (jvf. Matth. Ev., kap. 19, v. 12) –, og alle de, der lærer, at man ikke må spise kød i fastetiden, alle disse er »forførende ånder« og fremsætter »dæmoners lærdomme«, de er »løgnlærere, som er brændmærkede i deres egen samvittighed« (jvf. 1. Tim., kap. 4, v. 1–2). De tilhører djævelen og ikke Kristus¹⁰⁷, og det

106. »Nein, lieber Brueder in Cristo«.

107. »Dise hangen alle dem teufel vnd nicht Cristo an«; det var papisterne, der var kættene og ikke omvendt!

vil gå dem fra Sodoma og Gomorra »tåleligere på dommens dag« end sådanne anti-kristne¹⁰⁸.

Ordet gælder ikke – som Iver Munk har troet – bortrømte munke, men det gælder også alle, der ikke har været munke, og som stoler mere på egne gerninger end på Kristi gerning. I de sidste tider skal der være mange, som svigter. Det er ikke dem, der træder ud af klostrene. Herom ved Ny Testamente meget at fortælle allerede fra den tid, jvf. Apostlenes Gerninger, kap. 20, v. 30: »Af jeres egen midte skal der fremstå mænd, som fører falsk tale for at drage disciplene efter sig«; Johannes' 1. Brev, kap. 2, v. 18: »Mine børn, nu er det de sidste tider; og som I har hørt, at Antikrist kommer, således er allerede nu mange antikrister trådt frem; deraf ser vi, at det er de sidste tider«; 1. Kor., kap. 10, v. 12: »Derfor skal den, der mener at stå, tage sig i agt, at han ikke falder!«

Lad dem, der vil, træde ud af klostrene, lad dem prædike Guds ord, lad dem foragte menneskelig lærdom, råd dem til at indgå ægteskab, forbyd horeri og præk den kristelige frihed med hensyn til kød, klæder og opholdssted; lad dem leve deres liv som udvalgte i Kristus.

Kristus har ikke været munk, han har ikke boet i et kloster og har ikke båret kutte, derfor døm ingen! Som Paulus siger i sit Brev til Romerne, kap. 14, v. 10–12: »Men du, hvorfor dømmer du din broder? eller du, hvorfor ser du ned på din broder? Alle skal vi jo dog engang fremstilles for Guds domstol. Thi der står skrevet: »Så sandt jeg lever, siger Herren, for mig skal hvert knæ bøje sig, og hver tunge skal lovprise Gud. Altså skal hver af os aflægge regnskab for sig selv over for Gud«.

Lad os derfor holde sammen i broderlig kærlighed, og lad os vise os som Kristi tro tjenere, også med hensyn til de her omtalte forhold.

Til afslutning hedder det, at hertugen ikke har kunnet undlade at svare biskoppen med dette brev, og han håber, at det ikke må blive forkert optaget, men i venskab!

Det lange brev er tydeligt nok en genklang af reformatoreernes røst fra Wittenberg, og det har også for biskop Iver Munk været et bevis for, at hertug Christian nu havde modtaget den teologiske medhjælp, som han hidtil havde savnet. Hertugens skalten og valten med de kirkelige

108. »Widder cristen«.

anliggender var fra nu af ikke længere kun af ren administrativ art; nu ville der også blive grebet ind i det rent læremæssige!

Kirkehistorikere, der har beskæftiget sig med brevvekslingen, er i almindelighed enige om, at brevets forfatter må have været Johann Wenth¹⁰⁹, og at det på højtysk affattede brev kan tages som et indicium for, at denne må have forladt Wittenberg, umiddelbart efter at han i januar havde taget magistergraden der, således at han fra marts 1526 har stået til rådighed for hertugen i Haderslev.

De mange gendrivelsler af Iver Munks brev ved hjælp af bibelciterer viser, at det er Skriften og Skriften alene, som den nye evangelisk-lutherske lære bygger på; de anførte bibelord viser samtidig, at brevskriveren langt bedre end biskoppen forstod at gøre brug af citaterne og at forstå dem i deres sammenhæng. Opfattelsen af fasten som et menneskeligt forsøg på at øve en god gerning er naturligvis ligeledes i nøje overensstemmelse med, hvad Martin Luther havde lært¹¹⁰.

Bortset fra et par steder er polemiske udfald mod romerkirkens gejstlighed alt i alt undgået, hvilket netop peger på, at det er Johann Wenth og ikke den mere kraftfulde og voldsomme Eberhard Weidensee, der har stået for brevets affattelse. Nok tales der om afstanden hos romerkirkens gejstlige mellem liv og lære, om deres vankundighed og om de sidste tiders almindelige frafald, hidført af forførende ånder og af dæmoners lærdomme og løgnlærere, men det er tydeligt, at man endnu håber, at Ribe-bispen vil lade sig vejlede til sandhedens erkendelse. Allerede i indledningen hedder det, at brevet er skrevet ud fra den kærlighed, som kristne bør vise hinanden, og der sluttes af

109. Således H. F. Rørdam: En theologisk Brevvexel mellem Hertug Christian i Haderslev og Biskop Iver Munk i Ribe (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, s. 3). – Ernst Michelsen: »Manches klinget wie ein Lied aus den Frühlingstagen der Reformation. Konzipist ist ... ohne Zweifel der aus dem inneren Deutschland und der Metropole der Reformation herübergekommene Johann Wenth. Zu dieser Annahme nötigigt sowohl die hochdeutsche Sprache als der Inhalt. Sie wird bestätigt durch einen Vergleich des hochdeutsch geschriebenen Briefes mit den plattdeutschen Haderslebener Artikeln v. 1528 und Wenth's lateinischer Anweisung für die Visitation der Pröbste von ca. 1537. In beiden Schriftstücken kehrt trotz verschiedener Sprache die gleiche Redeweise wieder« (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg, Bd. II, s. 641).

110. Således i Luthers Galaterbrevs-kommentar (Weimar-udgaven, XL, 2. afd., s. 115; svensk udg., 1954, s. 449).

med en opfordring til at holde sammen i broderlig kærlighed, ja et sted tituleres biskoppen endda: »kære broder i Kristus!«

Det er ud fra den lutherske lære om det almindelige præstedømme, at brevskriveren – hertugen såvel som Johann Wenth – føler sig kaldet, ja forpligtet til at belære, selv om det drejer sig om kirkelige autoriteter, og til at åbne deres øjne for forståelsen af den kristnes frihed.

Hertugen og hans unavngivne medarbejder i Haderslev skulle snart erfare, at Hans Velærværdighed i Ribe aldeles ikke trængte til at belæres. Hans sti var ren! Det er hovedindtrykket af biskoppens svarbrev, der denne gang var affattet på dansk. Omsat til vor tids sprog er indholdet følgende:

»Højbårne fyrste, hr. Christian, af Guds nåde ret arving til Norge¹¹¹, hertug i Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken¹¹², greve i Oldenburg og Delmenhorst.

Vor tjeneste tilforn med Vorherre! Kære Nådige Herre, Eders brev, som sidst er sendt med Eders Nådes bud, har vi vel forstået. Den last, Eders Nåde tillægger biskopper i samme brev, ved vi ikke andet at svare Eders Nåde på, end, den som er uden synd, han kaste den første sten! Den hellige »læst« [evangeliet] og Skt. Paulus' epistler, således som hellige doktorer har udlagt dem, ved vi ikke rettere, end siden vi uværdige blev biskop i Ribe, da har vi ladet dem prædike overalt. Når den hellige kirke over alt i kristenheden antager en anden skikkelse¹¹³, end hidtil har været, da vil vi også gøre det, ellers ikke.

Ligeledes, kære Herre, Eders Nåde har ladet bebude vore præster i Haderslev- og Tørninglen med sognedegne sammesteds at komme til Eders Nåde i Haderslev¹¹⁴, beder vi Eders Nåde ydmygeligen, at I ikke vil gøre nogen ny skikkelse på vore præster og kirker dersteds, som os tilhører, og ikke således tage deres tiende og rente fra dem, således som Eders Nåde har begyndt¹¹⁵.

111. Denne titel anvendtes siden hertugdømmernes I. deling i 1490 af kongehusets sidelinjer.

112. Ditmarsken nævnes, fordi det i 1474 af kejseren var overladt Christian I. Først 1559 – efter Christian III's død – blev erobringen fuldbyrdet.

113. Tanken om afholdelsen af et koncil til bilæggelse af stridighederne ved hjælp af en kirkereform var i 1526 endnu ikke skrinlagt.

114. Iver Munk havde altså på daværende tidspunkt viden om hertugens indbydelse til et præstestævne i Haderslev.

115. Der er tale om tiendenægtelserne, jvf. note 78 og 79.

Eders Nåde ved vel selv, hvad ed og reces Eders Nådes kære Herre Fader har gjort Danmarks rigsråd¹¹⁶. Vi håber til Gud, at Hans Nåde ikke således lader os overfalde, som begyndt er. Og ved Eders Nåde vel, at I ikke må kaste Eders segl i andre mænds korn¹¹⁷.

Kære Nådige Herre, hvor vi kan være Eder til vilje og tjeneste, gør vi det altid gerne. Hermed anbefales Eders Nåde den Hellige Trefoldighed til evig tid. Givet i Ribe 5. feria post dominicam passionis Anno Domini MDXXVI [23. marts 1526]. Iver Munk med Guds Nåde biskop i Ribe.«

Det bud, der bragte biskoppens brev, har nok fået besked på at vente, så han kunne få hertugens svar med tilbage til Ribe. Svaret er nemlig også dateret den 23. marts 1526 og er således et ejendommeligt vidnesbyrd om, hvor meget det hastede for mændene på Haderslevhus at få gennemført en reformation af kirken.

Indledningsvis meddeles det Iver Munk – hvad denne ifølge sit brev allerede forinden havde hørt som et rygte –, at hertugen havde ladet alle gejstlige fra Haderslev-Tørning indkalde til et møde i Haderslev, for at de kunne erfare hans mening om kirkens nye skikkelse, og at indkaldelsen var bilagt en skrivelse om, hvad sagen drejede sig om¹¹⁸.

Denne følgeskrivelse er desværre gået tabt, men man går næppe fejl ved at antage, at den har indeholdt en række skriftligt udformede artikler, som skulle forelægges de gejstlige til godkendelse og antagelse. Et eksemplar af skrivelsen var vedlagt svarbrevet til biskoppen, som derigennem »klarligen vil se vor reformation«¹¹⁹. Dersom han kunne finde noget, som »ikke stemte overens med den Hellige Skrift eller evangeliet, vil vi taknemmeligt og gerne modtage undervisning herom«¹²⁰, hvorefter der sluttes af med forsikringer om venskab.

116. Jvf. note 72.

117. Gammelt ordsprog.

118. »Wir geben ewer L[ieben] freuntlichen zuerkennen, wie das wir alle die geistlicheit aus vnnsern gbieden, ambtten vnnd lenen Hadersleuen vnnd Dur[n]jng hewt dato dits brieffs vor vnns zuerscheinen erfordert habenn, ... dieselbig meinung vnnd form, wie das beschechenn ist, schickhen wir E.L. inn schrifftn hirmit newer zeittung weis vber gantz gutlich«.

119. »E.L. wolle solche vnnsrer Reformation klerlichen ansehen«.

120. »... wo die was darinen befindt, das der heiligen schriefft oder dem Euangelio nicht gemess ist, ... wollen dieselbig vnnterweisung wir danncklich vnnd gernn annemen«.

Iver Munk og hans medarbejdere i Ribe har efter modtagelsen af hertugens brev med de vedlagte artikler forstået, at nu var gode råd dyre, men de ventede dog påsketiden over med at sende et svar; det ankom derfor først på bisp Ambrosius' dag, onsdag efter påske, den 4. april 1526.

Efter at have kvitteret for det tilsendte meddeler biskoppen, at »vi nu med alle prælater, riddere og gode mænd her i Nørrejylland er tilskrevet og indbudt af Hans Kongelige Majestæt, den højbårne fyrste, kong Frederik, Eders Nådes kære Hr. Fader, vor kæreste nådige herre, til at møde i Viborg 2. søndag efter påske (Misericordia Domini d. 15. april) til hærskuet for at lade os og dem mønstre og se med heste, harnisk og værge, så at Hans Nåde kan vide, hvad hjælp og bistand han her fra landet kan få, dersom noget kommer at ske.«

Efter denne påmindelse til hertug Christian om højgejstlighedens uundværlighed for kongen – underforstået: i fald Christian II skulle gøre landgang! – beder biskoppen hertugen om at vente med reformationen »og ikke ydermere besvære vore præster her i stiftet«, førend han var kommet tilbage fra denne rejse og personligt kunne drøfte sagen med hertugen. »Vi vil gerne undervise dem [vore præster] og gribe ind, hvis der forekommer uskikkelighed«. Som hertugens »trofaste og fattige, gode ven« beder biskoppen om, at »Eders Nåde ikke vil lade jer undervise af nogen anderledes end i det bedste«.

Hertugen anbefales slutteligt den Hellige Trefoldighed, og i en indlagt seddel omtales derefter en sag, omhandlende en af hertugens undersåtter, Niels Ludvigsen i Hviding, der havde lidt sår og skade i Ribe, men at også bispens tjener havde lidt mén. Hvis Niels Ludvigsen er rede til forlig, vil sagen hurtigt kunne blive bilagt. Om det drejer sig om en ny sag eller om det er den sag, der oprindeligt gav anledning til brevvekslingen, står ikke klart. I hvert fald kendes der ikke flere breve, vekslet mellem hertug og biskop.

Iver Munks indsigelse over for Frederik I imod hans søns handle måde i den sønderjyske del af Ribe stift har uden tvivl ført til, at kongen har bedt sin søn om ikke at foretage ændringer af de kirkelige forhold inden for Ribe-bispens embedsområde, der i kirkeretlig henseende hørte under Kongeriget. Frederik I har ikke ønsket at tage en konflikt med Danmarks rigsråd som følge af denne sag.

Der skulle derfor komme til at gå to år hen, før hertug Christian også i kirkelig henseende kunne få sin vilje gennemført i Tørninglen,

hans andel af den sønderjyske del af Ribe stift. Det samme må også have været tilfældet med stiftets allersydligste del, sognene mellem Brede å og Vidåen.

Først i 1528 var udviklingen kommet så meget i skred, at også Tørninglens gejstlighed måtte give møde på Haderslevhus, men herom senere.

Biskop Iver Munk. Udsnit af gravstenen i Ribe domkirke. Fot. Nationalmuseet.

1526:

Reformatorsk forkyndelse i alle købstæder

Haderslev

Aflysningen af hertug Christians indkaldelse af gejstligheden fra Tørninglen til et møde på Haderslevhus fik ingen betydning for hans præster og degne i Haderslev. Denne del af hans lille hertugdømme Haderslev-Tørning hørte jo under Slesvig bispedømme¹²¹. Der er derfor al grund til at antage, at det i brevet til Iver Munk omtalte møde er blevet indvarslet en god måneds tid forud, og det vil, regnet fra den 23. marts, antageligt sige, at det første præstestævne i Haderslev er blevet afholdt sidst i april eller omkring 1. maj 1526.

Det tør endvidere antages, at ikke blot Johann Wenth, men at også Eberhard Weidensee har været til stede for at modtage de fremmødte gejstlige. Weidensee havde som nævnt taget afsked med sin menighed i Magdeburg den 4. april, og der er derfor intet i vejen for, at også han kan være kommet til Haderslev på det anførte tidspunkt. »Alt gik uordentligt til indtil den ærværdige doktor Eberhard Weidensees ankomst«¹²², var som nævnt de ord, hvormed Georg Boetius sluttede sin omtale af begivenhederne i Haderslev, og der er derfor næppe tvivl om, at hertug Christian har gjort sit til for at fremskynde sagen.

Efter den netop afholdte landdag i Kiel var der ingen, der kunne hindre hertugen i at gennemføre sit forehavende inden for Slesvig stift. Her var biskop Gottschalk Ahlefeldts magt og indflydelse brudt, og da hertug Christian tilmed den 27. maj 1526 af sin fader blev beskikket til »statholder og regent i Fyrstendømmerne«¹²³, og da endvidere rigsdagen i Speyer i sommeren 1526 havde åbnet mulighed for, at hver

121. Det er en kendsgerning, der hidtil er blevet overset, men som en nærlæsning af Thomas Knudsens indberetning om mødet i 1528 afgiver vidnesbyrd om. Jvf. Plattysk i Sønderjylland, s. 259–260. Der henvises i øvrigt til note 185.

122. Jvf. note 84.

123. Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, s. 1; fortegnelse over de kgl. statholdere i: H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, s. 478.

fyrste i sit land kunne indrette de kirkelige forhold, således som han ville kunne »forsvare det over for Gud og kejseren«, var der – da kejseren intet havde at sige i hertugdømmet Slesvig – intet, der kunne hindre den kongelige statholder i overalt at åbne sluserne op på vid gab for den evangelisk-lutherske lære.

Året 1526 bør derfor retteligt anses for at være Sønderjyllands egentlige reformationsår. Haderslev var blevet Nordens Wittenberg!

Præstestævnet i Haderslev blev nemlig afgørende ikke blot for hertugens og hans medarbejders virke for en reformation af kirken, men også for de gejstlige. Kirkens mænd blev her for første gang stillet over for en række skriftligt udformede trosartikler, hvis indhold skulle være deres rettesnor. De er som nævnt gået tabt, men de har nok i store træk svaret til Haderslev-artiklerne fra året 1528, og hvis det er tilfældet, har de gejstlige sikkert også måttet afgive løfte med hensyn til deres liv ogandel.

»Lutheriet« breder sig

Der er næppe tvivl om, at rygtet om hertug Christians arbejde for udbredelsen af Martin Luthers kristendomsforståelse har bredt sig som en løbeild ud over såvel hertugdømmerne Slesvig og Holsten som også kongeriget Danmark. For Slesvig stifts vedkommende var der i hvert fald ingen tvivl om, at en ny tid nu havde vundet indpas i kirken.

Reformkatolikken Povl Helgesen (Paulus Helie) om »lutheriet« i kongeriget 1526: »Lutheriets gift sneg sig gennem hele Jylland ... Rigshofmesteren Mogens Gøye [Gjø] og mange holstenere [det har antageligt været kongens råder på den tid: Johann Rantzau, Wolfgang Utenhof, Melchior Rantzau etc.] begyndte på luthersk vis at æde kød om fredagene ... Af dette slette eksempel, som hidtil var helt ukendt for sjællænderne, lod mange sig forføre til det onde«. Mogens Gøye beskyldes også for »med fræk tilsidesættelse af kirkens love at nyde Nadveren under begge skikkelser« og endda uden skriftemål!

Den 22. juni – hedder det videre – afsejlede kongens datter fra Københavns red for at begive sig til stormesteren af Preussen, »der uden at bryde sig om det hellige løfte, han havde aflagt, var falden fra lydigheden mod romerkirken«, og to dage senere, skt. Hans dag, blev Povl Helgesen forulempet efter en prædiken på Københavns slot »af kongens ugudelige og urene soldater, der ligesom kongen selv var ivrige tilhængere af lutheranernes kirkerø-

verske sekt, hvad der ligeledes var tilfældet med mange holstenere og med rigshofmesteren Mogens Gøye, alle lutheranernes fænnikedrager her i Danmark ... Frit, men dog mådeholdent, havde samme Povl sagt sin mening om lutheriet«¹²⁴.

Det er endvidere betegnende for udviklingen i Kongeriget i løbet af 1526, at Frederik I i oktober 1526 tog Hans Tausen i sit værn som luthersk prædikant i Viborg, og to måneder senere gav kongen Jørgen Sadolin brev på en præsteskole i Viborg, »således som sket var i Haderslev«.

Ingen kunne herefter mere være i tvivl om kongens lutherske sindelag!

Fra købstad til købstad meldes der i løbet af 1526 om, at evangelisk-lutherske præster havde overtaget forkyndelsen i kirkerne. Nogle steder var det gejstlige fra den gamle kirke, der nu optrådte som evangelisk-lutherske prædikanter, andre steder er der ligefrem tale om nyansatte præster. Da der – som tidligere nævnt – allerede fra årene efter 1431/1440 var tradition for, at højmesserne overalt i de sønderjyske købstæder foregik på tysk (plattysk) – og det vel at mærke også i den dansktalende del af Sønderjylland –, var der her intet til hinder for, at der også kunne ansættes prædikanter fra det tyske sprogområde.

Derimod høres der – når der ses bort fra den sydvestligste del af hertugdømmet Slesvig, »reformationens ideelle hjørne« – intet om, at den nye lære havde vundet fodfæste i landsognene. Det har nok ikke været uden grund, at Haderslev-artiklerne fra 1528 netop henvendte sig til landsbypræsterne.

Flensborg

For reformationens sejrsgang gennem Slesvig stift var det naturligvis afgørende, hvorledes udviklingen var i Flensborg, landsdelens største og rigeste by. Den havde indtil 1523 været Christian II's by og var af Wolf Pogwisch (Benedikts søn), dengang borgherre på Nordborg på Als, i en skrivelse af 12. marts 1523 blevet karakteriseret som »en nøgle til hertugdømmet«¹²⁵. Men efter kongehyldingen i Viborg den 26. marts var Frederik I den 14. april blevet hyldet på Gottorp som eneherre også over hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

124. Povl Helgesen: Skibykrøniken, udg. A. Heise, s. 110 ff.

125. H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, 1873, s. 226: »Ederss Nades hwss till Flænsborg ære en lygill till hartigdomett«. Endnu den dag i dag bruges på sønderjysk ordet »løchel« om nøgle.

Det var dette herredømme, som kongen den 27. maj 1526 overlod sin søn i Haderslev ved at udnævne ham til kgl. statholder, og hertug Christian var ikke et øjeblik i tvivl om, hvad hans nyerhvervede magt skulle bruges til¹²⁶, nemlig til reformationens gennemførelse.

Allerede forinden havde der været tilløb til et reformatorsk røre i Flensborg. Hermann Tast fra Husum skal således i løbet af sommeren 1526 have prædikeret den nye lære for store skarer, og det skal være sket i forskellige borgerhuse og på Marie kirkegård (d.v.s. pladsen uden om Skt. Marie kirke)¹²⁷.

I Skt. Nikolai kirkesogn indtog den rige borger, rådmand Namen Jensen, en sådan position, at noget sådant her ikke lod sig gøre¹²⁸. Han og hans hustru var frisere og tilflyttet byen fra Padeleck i nærheden af Husum. De boede i en ejendom på Südermarkt lige ved franciskanerklosterets mur og stod i et nært forhold til klosterets munke, idet Namen Jensen siden 1520 var dets prokurator eller værge. Et endnu eksisterende afladsbrev, som de i 1516 købte til sig og deres søn Lütke, vidner om deres tilknytning til romersk-katolsk kristendomsopfattelse.

Med den magt, som hertug Christian nu rådede over som kgl. statholder, ønskede han ikke, at de lutherske prædikanter skulle være henvist til at prædike i huse og på åbne pladser. Han lod derfor i sin egenskab af kgl. statholder – og hertil opfordret af Eberhard Weidensee

126. Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, Hamburg 1722, s. 105: »Drum als sein [hertug Christians] Herr Vater sich wegen Regiments- und Kirchen-Sachen ins Reich Dänemarck begeben, ihm aber indessen die Regierung derer Hertzogthümer anvertrauet, so ward von ihm 1526, 27 und 28 die völlige Reformation solcher Hertzogthümer zum Stande gebracht«.

127. Christian Voigt: Flensburg, ein Heimatbuch, I, 1929, s. 261; se iøvrigt: Flensburg Bys Historie, I, 1953, s. 163 ff. (H. F. Petersen); Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 73 ff. (Erich Hoffmann). Anton Heimreich: Nord-Fresische Chronick, 1666, s. 234, nævner Tast med urette som præst i Flensburg; han havde blot en tid prædikeret der. Et vidnesbyrd om, at Martin Luthers tanker var nået til Flensburg, er immatrikulationen af den første student fra Flensburg ved universitetet i Wittenberg. Det var Nicolaus Moller de Flentzburg, 6. juni 1525. – De af Voigt og efter ham af Hoffmann navngivne studenter fra Flensburg er fra en senere tid, jvf. Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864.

128. Namen Jensens betydning ses bedst af de mange dokumenter, hvori han omtales, se: Dipl Flensb, II, s. 1125 (registeret).

Skt. Nikolai kirke i Flensborg ved byens Sondertorv. Gråbrødrekløsteret skimtes til venstre, og Skt. Johannis kirke ses nederst i billedet. Skt. Nikolai kirketårn blev først bygget i 1582, altså efter Gerhard Slewarts tid.

Udsnit af byprospektet i Braunius og Hogenberg: Theatrum Urbium, 1588.

– Gerhard Slewart tilkalde fra Magdeburg¹²⁹, og det er antagelig sket sidst på året. Ifølge traditionen påbegyndte Slewart sin evangelisk-lutherske forkyndelse i Flensborg fredag den 30. november 1526, og den følgende 1. søndag i advent, den 2. december 1526, stod han på Skt. Nikolai kirkes prædikestol som denne kirkes retmæssige »kirkeherre«, d.v.s sognepræst¹³⁰.

Slewarts tidligere virke. Gerhard Slewart¹³¹ var fra den nederlandske provins Overijssel, født ca. 1490 i den gamle hansestad Kampen ved Ijssel, Rhinens brede udløb i Zuiderzee (nu: Ijsselmeer). Han tilhørte dominikanerordenen og nævnes første gang i 1517, da han efter et ordensmøde i Braunschweig som »lector fr[ater] Eggardus Slevert« blev sendt til dominikanerklosteret i Haderslev¹³². Dominikanernes »hollandske kongregation« hørte nemlig endnu på den tid under »Provincia Dacia«, ordenens danske provins, der omfattede hele Norden. Først et par år senere overflyttedes »Congregatio Hollandica« til ordensprovinsen »Saxonia«, der omfattede Nordtyskland.

Endnu i 1518 og 1519 nævnes Gerhard Slewart som lektor i Haderslev i forbindelse med sin deltagelse i ordensmøder i hhv. Berlin og Stralsund, men på et eller andet tidspunkt derefter er han blevet overflyttet til paulinerklosteret i Magdeburg i ordens-

129. Forbindelsen mellem Weidensee og Slewart er bevidnet af den frisiske kronist Johannes Petreus: »Hertoch Christian ... leth von Magdeburg Doct. Eberhardus Weidensee ... und mit em ein jungen monnick uth dem Pauliner Closter, Gerhardum Sewardum, ... beropen« (Schriften über Nordstrand, Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, V, 1901); jvf. Anton Heimreich: Nord-Fresische Chronick, s. 313.
130. Som »karckher« ved Skt. Nikolai er Slewart første gang nævnt i 1531 (Dipl Flensb, II, s. 236), men da hans kollega, præsten ved Skt. Hans, allerede har denne titel Skt. Hans dag 1527, har Slewart naturligvis haft den fra sin tiltrædelse i 1526.
131. O. H. Møller: Historische Nachricht sowohl von den Königlichen Pröbsten etc., Flensborg 1751, s. 2–4; H. F. Rørdam: Efterretninger om Hr. Gert Slewart (KHS, 3. rk., VI, 1887/89, s. 654–664); Th. O. Achelis: Gerhard Slewert (Archiv f. Reformationsgeschichte, XXIX, 1932, s. 80–84); DBL (Bjørn Kornerup); SHBL, V (Gerhard Kraack).
132. Gadenavnet Klosteret minder endnu om, hvor i Haderslev tomten af det forlængst forsvundne kloster skal søges.

provinsen »Saxonia«. Her stiftede han bekendtskab med Martin Luthers skrifter, selv om byens råd endnu i 1521 forbød udbredelsen af disse.

Få år senere var stemningen i byen imidlertid slået helt om. I 1524 ankom Eberhard Weidensee til Magdeburg, og der fandt nu en almindelig vækkelse sted i evangelisk-luthersk ånd. Blandt de mange, der sluttede op om Weidensees forkyndelse, var Gerhard Slewart. Han forlod sit kloster og blev en af Weidensees nære medarbejdere. Der kan derfor ikke være tvivl om, at det er Weidensee, der efter sin ankomst til Haderslev har henledt den nyudnævnte kgl. statholder på Slewart.

Som Flensborgs reformator kom Gerhard Slewart frem for andre i de følgende 44 år (indtil sin død i 1570) til at sætte sit præg på denne bys kirkeliv. I løbet af sine mange embedsår fik han også overdraget andre hverv, og hans virkefelt kom derved til at strække sig videre end til Flensborgs nærmeste opland.

Ved Flensborgs to andre sognekirker, Skt. Marie nord for Skt. Nikolai og Skt. Hans (Johannis) øst for inderhavnen, blev der samtidig med Gerhard Slewart ansat lutherske præster¹³³. Den betydeligste af disse var Nicolaus Johannis (Claus Johannsen) ved Skt. Marie kirke. Han stammede fra Haderslev og blev snart en af den evangeliske kirkes førstemænd.

I Skt. Hans kirke var Johannes Berndes (Bernhardi) den første evangeliske sognepræst¹³⁴. Han havde tidligere tjent romerkirken, idet han første gang nævnes i 1511 som medlem af et Trefoldigheds-broderskab¹³⁵. Hans udnævnelse til »kirkeherre« (»karkhere«) er bevidnet ved, at han Skt. Hans dag 1527 sammen med to »kirkesvorne« opgjorde kirkens regnskab for årene 1525 og 1526.

Åbenrå

Åbenrås første evangelisk-lutherske sognepræst var Johannes Brum,

133. Niels Heldvads oplysning i hans »Sylva Chronologica«, II, s. 78, om, at Slewart også havde overtaget forkyndelsen i byens to andre sognekirker, er der ikke grund til at fæste lid til.

134. O. H. Møller: Historische Nachricht von der Kirche zu St. Johannis in Flensburg, Flensburg 1762, s. 12–113.

135. »Frater conuiuii S. Trinitatis«.

der kom fra Salzwedel i Altmark nord for Magdeburg¹³⁶. Derfor er muligvis også han kommet til Sønderjylland efter anbefaling af Eberhard Weidensee. Johannes Brum er ellers ikke kendt, men at en mand fra Nordtyskland uden videre kunne overtage gudstjenesterne i Åbenrås Skt. Nikolai kirke vidner om, at der allerede forlængst var tradition for plattysk som kirkesprog. Den ordning af gudstjenestesproget, der efter 1440 kan påvises for Haderslevs vedkommende, var åbenbart også gældende i det dansktalende Nordslesvigs øvrige købstæder, Åbenrå, Tønder og Sønderborg. Den indebar, at den ledende præst, nu sognepræsten, prædikede på plattysk, mens forkyndelsen på dansk har været varetaget af de pågældende kirkers øvrige præster.

Fra Åbenrå kendes – ligesom i Slesvig, Haderslev og Flensborg – »marianerne«, et broderskab af præster, som vist nok kun forefindes i Slesvig stift¹³⁷. De udgjorde ikke et egentligt ordenssamfund, men var en sammenslutning af præster (i Åbenrå syv), der var viet til Maria og bosat i egne huse. Deres opgave var at holde daglige gudstjenester med bønner og messesang.

En af de sidste marianere var »hr. Louwe« (Laue). Om ham hedder det i Åbenrås bykrønike fra ca. år 1620: »Da pavedømmet blev afskaffet, indgik han ægteskab, avlede børn og blev evangelisk« (rækkefølgen er ikke uinteressant!). Muligvis har han efter sin overgang til lutherdommen virket som Åbenrås dansksprogede andenpræst. Det hedder videre i bykrøniken: »Da den gamle sangtjeneste sammen med den katolske lære blev forbudt, har sognet til hjælp for den ny præst

136. Åbenrås bykrønike, forfattet af Claus Møller (ca. 1570–1635, organist i Åbenrå fra 1591); her gengivet efter oversættelsen i: Vilh. Marstrand: Aabenraa c. 1028–1523, 1933, s. 96 ff. – »Die Apenrader Stadtchronik in der Fassung des Jahres 1641«, udg. af Gerhard Kraack (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1985, s. 44–79). De her citerede passager lyder i den plattyske udgave: »... do de Papisterey affgeschaffet ward, hefft he [Herr Louwe] sick in den Ehestand begeben, Kinder getüget unde Evangelisch geworden«. »Dewile de olde Gesanck nebst der olden Catholischen Kercken gantz verbadene, hefft dat Karspel nebenst dem nien Pastorn einen Köster angenamen, de in der Kercken de Lutherische Psalmen singen scholde«.

137. Martin Schwarz Lausten: De slesvigske Marianerbroderskaber i senmiddelalderen (KHS, 7. rk., V, s. 78–102. Oplysningerne om marianerne i Åbenrå stammer fra Erich Pontoppidan: Kurzfassete Kirchen-Historie, s. 159, og sm.: Danske Atlas, VII, 1781, s. 231, 234.

[åbenbart Johannes Brum] antaget en kirkesanger, som kunne synge de lutherske salmer i kirken«. Først efter marianernes død overtog det nye evangelisk-lutherske præsteskab lidt efter lidt deres boliger i kirkens nærhed.

Sønderborg

Sønderborg er den af de nordslesvigske købstæder, som vi er dårligst underrettet med hensyn til udviklingen på reformationstiden. Først i 1541 findes udnævnelsen af en evangelisk-luthersk sognepræst omtalt.

Tønder

Den sidste af de fire nordslesvigske købstæder, Tønder, hørte til Ribe stift, og her skulle biskop Iver Munk således have kunnet håndhæve sin magt i årene før 1528, men allerede fra senmiddelalderen kendes der eksempler på, at borgerne i amtsbyen Tønder har søgt at holde sig fri af stiftsstadens Ribe. Der kan næppe være tvivl om, at årsagen hertil har været de Kongerigske Enklaver med borgen i Møgeltønder som midtpunkt. Et plattysk sognevidne fra Højer 1485 er i overensstemmelse med denne holdning formet som en protest mod den daværende Ribe-bisp¹³⁸. I Tønder såvel som i Højer var det derfor kun en meget tynd tråd, der forbandt den stedlige gejstlighed med stiftsstadens Ribe. Dette har utvivlsomt haft betydning for begivenhederne i Tønder i reformationsåret 1526.

Her nævnes som de første evangelisk-lutherske præster efter refor-

138. Sognefolket i Højer vendte sig den 13. nov. 1485 mod Ribe bispens Hartvig Juels ønske om gæsteri i Højer: »... tugeden, dat by hochgedachten F. G. Hertzogh Adolphi tiden ock hochstgedachten K. M. Christiern's tiden de bishop van Ripen nuwerle plach [pflicht?] gesterie by dem prester tho Hoyer tho holdende, ock nicht by bischop Christens tiden [Christiern Hemmingsen, 1418-54], bischop Hinricus tiden [Henrik Stangeberg, 1454-65] edder bi bischop Peter's tiden [Peder Nielsen Lodehat, 1465-83], szeligen gedechtnuss, den allene, datt her Wichardt, karkher tho Hoyer, bischop Hinrick friewillich tho gaste geladen, is ock nhamals nuwerle aldar mher tho Gaste gewesen« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, D 40 III; Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, 2. rk., III, nr. 5763; Claus Rolfs: Geschichte des Fleckens Hoyer, 1926, s. 521-522; H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 234-235; Sm.: Nogle betragtninger over den historiske baggrund for hjemmetyskheden i Nordslesvig – specielt med henblik på Tønder og Højer (Sønderjyske Årbøger, 1986, s. 5-35).

mationen en Hieronymus og en Johann Decker¹³⁹. Ifølge traditionen skal de begge forinden have været præster i den gamle kirke. Det er antagelig også tilfældet med Hieronymus, men gælder ikke Johann Decker. Han findes nemlig under navnet Johannes Tectoris i april 1523 indskrevet som student i Wittenberg. Efter sin hjemstedsbetegnelse er han en »Montanus« fra ærkestiftet Mainz, og det betyder antagelig, at han er kommet enten fra Bergen ved Hanau i Hessen eller fra en af de to byer i Thüringen med navnet Berka¹⁴⁰.

Oplysningen fra universitetsmatriklen godtgør, at Tønder i lighed med de øvrige købstæder som førstepræst har fået en mand med en solid uddannelse. Som tyskfødt må Decker have prædikeret på tysk, mens Hieronymus som hjemmehørende har haft de danske gudstjenester. De har kunnet virke som lutherske præster i ly af, at Tønders forbindelse til gejstligheden i Ribe på det nærmeste var afbrudt.

Slesvig

I stiftsstadens Slesvig med sit store præsteskab kom det ikke til at gå stille af, da den nye forkyndelse lod sig høre. Tryk avler modtryk, og der er næppe tvivl om, at det gamle præsteskab har søgt at lukke af for den evangelisk-lutherske læres udbredelse og derved været med til at opdigne til radikalisme. Dette var så meget lettere, som det var kendt, at der blandt byens tiggermunke fandtes adskillige brådne kar. Fra årtierne forud for reformationen meldes der således om, at gråbrødrene levede alt andet end efter den hellige Frants' ordensregel¹⁴¹.

139. LA. Tønder byarkiv. Acta Tunderensia I; E. Carstens: Die Stadt Tondern. Eine historisch-statische Monographie, 1861, s. 104, 123; Ludwig Andersen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 156.

140. Th. O. Achelis: Beiträge z. Reformationsgeschichte (Genealogie, VI, 1962, s. 98).

141. Et pavebrev tillod den 29. juni 1499 hertug Friedrich I at forjage franciskanerklosterets munke og lade dem erstatte af de såkaldte observanter (Acta Pont Dan, V, nr. 3723, jvf. note 59). Flere oplysninger om disse misforhold hos: August Sach: Geschichte der Stadt Schleswig nach urkundlichen Quellen, 1875, s. 199–201; Karsten Giltzau i: 850 Jahre St. Petri Dom zu Schleswig, s. 229–230. »Das schlechte Beispiel der Geistlichen musste der Bevölkerung als ein besonderes Ärgernis zu einer Zeit erscheinen, da diese doch selbst entsprechend den allgemeinen Tendenzen der Epoche von einer gesteigerten Religiosität und Heilserwartung erfasst war« (Giltzau, s. 230).

Men det var ikke blot i franciskanerklosteret, at der forekom verdslig levemåde. Hos sortebrødrene i dominikanerklosteret stod det måske endnu værre til med fromhedslivet, og det er derfor nok ikke uden grund, at dette kloster blev i bund og grund ødelagt¹⁴².

To forskellige kilder beretter om udviklingen i Slesvig i og efter 1526. Den ene er nogle optegnelser på plattysk, forfattet ca. 1560 af byskriveren Boye¹⁴³, og den anden skyldes Johann Adolph Cypræus, søn af en hertugelig råd i Slesvig, der som konvertit i 1634 udgav et latinsk værk om den kirkelige udvikling i Slesvig stift¹⁴⁴. Boye repræsenterer den evangelisk-lutherske kirkes syn på begivenhederne, efter at forholdene var blevet afklaret, mens Cypræus ud fra sin ny erhvervede romersk-katolske livsanskuelse ser negativt på reformationstiden.

Reformationsrøret i den gamle bispestad var begyndt med, at en tidligere munk, Friedrich, i 1526 prædikede evangeliet, således som han opfattede det, men begge kilder er enige om, at anse denne mand for »en ulærd og uskikket forløben munk af franciskanerordenen«¹⁴⁵.

Boye fortæller, at »Fredericus« havde held til at skaffe sig tilhængere blandt nogle af borgerne og hos »den gemene pøbel«, idet han »mere prædikede oprør end kristenlivet«¹⁴⁶. Han forkyndte nemlig at »det var til ingen nytte for saligheden at give almisse, indstifte kirker, underholde præster og munke eller at faste og bede«. Det gjaldt derimod for præsterne om at leve »på Apostlenes vis«¹⁴⁷. Som en direkte følge af

142. Muligvis afspejler utilfredsheden med de kirkelige forhold sig i den nedgang i rettidige indbetalinger, der i årene 1500–1509 lader sig konstatere i kirkeregnskaberne for St. Trinitatis, dengang borgernes sognkirke; se: Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: Die Sozial- und Wirtschaftsstruktur schleswig-holsteinischer Landesstädte zwischen 1500 und 1550 (Quellen und Forschungen z. Gesch. Schleswig-Holsteins, bd. 76, 1980, s. 222).

143. Stadtarchiv Schleswig, nr. L 4 p. Xa ff. – Trykt i: Aug. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig, s. 202–205.

144. J. A. Cypræus: Annales Episcoporum Slesvicensium, Köln 1634. – Om Cypræus, hans far og broder, se: DBL.

145. »... eynen uhngelerden, uhngeschickeden vorlapenen monneck prediker ordens« (Sach, s. 202 f.).

146. »... mher tho uprore also tho christlicher leve genegett unde etlicke burger und gemenen puffel darhin bewagt« (smstds.).

147. »... dewile de umbedachte munke offentlig predeke, dat almisse geven, karken stiften, papen und monnecke under tho holdende, vasten, bedenn thor salicheit nicht nutte, ock dath de predicanten ... nha der apostell regell hebben scholden« (smstds.).

denne forkyndelse mistede præsten Marquart Bülow, søn af en tidligere slesvigsk rådmand, sine i tider med pest og mange dødsfald ikke ubetydelige indtægter af offerpenge, gravpenge, kirkegangspenge, skriftemålspenge etc.¹⁴⁸

Selv søgte Friedrich at efterleve de strenge krav til ordets forkyndere. Han gik jævnt klædt, fortæller Boye. Hans dragt var »en grå kjortel af Osnabrück-klæde, fodret med pelsværk mod vinterkulden«, og han skaffede sig føden ved »at gå fra hus til hus hos sine tilhængere«¹⁴⁹. For så vidt var hans færd uangribelig, men så fandt der den 26. december 1526 en begivenhed sted, der gjorde det klart for byens råd, at nu var målet fuldt.

Mens domkapitlets medlemmer på den nævnte dag holdt dødsmesse i domkirkenes kor over en afdød kannik, blev de afbrudt af Friedrich og hans tilhængere, der med magt tiltvang sig adgang til sørgehøjtideligheden, slog de brændende vokskærter i stykker, fór ind imellem de tilstedeværende præster og domskoleelever (af hvilke to var børn af adelige!) og jog dem fra hinanden. Altimens krævede den skrigende hob, at man skulle føre liget ud af kirken og begrave den afdøde, »en gudløs papist«, under galgen¹⁵⁰.

Den forefaldne hændelse vidner om, at Friedrichs rabiater forkyndelse om modsigelsen mellem Apostlenes liv i fattigdom og gejstlighedens vellevned havde ikke mindst hos den jævne del af Slesvigs indbyggere, sat kræfter i gang, der kunne true den bestående samfundsorden. Den vidner om, at reformationen i Sønderjylland også har rummet et socialt element. Ikke mindst i vintertiden (det var den 26. december!), der for

148. »... wurth deme pastore hern Marquarth Bulowen offer geltt, graff geltt, karkganges geltt, bichtgeltt etc., dath deme jarlich nicht wenigke vornehmlich in der pestelentzen und stervende tidt todroch, gentzlichenn entagenn« (smstds.).

149. »Hadde ock und wolde nicht mher else eyen graven ossenbruggesken wandes rock dragen, de mith pelsswarke jegen den winter gefodertt wurth, gingk vann husern tho huserenn under sinen ahnhanck eten« (smstds.).

150. »... else de domhern eynes vorstorven domhern, ern Minrikes Menkell, sine exequien heldenn am dage Steffani protomartyris, gewaltsam int kore bloter gewhere gelopenn, de wassen barneden karssen thohoven, mangk de scholers, dar twe ridder kinders under westh, beide papen und kinder gejagett und geschreiett, men scholde den dodenn corper uth der karken else eyen godtlosen papisten under denn galgen gravenn« (smstds.).

småårsfolk ofte betød kulde og sult, har det været fristende at søge udladning for indestængte følelse i form af offentlige demonstrationer.

Selv om optøjerne i Slesvig domkirke slet ikke med hensyn til voldsomhed kan sammenlignes med den billedstorm, som man oplevede i Københavns domkirke 3. juledag 1530, fik de alligevel omgående følger for Friedrich. Slesvigs gejstlighed enedes med byråd og borgerskab om at sende en klage til kong Frederik I, og hvad man ønskede, var at få gjort ende på »den forefaldne sammenrotning, tvedragt og uenighed i byen«¹⁵¹. Klagen må være sendt kort efter nytår 1527.

Boyes fremstilling, der her er fulgt, repræsenterer helt tydeligt den etablerede evangelisk-lutherske kirkes opfattelse af øvrighed og fyrstemand. Johann Adolph Cypræus derimod er som katolik kritisk ikke alene over for den bortrømte munks meriter, men også over for den kirke og dens mænd, der gik sejrrigt ud af reformationen.

For at lægge afstand fra romerkirkens klosterbrødre til »Fridericus« fortæller han under »Anno 1526«, at den pågældende inden sin optræden som prædikant var undsluppet fængslet, hvori han havde siddet for sine ugerningers skyld¹⁵². Videre fortæller Cypræus, at Friedrich havde fået tilladelse – åbenbart af bystyret – til at prædike i domkirkens »Schwahl«, den store korsgang ved kirkens nordvæg¹⁵³. Han ved også at berette, at Friedrich ret snart tog en kvinde til sig og fik lært at gå i silkeklæder. Der er dog her helt tydeligt tale om tilføjelser, som Johann Adolph Cypræus har indføjet i sin fader, Paul Cypræus' slesviske historie, der netop standser i 1526.

Begge Cypræus'er, far og søn, fortæller, at Friedrichs »rå og ubændige hob«¹⁵⁴ skulle have henvendt sig til kongen for at få ham til præst, men at de var blevet afvist. Endvidere oplyser de, at Friedrich en tid virkede som kapellan hos byens nye evangelisk-lutherske sognepræst, Marquart Schuldorp. Den tidligere munks kirkelige løbebane blev

151. »... sulcher vorgenamen rotterie, tvispaltt und uhnenicheit dusser stadt und gemente« (smstds.).

152. »Hic postquam ex carcere & vinculis, in quæ ob facinora ac maleficia sua coniectus erat, euasisset« (J. A. Cypræus: *Annales Episcoporum Slesvicensium*, s. 417).

153. »Deinde in ambitu templi conciones ad populum habuit (smstds.). Om betydningen af ordet »ambitus«, se: Plattysk i Sønderjylland, s. 222, note 588. Der var i middelalderen intet i vejen for at benytte »omgangen«, »korsgangen«, i Slesvig kaldet »Schwahl«, som offentligt mødested.

154. »... ei rude et impetutum vulgus« (smstds.).

dog brat afbrudt, da han offentligt havde angrebet kongens kansler, Wolfgang Utenhof, for at have beriget sig på kirkens gods. Sandheden er vel den, at kongen efter henvendelsen fra Slesvig har sendt sin kansler dertil, for at han kunne bringe orden i de kirkelige tilstande, og at en forudsætning herfor har været Friedrichs fjernelse fra byen. Det må være sket inden sommeren 1527.

En tid skal han have været arresteret i Neumünster, oplyser Cypræus. Men derefter forsvinder han ud af historien. Han var taberen, og som sådan lønnedes han af eftertiden med øgenavnet »der tolle Friedrich« – »den gale Frederik«.

Husum

Fra Husum høres der intet nyt i 1526. Her var der fastlagt en foreløbig reformatorisk nyordning af de kirkelige tilstande i samarbejdet mellem præsterne Hermann Tast, Diedrich Becker (Theodericus Pistorius) og Franz Hamer. Man kunne her fortsætte i det spor, der var lagt i årene forud.

Ovenikøbet havde man en tid råd til at undvære Hermann Tast, der påtog sig en prædikantvirksomhed i Flensborg i tiden forud for Gerhard Slewarts ankomst.

1527:

Evangelisk-lutherske sognepræster ved købstadkirkerne

For den kirkelige udvikling i Sønderjylland blev 1527 året, hvor der blev knyttet evangelisk-lutherske sognepræster til alle de købstadkirker, som vi har oplysninger om fra denne tid.

Denne udvikling skal naturligvis ses i sammenhæng med, hvad der samtidig skete i Kongeriget. Afgørende for en fri evangelisk prædiken og menighedsdannelse på luthersk vis blev her udfaldet af herredagen i Odense den 27. august 1527.¹⁵⁵ Den forsigtige Frederik I kunne nu tone rent flag og åbenlyst tilslutte sig Martin Luthers kristendomsforståelse. Planen om en nationalkirke på reform-katolsk grundlag var dermed skrinlagt til fordel for en evangelisk-luthersk fyrstekirke.

Haderslev

I Haderslev indledtes det nye år med, at byens kloster blev lukket. Det betød, at den sidste rest af den gamle kirkes forkyndelse dermed var ophørt, og Haderslev var herefter lige så luthersk som Wittenberg.

Klosteret i Haderslev var et dominikanerkloster, og sådanne fandtes i Sønderjylland kun i stiftsbyerne Ribe (grundlagt 1228) og Slesvig (1234), samt i kollegiatkapitelsbyen Haderslev (1254).

Klosterlukningen fandt sted helligtrekongersdag den 6. januar 1527 og skal have fundet sted, netop som munkene kom fra messe.¹⁵⁶ Munkenes fordrivelse fra Haderslev vakte selvsagt opsigt, ikke mindst i Ribe,

155. Jvf. P. G. Lindhardt i: *Den Danske Kirkes Historie*, III, s. 317.

156. Niels Heldvad beretter fejlagtigt, at de fordrevne munke var franciskanere (sådanne fandtes ikke i Haderslev): »Am Tage Trium Regum hat Christianus, König Friderici Sohn ... alle Münche zu Hadersleben im Hertzogthumb Schlesswig ex Claustro Minoritarum, wie sie nach geendigtem Gottesdienst auss der Kirche gangen, verjaget, dass Kloster mit allem Zugehörigen eingenommen, vnd hiemit Luthero vor erst freyen Pass eröffnet« (*Sylva Chronologica*, II, s. 79). Denne fremstilling har Erik Pontoppidan fulgt (*Annales ecclesiae Danicæ*, 1741–52, II, s. 797–798; jvf. H. F. Rørdam i: *Kirke-Kalender for Slesvig Stift*, 1862, s. 143).

hvor magister Hans Severinsen ved Skt. Jørgens hospitalet i nogle optegnelser under året 1527 sammenfattede alt det, som var sket på hertug Christians foranledning¹⁵⁷; som romerkirkens mand var han mildest talt rystet over den verdslige øvrigheds foretagender. Han skriver: »I det Herrens år 1527 plyndrer hertug Christian i Haderslev kirken i sine provinser for monstranser, kalke og andre kostbarheder. Desuden afsatte og fordrev han fra kirkerne præsterne, som var lovligt og kanonisk indsatte i deres hellige embeder, ligeledes kannikerne og sortebrødrene. I deres sted indsatte han uindviede skolarer ved kirkerne og til sjælepleje, hvilket er uhørt«.

Uden tvivl har lukningen af klosteret været et betydningsfuldt led i reformationsprocessen, idet tiggermunkene inden for den stedlige gejstlighed repræsenterede et folkeligt element med kontakt til befolkningens brede lag. Om deres folkelige betydning, som det ofte findes fremhævet¹⁵⁸, også var en naturlig følge af, at der i de sønderjyske klostre fortrinsvis var munke af hjemlig rod og dermed ikke i samme grad som præsterne og det højere borgerskab indlevet i øvrighedens plattyske sprog og kultur, er vanskeligt at afgøre. Efter det bevarede navnestof at dømme synes det ikke at have været tilfældet. Det er nemlig overvejende tysk¹⁵⁹. Når tiggermunkene var en torn i øjet på

157. »Anno Domini millesimo quingentesimo [vicesimo] septimo dux Christianus in Hadersløff spoliatur ecclesiam in prouinciis suis, videlicet monstrancias et calices cum aliis ornamentis. Et præterea deposuit et expulit sacerdotes et curatos rite et canonicè ad sacros ordines promotos, ab ecclesiis (KHS, 3. rk., III, s. 235; Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, 1926, s. 60).

158. Sønderjyllands Historie, II, 1938, s. 311–313 (Vilh. la Cour).

159. De få, der kendes, er: Niels Jespersen, der forinden havde forladt klosteret som overbevist lutheraner; han blev den første evangelisk-lutherske sognepræst i Kolding (KHS, 1. rk., I, s. 352; Krøniken om Graabrødrenes Fordrivelse fra deres Klostre i Danmark, udg. Henning Heilesen, 1967, s. 53). Desuden kendes: 1517 lector fr. Eggardus Slevert (den senere provst i Flensborg, Gerhard Stewart), studentes fr. Albertus Sluderman, Michahel Tylman; 1519 magister studencium fr. Gerhardus Slene (antagelig fejl for Sleve[rt]), studentes qui prius, quibus adiungimus fratrem Johannem Frissche; 1521 fr. Wilhelm de Buren, sacre theologie bachelaurius (Gabriel Löhr: Die Kapitel der Provinz Saxonía im Zeitalter der Kirchenspaltung 1513–1540, Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, XXVI, 1930). I 1528(!) nævnes en »Gerardus Echt du couvent de Haderslev«, som havde opholdt sig i klosteret »peste Lutherane seu heresis pessima« (La Baronne de Wedel-

reformationens ledere, skyldes det snarere, at de ved deres kontakt med befolkningen holdt liv i mange af den gamle kirkes forestillinger, f.eks. betydningen af gode gerninger såsom den fromme og salighedsforjættende handling, som det kunne være at give almisser til munkene.

Ophavsmanden til munkenes fordrivelse fra Haderslev var uden tvivl Eberhard Weidensee. Allerede mens han opholdt sig i Magdeburg, havde han i skrift og tale fejdet imod tiggermunkene; i et skrift, der udkom i 1526 efter hans bortrejse fra Magdeburg, havde han anbefalet øvrighederne at fjerne »de unyttige og farlige tiggere« fra deres by og land¹⁶⁰. Det var et forslag, som hertug Christian i sin iver for den gode sag ikke sad overhørig.

Haderslevs position som reformationens førende by i Norden blev yderligere understreget af, at den nye evangelisk-lutherske præsteskole under ledelse af Johann Wenth og under medvirken af Eberhard Weidensee nu var i fuld gang. Her var stedet, hvor præster og teologer, ikke blot fra nærmeste omegn, men efterhånden også fra fjernere egne, kunne blive indført i tolkningen af den Hellige Skrift og i Martin Luthers og Philipp Melanchthons kirkesyn. Præsteskolen kan derfor anses for at have været Nordens første evangelisk-lutherske universitet, eftersom netop teologien i hine tider var det grundlæggende universitetsfag.

Ved siden af Eberhard Weidensee, der som provst og førstepræst ud over sit administrative arbejde havde de plattyske gudstjenester i Vor Frue kirke, nævnes der allerede i 1525 en dansk »prædiker«, en iøvrigt kun lidet kendt mand ved navn Jørgen Winther¹⁶¹. Men netop dette, at en dansksproget præst var henvist til at leve i skyggen af de indkaldte tyske reformatorer, kan anses for karakteristisk for den sprogligt-kulturelle situation i hine tiders Haderslev. Endnu så sent som i 1537 kaldes han blot »prædiker«. Først senere vandt titlen »archidiakon« (d.v.s. første-diakon) indpas som betegnelse for andenpræsten.

Jørgen Winther. Den første oplysning, der er bevaret om Jørgen Winther, stammer fra en bog, som han i 1523 forærede kirken i

Jarlsberg, née Baronne de Rosenörn-Lehn: Une Page de l'Histoire des Frères-Prêcheurs. La Province des Dacia, Rome-Tournai 1899, s. 23).

160. P. Tschackert: Weidensee (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Leipzig 1896–1913, tillæg, bd. II, s. 633).

161. Detlev Gotthard Zwergius: Den Siellandske Cleresie, 1733, s. 439–440.

Haderslev¹⁶², og det tør vel derfor antages, at han på det tidspunkt har haft tilknytning til lektoren ved kollegiatkapitlet, Johann Alberdes, og at han har fulgt denne i hans brud med den gamle kirke. I 1525 nævnes »prædikerer« Jørgen Winther derefter som hertug Christians hofprædikant. Det betyder naturligvis ikke, at han fik til opgave at holde prædikener på dansk for hertugen, men derimod at han er blevet aflønnet over hertugens eget regnskab, eftersom der endnu ikke var blevet oprettet en embedsstilling som byens danskprædikende andenpræst¹⁶³. Men ellers er der stille om Jørgen Winthers navn, og han har vel næppe heller været nogen betydelig mand¹⁶⁴. Det er vel derfor først og fremmest ud fra ønsket om at få det danske gudstjenestesprog repræsenteret, når han – som den allersidste i rækken! – nævnes blandt underskriverne af kirkeordinansen i 1537: »Georgius Winther, concionator Hadersleuianus«; i den danske oversættelse: »Jørgen Winter, Prædiker i Haderslev«. Jørgen Winther virkede som andenpræst i Haderslev til 1556.

Flensborg

I Flensborg var evangeliet i byens tre sognekirker, Skt. Nikolai, Skt. Marie og Skt. Hans, blevet prædikeret på luthersk vis siden 1. advents søndag den 2. december 1526. Det betød – som det hedder hos byens

162. Den omtalte bog skal have haft følgende indskrift: »Hic liber eccl. Hadersl. ex dono Hr. Jorgen Winther 1523« (Zwergius; op. cit., s. 439). Jørgen Winther har antagelig været kirkens bibliotekar, et hverv, der senere blev varetaget af den danskprædikende andenpræst, jvf. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 218: »Archidiaconus forestod tilforn Kirkens Bibliothek for en vis Løn og maatte holde Bøgerne tillige i Stand«.
163. H. F. Rørdam mener (KHS, 3. rk., I, s. 59), at Jørgen Winthers hverv som hofpræst må bero på en fejltagelse, men forstået som en interimistisk ordning af gudstjenesteforholdene i Haderslev, giver den mening.
164. Efter Anthon Keyzers død i 1553 vikarierede Jørgen Winther en tid i hans embede som førstepæst i Haderslev, men dette virke blev ham kun til liden ære. Over for hertug Hans den Ældre lagde amtmand Sievert Rantzau ikke skjul på, at det var en uheldig løsning (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. B 23 & A 3; jvf. KHS, 3. rk. I, s. 88–91; Plattysk i Sønderjylland, s. 284).

kronist Jonas Hoyer¹⁶⁵ –, at »papismens messer og ceremonier« ikke mere fandt tilslutning. De seks messepræster, der havde været ved hver af kirkerne, var der ikke mere brug for, og de af dem, der ikke ville tilslutte sig »den evangeliske religion«, blev i 1527 jaget ud af byen.

Slesvig

Også i Slesvig blev året 1527 et skelsættende år, idet der nu kom orden i besættelsen af de nye kirkelige embeder. Årsagen hertil var byens og rådets klage til Frederik I kort efter nytår 1527. Kongen gik ind på klagens anliggende og lod Marquard Schuldorp, der var præst ved Skt. Nikolai kirke i Kiel, kalde til Slesvig¹⁶⁶. Her fik han overladt Skt. Laurentius kapellet som sin kirke, idet domkirken fortsat var forbeholdt Slesvigs biskop og domkapitel.

Der var således endnu kun tale om en overgangsordning, og Schuldorps indtægtsforhold var derfor til at begynde med ret beskedne. Byens råd løste problemet ved, at der til skt. Hans og til jul af hvert hus blev udskrevet 2 sk. og af hver kræmmerbod 1 sk.¹⁶⁷. Men nogle måneder senere fremkom rådet med et forslag til kongen gående ud på, at aflønningen af den evangelisk-lutherske præst, hans kapellan og degn skulle ske ved hjælp af renterne af en række navngivne gilder, samt af, hvad der hidtil var blevet betalt til klostre og for memorier, vigilier og sjælemesser. Desuden skulle præbender, efterhånden som de ved dødsfald blev ledige, overdrages præsten, og han skulle også have, hvad der hidtil var blevet betalt en præst for på højtidsdage at prædike om middagen¹⁶⁸.

165. O. H. Moller: Historischer Bericht von der Stadt Flensburg, welchen ein Rahtsverwandter derselben [Jonas Hoyer], zur Zeit des Kayserlichen Krieges, in seinem Exilio zu Malmoe A. 1628 zusammen getragen hat, Flensburg 1759, s. 22.

166. Kongens kaldelse fremgår af det i note 167 citerede brev, hvor det bl.a. hedder: »... So iuw Kon. Maytt. an unß gevordert und vorscreven den werdigen Her Marquart Schuldorp vor enen predicanten ...«

167. Sach, s. 203.

168. Det udaterede brev er efter Ulrich Petersens store manuskript i Rigsarkivet, »Der durchlauchtigsten Herren Hertzogen von Holstein-Gottorf Haupt- und Residenz-Stadt Schleswig« etc. gengivet i: Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: Die Sozial- und Wirtschaftsstruktur schleswig-holsteinischer Landesstädte zwischen 1500 und 1550, s. 227–228 (Quellen und Forschungen, bd. 76).

Marquart Schuldorp var hjemmehørende i Kiel. I 1521 var han blevet student i Wittenberg, for øvrigt på samme tid som Johann Decker, senere sognepræst i Tønder¹⁶⁹. Efter afslutningen af studierne blev han til at begynde med præst ved sin hjembys Skt. Nikolai kirke, men derefter kom kaldelsen i 1527 til Slesvig. Også her bevarede han gennem brevveksling forbindelsen med Martin Luther og Wittenberg.

Snart kom Schuldorp ligesom andre af sine samtidige i strid med en kending fra Wittenberg-tiden, Melchior Hoffman, som Frederik I havde udnævnt til præst i Kiel¹⁷⁰. Hoffman forfaldt nemlig mere og mere til et religiøst sværmeri. Især var han optaget af at prædike om »de sidste tider«; i Wittenberg begyndte man derfor snart at kalde ham en »drømmer«¹⁷¹.

I nærvær af sin kapellan, den tidligere omtalte Friedrich¹⁷², havde Schuldorp haft lejlighed til mundtligt at formane Hoffman og opfordre ham til i stedet at befatte sig med Paulus' breve. Hoffmann var kommet til Kiel i slutningen af februar 1527, og da

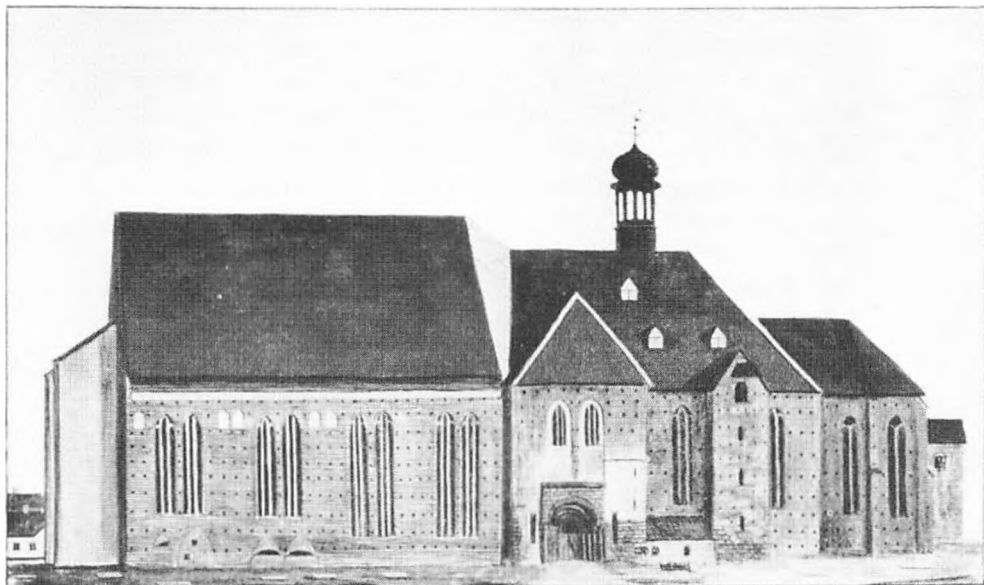
169. Th. O. Achelis: Beiträge zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Schleswig aus der Wittenberger Universitätsmatrikel 1502–1602 (Genealogie, VI, 1962, s. 98).
170. Martin Schwarz Lausten: Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter (KHS, 7. rk., V, 1963/65, s. 237–285), hvis fremstilling her er fulgt. I sin »Dialogus« siger Hoffman (der oprindeligt var bundtmager, Kürschner): »Der selbig Kürssner kam mit weyb vnd kind in das land zu Holsten, da liess jn König Friderich von Denmarck zu jm fordern, vnnnd wolt seine Sermones hören. Da er nun Gotswort rechtschaffen leert, nam jn der König an für seinen diener, vnd gab jm brieff vnd siegel im gantzen land zu Holsten das wort Gots zu predigen, wo es jm geliebet vnd befestiget jn fürnemlich zum Kyll zu ainem prediger ...« (KHS, 7. rk., V, s. 242–243).
171. Hoffman havde vist Luther og Bugenhagen manuskriptet til et arbejde om Matthæus-evangeliet (utvivlsomt det 24. kap. med de eskatologiske udsagn), men det skulle han nok ikke have gjort, idet han herom siger: »Do ick mynen Lereren tho Wittemberch solck eine Grundt an den Dach stelleder, unde der Scrifft klar nach wolde, do moste ick armes Wörmeken ein grotter Sünder wesen, vnde vor einen Drömer gehalten werden, vnde also schentlick geschendet, gelastert vnde voracht ...« (Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, 1722, s. 445). – Hoffmanns skrift kendes kun fra et udtog i denne bog.
172. »... dar vor mande ick dy jn bywesende her Frederickes« (KHS, 7. rk., V, s. 253).

Friedrich nævnes, må dette møde have fundet sted i Slesvig engang hen i foråret 1527.

Det skulle dog snart vise sig, at Hoffman ganske overhørte de henstillinger, han havde modtaget. Han nægtede at anerkende Schuldorp som autoritet i teologiske anliggender, men tilbød i stedet at rejse til Wittenberg for at høre Luthers mening¹⁷³. Schuldorp underrettede derfor i hast Reformatoren om problemerne med Hoffman og sendte samtidig sin ven fra studieårene i Wittenberg, Nicolaus Amsdorff, der var blevet Weidensees afløser i Magdeburg, en udlægning af Daniels-bogens 12. kapitel, forfattet af Hoffman. Dette skrift og Melchior Hoffmans forhold til Luther og til Amsdorff, således som det udviklede sig efter hans møde med dem i sommeren 1527, vil blive omtalt senere¹⁷⁴.

Her skal det kun nævnes, at Hoffmans og Schuldorps strid endte i et bittert fjendskab. De udvekslede i løbet af 1528 nogle stridskrifter (hvis indhold senere skal omtales); i det sidste af disse fremkom Hoffman med et meget personligt angreb på Schuldorp, hvem han beskyldte for »at have skændet evangeliet med sit eget blod«¹⁷⁵. Hermed hentydede han til, at Schuldorp den 13. sept. 1525 havde ægtet sin søsterdatter. Dette havde efter den tids opfattelse vakt voldsom forargelse og medført, at Luther den 5. jan. 1526 havde måttet sige god for hans ægteskab¹⁷⁶. Det var

173. Lorenz Hein: Melchior Hoffman, ein Aussenseiter der Reformation (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 331–351, spec. s. 336).
174. Martin Luthers betænkeligheder m.h.t. Hoffman forud for deres møde fremgår af hans brev af 17. maj 1527 til Amsdorff, hvor Hoffman ironisk omtales som den »livlandske profet« (»Melchiorem illum prophetam Livoniensem«), se: Weimar-udgaven, br. IV, nr. 1105.
175. Herom siger Hoffman: Sihe, mein Schuldorff, du hast einst das Euangelion geschendt durch dein eigen blut, das doch ym gantzen newem Testament nicht gehortist, also wolstu ytzt auch gerne thun dem wort vnd Euangelio, das ich nu v. [S] iar geprediget hab. Nein, meine blütling ...« (KHS, 7. rk., V. s. 252).
176. En af Schuldorps venner fra Wittenberg-tiden, Nicolaus Amsdorff, skrev et svar på de anklager, der var rejst i anledning af ægteskabet: »Grundt vnd Orsake, worup Marquardum Schuldorp, hefft syner suster dochter thor ehe genamen, boweret dorch Ern Nicolaum Amsztorp, Licentiatem, vnd Ern Martinum Luther, Doctor yn der hylligen Schrift. Anno 1526«; jvf. KHS, 7. rk., V. s. 252, note 41. Se endvidere: note 257.

Slesvig domkirke efter akvarel af H. N. A. Jensen ca. 1829/30. På reformationstiden havde tagrytteren et spidst spir, jvf. byprospektet i Braunius og Hogenberg: Theatrum Urbium, 1588, men ellers giver akvarellen et ganske godt indtryk af domkirkens daværende udseende.

Fot. Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Dom zu Schleswig, 1966.

således ikke alene fra studieårene i Wittenberg, at Schuldorp følte sig nært knyttet til Martin Luther, men også ud fra den personlige taknemmelighedsfølelse, han nærede over for Reformatoren.

Det var en myndig og Luther-tro præst, Frederik I havde skaffet slesvigerne ved sin kaldelse af Marquard Schuldorp. Ingen kunne være mere egnet som modvægt mod den tidligere munk Friedrich, hvis radikale prædikener fra at være vendt mod det lidet fromme liv, som mange af romerkirkens gejstlige levede, nemt ville kunne vendes også mod det liv, som mange øvrighedspersoner førte. Det har derfor nok været velovervejet at Schuldorp, at han formanede Hoffman mod hans sværmeri i Friedrichs nærvær¹⁷⁷. Men forsøget på at retlede Friedrich slog som nævnt fejl, da denne mente sig beføjet til at angribe selveste

177. Jvf. note 171.

kongens tyske kansler, og som vi har set, gik det heller ikke bedre med advarslerne til Hoffman.

Schuldorp var helt i overensstemmelse med sin læremester i Wittenberg, når han anså det for farligt for syndige mennesker at sprænge de normer i forholdet til Gud og mennesker, som var angivet i den Hellige Skrift. Her gjaldt Paulus' ord i Romerbrevets kap. 16, v. 1–4: »Enhver skal underordne sig de øvrigheder, han har over sig; thi der er ingen øvrighed, uden at den er fra Gud, og de, som findes, er indsat af Gud, så den, som sætter sig op imod øvrigheden, står Guds ordning imod; og de, som står den imod, vil pådrage sig selv dom. De styrende er jo ikke til for at skræmme dem, som gør det gode, men dem, som gør det onde. Vil du være fri for at frygte øvrigheden, da gør det gode; så skal du få ros af den. Thi den er Guds tjener dig til gavn«. Schuldorp havde ikke glemt, at han havde oplevet den tyske Bondekrig, mens han opholdt sig i Wittenberg.

Derfor måtte også hans menighed i Slesvig lære at underordne sig øvrigheden, thi den udgjorde »det varige regimente«, der sørgede for fred og gode år og hindrede uro og udskjelser. Ligeledes måtte den splittelsens ånd, som var blevet en følge af Friedrichs forkyndelse og adfærd, bekæmpes. Schuldorp tog denne kamp op ved at henvise til Paulus' 1. Brev til Korintherne, kap. 3, hvor Apostelen angriber, at nogle i denne menighed anså sig for at være disciple af Paulus, andre af Apollos eller af Kefas¹⁷⁸. På lignende måde gjaldt det ikke for menigheden i Slesvig om at være discipel af Friedrich eller af Schuldorp, men om at bygge bro over modsætningen (der antagelig også har været af social art!) ved at minde om, hvorledes Paulus afslutter sin betragtning af denne sag i nævnte kapitels v. 23: »I hører Kristus til, og Kristus hører Gud til«.

Ikke for intet var det atter og atter apostelen Paulus, som Schuldorp påberåbte sig; også heri var han i nøje overensstemmelse med Martin Luther. Som tekst til sin tiltrædelsesprædiken i Slesvig havde han valgt det sted hos Paulus, som hans læremester i sin tid var standset op ved, nemlig Romerbrevet, kap. 1, v. 16–17¹⁷⁹: »Jeg skammer mig nemlig

178. »... vornemelich den gemenen hulpen der geborlichenn, van Godt vorordenththen ovrich[eit] tho gehorsamen, thor enicheit upth flitigste vormannett und geraden, dat de eine nicht scholde Pauli, de ander nicht Cephi und de drudde nicht Apolli wessen ...« (Sach, s. 203).

179. »... der gemente ... vorgestellt unde also he de lere Pauli etc.: Ick scheme mi des evangelions vann Christo nicht, wente dath is eyne krafft Gades

ikke ved evangeliet, thi det er en Guds kraft til frelse for enhver, som tror, for jøde først og så for græker. Thi i evangeliet åbenbares retfærdigheden fra Gud, af tro til tro, som der står skrevet: »Den retfærdige skal leve af tro«.

Husum

Ligesom i Haderslev blev også i Husum 1527 det år, hvor den sidste rest af den gamle kirkes forkyndelse døde bort.

Her blev ophøret af den gamle kirkes virke ligefrem forordnet gennem et kongebrev, udstedt den 17. nov. 1527 af Frederik I¹⁸⁰; indholdet var en stadfæstelse af en aftale, der forinden var truffet mellem af den gamle kirkes gejstlige, Otto Wyricksen og Nicolaus Idingk, og to af bystyrets repræsentanter, Matthias Knutzen og Henning Becker. Det var Matthias Knutzen, der i reformationens første år havde støttet Hermann Tast.

Aftalen tilsikrede den gamle kirkes gejstlige, at de måtte beholde deres forskellige indtægter af vicarier, memorier, evige messer etc., så længe de levede, men derefter skulle pengene gå til byens fattige. Til gengæld skulle de gejstlige ophøre med deres messer, vigilier og sjælemesser; ønskede de alligevel at holde messe, skulle det være evangeliske messer.¹⁸¹

Alt gods i form af jord og ejendom, som de gejstlige havde rådighed over, skulle nøje optegnes af menighedens befuldmægtigede. En del af denne ejendom skulle senere anvendes til aflønning af skolemester og degn. Men i deres levetid skulle de gejstlige som hidtil være fri for borgerskat (»Bürger-Schatt«).

Inden denne aftale var blevet truffet, havde nogle af Husums oprindelig 19 præster allerede forladt byen. Der var dog fortsat 14 tilbage¹⁸²,

thor salicheit den, de dar ahn geloven; denne korten texsth hefft he gantz ricklich mith bewerten schriffteñ und Gades worde gantz prechtich gepredigett, geistlich und weltlich« (smstds., s. 203).

180. Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, s. 104; Frederik Is bekræftelsesbrev af 1527 17/11: s. 438–439.

181. »Inth erste schollenn und willen de Geistlichen ehre Misse, Vigilien und Seele-Missen in der Gemeenheit tho Husum gantzlich nalaten ... Willen se averst dennoch Missen holden, so schollden und mogen se Evangelische Missen holden ...«

182. Magnus Voss: Aus dem vorreformatorischen Husum (Die Heimat, 1899, spec. s. 141–142).

men det er interessant at se, at blandt disse figurerer foruden de to navngivne også Hermann Tast, der jo havde været præst i den gamle kirkes tid, samt Franz Hamer, der efter sin hjemkomst fra Wittenberg til sit underhold havde fået overladt Helliglegems-alteret i Husum kirke. På den baggrund forstår man bedre den indføjede passus om, at det var præsterne tilladt at holde evangeliske messer.

Overgangen fra den gamle til den nye kirke foregik således i Husum uden større gnidninger, og det skyldes nok, at den gamle kirkes gejstlige efter udstedelsen af værnebrevet (eller værnebrevene) i 1525 har indset det nytteløse i at sætte sig op mod magthaverne. I den statelige klosterbygning opholdt der sig endnu kun to franciskanermunke. Snart var også deres tid forbi¹⁸³.

Med udgangen af året 1527 kan reformationen derfor anses for afsluttet i Husum. Hermann Tast var sognepræsten, mens Diedrich Becker (Theodericus Pistorius) var hans archidiakon, andenpræst. Denne stilling beklædte sidstnævnte indtil sin tidlige død i 1533. Han blev da efterfulgt i dette embede af den hidtidige diakon, tredjepræsten Franz Hamer.

Eckernförde

Om reformationens gang i Eckernförde ved vi egentlig kun, at Frederik I i påsken 1529 gav byens fire vikarer, Georg Rughe, Johann Butze, Jürgen Willradt og Johann Poll, tilsagn om, at de på livstid måtte beholde deres hidtidige indtægter¹⁸⁴. Johann Butze kaldes »hr.« og har vel derfor været sognepræsten.

Tilsagnet om indtægterne tyder på, at messetjenesten i påsken 1529 var ophørt. Med hensyn til overgangen til lutherdommen har Eckernförde antagelig fulgt den almindelige udvikling i nabobyerne Slesvig, Kiel og Rendsburg.

183. J. Lass: Sammlung einiger Husumschen Nachrichten, 1750, s. 45f. – Her siges, at de to munke i 1527 frivilligt forlod klosteret, men det modsiges af det samtidige kildemateriale.

184. Trykt: KHS, 2. rk., IV., s. 508.

1528:

Mødet på Haderslevhus

Den for reformationsværkets videre fremmarch så afgørende begivenhed blev indkaldelsen af alle hertug Christians sognepræster og degne til et møde på Haderslevhus i foråret 1528. Denne gang kunne hertug Christian gøre fuldt alvor af sin plan fra to år før. Nu skulle ikke alene Haderslev lens, men også Tørning lens gejstlighed give møde!

Sognepræsten i Hygum, Thomas Knudsen, har på sine gamle dage skildret begivenhedsforløbet i en større dansk og en mindre, nogenlunde enslydende tysk fremstilling¹⁸⁵.

Han fortæller heri åbenhjertigt, at han henvendte sig til sin biskop, inden han efterkom indbydelsen. Men biskop Iver Munks modstand mod hertugens forehavende var nu brudt; afgørende herfor var udfaldet af herredagen i Odense den 27. august 1527. Forløbet af dette stormandsmøde havde – som det er blevet sagt¹⁸⁶ – »skabt retsgrundlaget for en fri evangelisk prædiken og menighedsdannelse« inden for kongeriget Danmark, og dermed var også resten af den indflydelse, som biskop Iver Munk havde formået at gøre gældende inden for de sønderjyske sogne under Ribe stift, smuldret bort. I overensstemmelse med den nye tingenes tilstand svarede biskoppen sin sønderjyske sognepræst, hvem han selv året i forvejen havde givet kaldsbrev¹⁸⁷, at »eftersom hertugens fader, kong Frederik, ville have det således, havde han ingen ret til at fremkomme med en indsigelse herimod«.

For Thomas Knudsen og hans kaldsfæller fra Tørning len blev mødet på Haderslevhus skelsættende. »Da vi nu alle fra hele Tørning len var mødt, blev det os foreholdt at takke Gud den Almægtige for hans guddommelige ord, ved hvilket vi arme syndere ved troen på Guds

185. Se: BILAG III.

186. P. G. Lindhardt i *Den Danske Kirkes Historie*, III, s. 317.

187. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, Sager på papir, D 40 III, trykt af H. F. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., II, s. 255–256. Kaldsbrevet er dateret den 8. april 1527.

blotte nåde og barmhjertighed for hans søns skyld modtager vore synders nådige forladelse. Vi var nu udfriede af pavens forførelse og vildfarelse«.

Hans Nåde hertugen – fortæller Thomas Knudsen videre – havde med sin faders samtykke »nu« skaffet to lærde mænd fra Tyskland, Weidensee og Wenth, som i Haderslev skulle forelæse i Bibelen og det græske sprog. Da de to navngivne mænd allerede havde ledet reformationen i Haderslev i to år, har de i 1528 kun kunnet være ukendte for gejstligheden fra Ribe stifts sønderjyske del. Præster og degne fra Haderslev len, den del af hertug Christians landområde, der hørte til Slesvig stift, havde kendt dem siden foråret 1526, da det møde antageligt er blevet afholdt, som hertugen dengang havde indkaldt til og som Ribe-bispen havde hindret sine egne gejstlige i at komme til¹⁸⁸.

Takket være Thomas Knudsen ved vi noget nærmere om, hvad der foregik på det for reformationens videre forløb så afgørende møde på Haderslevhus, hertugens slot for enden af Slotsgade umiddelbart øst for Vor Frue kirke.

Efter den just omtalte takkebøn over, at »evangeliets lyse dag«¹⁸⁹ nu var oprundet, og efter præsentationen af de to tyske teologer, fortæller han, at det blev pålagt de forsamlede at følge deres forelæsninger og undervisning. De gejstlige skulle personligt tilegne sig den rette lære uden menneskelig tilsætning, førend de kunne give den videre til deres menigheder. Da det ville tage nogen tid, før de forsamlede gejstlige blev skikkede til at lære andre, fik de overladt nogle skriftlige artikler, som de skulle tage med sig hjem og rette sig efter under varetagelsen af deres embede.

Artiklerne var affattet på plattysk, øvrighedens sprog og følgelig også det sprog, som anvendtes på mødet. Nok havde landsbypræsterne dansk embedssprog, men deres øvrighedssprog var plattysk¹⁹⁰.

188. Se kapitlet: Hertug Christian og Iver Munk, en brevveksling, fra 1526.

189. Udtrykket »Evangelii lyse dag« findes hos Peder Palladius, men kendes også af Georg Boetius, der taler om »dat licht des hilligen Euangelij« (se: Bilag II).

190. Der er derfor inensomhelst grund til at formode en dansk udgave af Haderslev-artiklerne, således som P. G. Lindhardt har gjort ved at skrive: »De er i det eneste fuldstændige (først 1889 udgivne) exemplar skrevet på plattysk, men må også have foreligget på dansk, eftersom de foreskriver, at al liturgi skal udføres på dansk, der var dagligsprog i hertugens

Hertug Christian, der åbenbart har været personligt til stede under mødet, ønskede derefter, at alle hans sognepræster aflagde en ed, som Weidensee havde udarbejdet på latin. Den havde følgende indhold:

»Jeg N. sværger ved den levende Gud, at jeg med flid og troskab vil tage mig af menigheden i det sogn, som jeg er sat over, og at jeg hverken åbenbart eller hemmeligt vil vedkende mig, forsvare eller lære nogen sætning af sakramenterernes eller gendøbernes eller anden vildfarende lære. Drukkenskab og andre laster, selv de mindste, vil jeg med Guds hjælp sky. Desuden vil jeg være min nådige fyrste Christian og hans efterfølgere tro og lydig i alle tilladelige og hæderlige ting. Så sandt hjælpe mig Gud!«

Edsformularen var med andre ord både af religiøs og verdslig art. Dens religiøse krav var formuleret så tilpas forsigtigt, at romerkirkens tidligere præster uden vanskelighed kunne aflægge eden. Det var helt i Luthers ånd, at der ikke skulle skabes unødige barrierer i forhold til den gamle kirke. Nyt var derimod for de forsamlede præster kravet om troskabseden til hertugen, der herved blev den øverste ansvarlige leder af kirken; præsterne regnedes nu for embedsmænd under hertugen. Det var den lutherske fyrstekirke, der herigennem fik sin form.

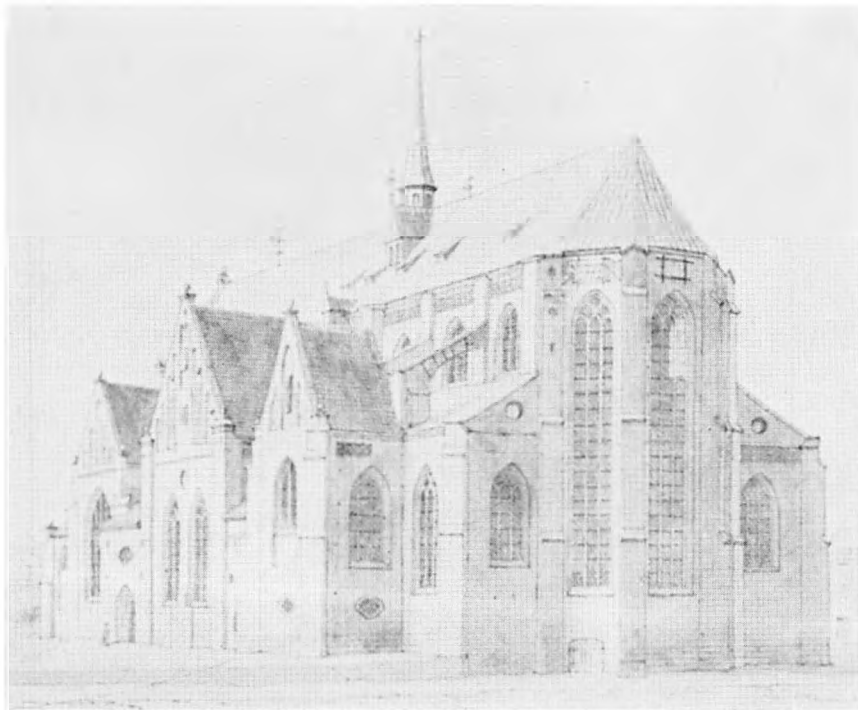
Mødet sluttede med, at Weidensee bekendtgjorde som et ønske fra hertugen, at der skulle udvælges en præst fra hvert herred til herredsprovst. Herredsprovsterne skulle føre tilsyn med, at præsterne studerede flittigt, lærte Guds ord rent og klart og førte et ærbart og ustraffeligt levned. Frem for alt skulle de dog sørge for, at præsterne gjorde sig umage med at lære almuens fem hovedstykker i deres katekismus: de 10 Bud, trosbekendelsen, Herrens bøn, dåbsbefalingen og Nadverens sakramente. Dette skulle være herredsprovsternes største og ypperste »befaling og embede«. Endvidere skulle herredsprovsterne én gang om året i nærvær af herredsfoged og sognepræst kontrollere kirkens regnskab og se til, at kirkerne blev holdt ordentligt vedlige. For deres umage skulle de have 1 mark lübsk af hver kirke og en nats tæring med en dreng [karl] og to hestevogne.

Thomas Knudsen oplyser i forlængelse af sin fremstilling, hvem de nye herredsprovster var; kollatsbrevens datering tyder dog på, at de

område« (Den Danske Kirkes Historie, III, s. 321). Oskar Andersen synes at have været af samme opfattelse, når han om artiklerne skriver: »bevaret paa Plattysk« (Kirke-Leksikon for Norden, III, s. 715).

først er blevet udpeget i løbet af de følgende måneder¹⁹¹. Når han beskriver deres embedsområde så nøje, hænger det sammen med, at han selv fik dette hverv betroet i Frøs og Kalslund herred.

191. Det hedder i Thomas Knudsens fremstilling ikke som opfattet af Rørdam »straks«, men »samme tiid« (to gange brugt), og det skal vel snarest oversættes »ved den tid«.

Haderslev Vor Frue kirke med sit fornemme gotiske kor. Tegning af Heinrich Hansen 1856. Nationalmuseet.

1528:

Haderslev-artiklerne

De artikler, som Thomas Knudsen fortæller, at præsterne fik med sig hjem, kaldes sædvanligvis Haderslev-artiklerne¹⁹². Meget betegnende hedder det i overskriften, at de er udarbejdet til brug for landsbypræsterne, og det skyldes naturligvis, at de gejstlige i Haderslev, hvor Weidensee og Wenth var de ledende, vidste, hvorledes de havde at forholde sig. Her behøvedes der ingen nærmere anvisninger.

Der kan ikke herske tvivl om, at det er hertug Christians to tyske teologer, der har stået for udarbejdelsen af disse artikler. De kan med rette opfattes som en kirkeordning (en kirkeordinans) for hertugdømmet Haderslev-Tørning. De er en kirkelig grundlov, udformet efter hertugens vilje. Om man vil, kan man derfor også – således som det ofte fremgår af indledningsordene: »de skal«, »de skal ikke«, »vi har forbudt« etc. – anse dem for en art hertugelig forordning.

Som kirkeordning hører Haderslev-artiklerne til de ældste i den protestantiske verden. Netop i samme år, 1528, udkom der kirkeordninger for Braunschweig og Kursachsen, forfattet af Johann Bugenhagen, og i de følgende år udkom den ene efter den anden i forskellige tyske territorier¹⁹³.

Haderslev-artiklerne synes affattet uafhængigt af de tyske kirkeordninger, der udkom på samme tid. De er Weidensees og Wenths værk, men deres afhængighed af Luthers forfatterskab er umiskendeligt. En kommenteret gennemgang i oversættelse af de enkelte artikler vil vise det.

*

192. Se: BILAG I.

193. Se: Walter Göbell: Die Haderslebener Artikel von 1528 (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 61–74).

Artikler til landsbypræsterne.

1: Det er kommet os for øre, at sognepræsterne ikke stemmer overens i ceremonierne og i særdeleshed ikke i måden at holde messe på. Skønt vi tidligere har ladet opstille en måde, hvorefter de ensartet skulle holde messen, så er de dog til dels egensindige og vil bruge den misforståede frihed og gøre, som det lyster dem, hvilket fører til en ikke ringe forargelse for de svage, som de efter Paulus' ord skal tage sig af. Det er derfor vor alvorlige mening og begæring, at de af kristelig kærlighed og for at undgå forargelse skal holde messen ensartet og på en sådan måde, som de har fået det foreskrevet og optegnet og hverken gøre det bedre eller værre.

De skal også alle iføre sig den almindelige messekjortel og have lys på alteret og »elevere« [opløfte] sakramentet, når de har fremsagt Kristi ord over det.

Med ordene »vi« og »os« menes hertug Christian. I indledningens beklagelse over den manglende gudstjenesteorden hentydes der utvivlsomt til de artikler, som præsterne havde fået tilsendt i forbindelse med indbydelsen til mødet i 1526¹⁹⁴. I de ripensiske sogne har præsterne formodentlig taget let på de retningslinjer, som de havde fået tilsendt.

Ordet »messe« er bibeholdt, ganske svarende til, at også Luther anvendte dette ord, f.eks. i »Formula Missae« (1523) og »Deutsche Messe« (1526). Den foreskrevne »elevation« af brødet og vinen er helt i overensstemmelse med før-reformatorisk brug.

2: De skal også flittigt lære og undervise menigheden, så at den ved, hvad den skal søge i sakramentet, nemlig trøst for samvittigheden og styrkelse af troen. Thi sakramentet er et sikkert tegn fra Gud på, at Guds søn er sendt i døden for dem og med sit blod har betalt og rensset dem fra synden. Derfor skal ingen gå til sakramentet, som ikke bekender sig som en synder, og hvem synden ikke smerter, og som ikke vil afstå fra den.

De skal derfor ikke give nogen sakramentet, som ikke i forvejen har skriftet, d.v.s. har gjort regnskab for sit levned. Thi skønt det pavelige skriftemål, i hvilket man opregner alle sine synder, ikke er påbudt af Gud, skal de dog alligevel formane menigheden til at skrifte, især de

194. Jvf. noterne 118–120.

mange, der trænger til vejledning og føler sig mest besværet, og især for absolutionens [syndsforladelsens] skyld, ved hvilken de siges løst fra alle synder; hvilket de skal tro fuldt og fast. Thi idet kirkens tjenere tilsiger dem den, er de visselig også løst fra deres synder og den evige død, som Kristus siger: »Hvem I forlader synder, dem er de forladt«. Derfor skal de ikke give nogen sakramentet, med mindre han har skriftet, d.v.s. gjort regnskab for sit levned og sin tro og givet til kende, hvorfor han vil modtage sakramentet, og om han også i Kristi skole har lært så meget, at han kan de ti Bud, trosbekendelsen og Fadervor. De skal endelig se til, at ingen går tvungen eller af vane til sakramentet, men frivilligt og af længsel; at han gør det for den trang hertil, som han føler.

Betingelsen for altergang er således privatskriftemålet med tilhørende afprøvning af, hvad han har lært »i Kristi skole«. Kun ad den vej modtages sakramentet som tegnet på den usynlige nåde, og med henvisning til Johs. Ev., kap. 20, v. 23, er det præsten, der i Kristi sted tilsiger afløsningen. Kendskab til hovedstykker af den kristne troslære er dog som nævnt en forudsætning herfor.

3: De skal ikke give sakramentet til nogen, som ligger i åbenbar dødssynd, så længe han ikke vil afstå herfra og forbedre sig. De, som har slået ihjel, stjålet, røvet, voldført, slået og såret nogen, svoret falsk eller ellers gjort noget, hvorved de er faldet i øvrighedens hånd og straf, dem skal de ikke absolvere eller lade gå til sakramentet, hvis de ikke har gjort afbigt og stillet sig for øvrigheden.

Åbenbare forbrydere var således bandlyste. Ved deres gerning havde de stillet sig uden for kirken. I senere kirkeordninger blev også den, der gjorde sig skyldig i sektereri og gudsbespottelse, sat uden for kirken.

4: Når der ingen er til stede, som vil gå til sakramentet, skal de ikke holde messe, men de skal alligevel iføre sig den sædvanlige messekjortel, synge og læse før og efter prædiken som sædvanligt. Kun Kristi (indstiftelses)ord, som hører til sakramentet, skal de undlade.

Luther havde forkastet tanken om en messe uden kommunikanter. For ham var nadverhandlingen et udtryk for menighedens fællesskab. Dermed tog han også afstand fra læren om messen som et offer og fra transsubstantiationslæren, d.v.s. middelalderkirkens lære om, at brødet og vinen forvandles (trans-substantiveres) fy-

sisk til Kristi legeme og blod i samme øjeblik, præsten indvier nadver-elementerne. Luthersk forstået er sakramentet kun virksomt i forbindelse med troen.

5: De skal ej heller holde messe »pro defunctis« [for de afdøde], således som det indberettes os, at en del af dem holder messe, når én ligger lig, men ellers ingen messe ville holde. Selv om de holder sædvanlig messe, så sker det dog for de dødes skyld, og de, som er til stede, tror, at det hjælper de døde; de lader således menigheden blive i den indbildning. Det vil vi have alvorligt forbudt! De skal ikke på prædikestolen eller ved graven bede højt for de døde, thi vi har ikke noget skriftord for dette. Men vil nogen bede ved sig selv én eller to gange, lad det ske.

Dødsmessens afløser blev ligprædikenen. Den private forbøn for den afdøde blev ikke forkastet af Luther, men en offentlig kirkebøn for den døde var man i de ældste lutherske kirkeordninger ængstelig for. Cypræus fortæller (1634)¹⁹⁵, at det dengang endnu var almindeligt, at bønder slog korstegnet for sig og højt sagde: »Gud være hans sjæl nådig!«

6: Vi vil også, at de sognekirker, som ikke ligger længere end en mils vej fra vor by Haderslev, skal tage deres degne fra skolen der, og de, som ligger nær ved Ribe, skal tage degne fra Ribe skole, for at skolerne derved kan blive ved magt.

Latinskolerne havde ikke alene betydning for uddannelsen af vorde-
dende universitetsstuderende, men disciplene deltog også aktivt ved mange kirkelige handlinger, f.eks. med sang og recitation¹⁹⁶.

7: Det skal endvidere stå dem frit, om de ved de store højtider synger »Gloria in excelsis Deo« [Ære Gud i det højeste, jvf. Lukas Ev., 2. kap., v. 14], »Halleluja« [der fra Davids salmer tidligt er indgået i kristne hymner, jvf. Johs. Åb., kap. 19, v. 1–10] og en sekvens [hymnekomposition] som »Grates nunc omnes« [Nu takke alle Gud, Den Danske Salmebog, nr. 11], »Victimae paschalis laudes« [Lov og tak

195. Jvf. note 144.

196. Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie, I, 1947; Th. O. Achelis: Deutsche und Dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte, 1934; sm.: Die Lateinschulen in Hadersleben und Ripen (Gottorfer Schriften, V, 1959).

for påskeofferet], »Veni Sancte Spiritus« [Kom, Gud Helligånd, jvf. DDS, nr. 263] og lektierne deri. Ligeledes det latinske »Pater peccavi« [jvf. Lukas Ev., kap. 15, v. 21], præfationen [ordene forud for nadverens uddeling], »Sanctus« [Hellig, hellig etc.] og »Agnes Dei« [O, du Guds lam, jvf. Johs. Ev., kap. 1, v. 29, 36; DDS, nr. 365]. Dog dette alene på de store højtider!

Kirkens søndagsgudstjenester skulle fremme tilegnelsen af evangeliet og det både ved prædiken og salmesang. Også følelserne havde deres plads i gudstjenesten; derfor har det været den efter-reformatoriske menighed kært at mindes den gamle kirkes hellige sprog, men kun hvor der var en bibelsk begrundelse for de gamle strofer, kunne noget sådant finde sted på højtiderne. Ved almindelige gudstjenester var alene modersmålet i brug.

8: Følgende højtider skal de bekendtgøre og af kristelig kærlighed fejre med deres menighed, for at tyendet på disse dage kan være i ro og i mag og høre og lære Guds ord, nemlig: alle søndage, julens tre dage, Jesu omskærelsesdag [1. jan.], helligtrekongersdag, som man kalder den [6. jan.], kyndelmissedag [2. febr.], Mariæ bebudelsesdag [25. marts] – og når den falder på en skærtorsdag eller dagen efter, skal man sammen holde den lørdag før palmesøndag; ellers må man ikke flytte den –, langfredag før middag, påskens tre dage, Kristi himmelfartsdag, pinsens tre dage, skt. Hans dag [24. juni], Mariæ besøgelsesdag [»Vor Frue bjergegangsdag«, 2. juli] og skt. Mikkelsdag [»Englenes dag«, 29. sept.].

Bortset fra den her ikke omtalte Allehelgensdag svarer festrækken til den, der gjaldt indtil forordningen af 5. november 1770 for hertugdømmet Slesvig. Store Bededag erstattede da de afskaffede festdage.

9: Apostlenes dage skal de ikke bekendtgøre som festdage. Men når der falder en aposteldag i ugen efter, skal de om søndagen, efter at de har prædiket over det sædvanlige evangelium, sige: »Kære venner, i den kommende uge på xxxxx-dag, er det Skt. N-dag. Den skal I ikke særligt festligholde« ... Og så kan de sige lidt om den, d.v.s.: så meget som evangelierne og Apostlenes Gerninger har om den.

Navnlig skal de undervise menigheden om, at Gud har givet os de kære helgener til forbillede, ikke for at vi skal gøre os afguder af dem, eller anråbe dem som nødhjælpere, thi Han alene er vor nødhjælper,

men for at de skal være os et eksempel på Hans nåde og barmhjertighed, så at vi hos dem lærer at erkende Guds nåde og barmhjertighed; ligesom Gud uden deres egen fortjeneste har taget dem ud af deres syndige liv og af nåde har gjort dem salige, således vil han gøre mod alle dem, der stoler på ham.

Ønsker menigheden at komme i kirke på aposteldagen, så kan de gerne prædike eller også holde messe, hvis de har altergæster. Dog således, at de på disse dage lader menigheden passe sin daglige dont og ikke hindrer dem deri.

Allerede tidligt havde Luther taget afstand fra den gamle kirkes to Kristi korsmesser. Efter hans opfattelse er helgenerne givet os som eksempler på Guds nåde. Enhver gudstjeneste skulle derfor være en lovprisning af Gud. Skt. Mikkelsdag skulde Gud f.eks. lovprises, fordi han havde sendt os sine engle; pinsen skulle ikke fejres for Apostlenes skyld, men fordi Gud havde givet os sin Helligånd og indsat Apostlene i deres embede etc.

Svarende til kravet i artikel 9 findes i flere kirker den efter-reformatoriske indskrift: »Sancti venerandi non adorandi« (»helgener bør æres, ikke tilbedes«). Takket være denne lutherske indstilling er f.eks. den vidunderlige rosenkrans-altertavle i Hviding kirke ved Ribe blevet bevaret for eftertiden.

10: Ellers skal de om søndagen og på de andre festdage ensartet prædike og udlægge det sædvanlige evangelium på den måde, som de læser det i dr. Martin Luthers Postiller. De skal ej heller forlade evangeliet og prædike noget andet, således som det er fortalt os, at nogle gør.

Præstens prædiken skulle nøje følge evangeliets tekst. Ingen plads til fabler og deslige! En rettesnor var Luthers Kirchenpostille fra 1527, der åbenbart var blevet anskaffet i Haderslev. Selve titlen kommer af, at den skrevne prædiken fulgte efter en citeret bibeltekst: »post illa verba« (efter disse ord).

11: De skal i deres prædikener med henvisning til Guds bud formane menigheden til fred og lydighed mod sin øvrighed, således at den gerne giver og betaler sin tiende, skat og skyld, dertil også gør hoveri [»legemlig tjeneste«], og hvad den ellers er sin øvrighed eller nogen anden skyldig. Endvidere, at de vedholdende beder til Gud Herren for den verdslige øvrighed, ved hvilken Gud her på jorden giver og opretholder os i fred, gode tider og en rolig og stille tilværelse. Også

for biskoppen og prædikanter, at han vil lyse for dem og give dem sit ord kraftigt i munden og afvende alle sekter, al falsk lære og forargelse.

Endvidere, at de også beder for timelig fred, for gode tider, at Gud vil afvende fra os pest og al ond sygdom og anden sin vrede og straf og bevare og beskærme os mod djævelen og alt ondt. Derfor skal de også hver søndag, når prædikenen er forbi, synge litaniet med hele menigheden på dansk.

Lydigheden mod øvrigheden, der indskærpes »med henvisning til Guds bud« (f.eks. de kendte Paulus-ord i Rom., kap. 13, i hans 1. Brev til Timoteus, kap. 2, v. 1–4, eller om slaven Onesimus i Brevet til Filemon), blev ikke mindst efter de bitre erfaringer med den tyske Bondekrig 1524–25 gjort til et ufravigeligt krav overalt i de lutherske fyrstekirker. Litaniet (trykt f.eks. i Den Danske Salmebogs tekst- og bønnebog) har bl.a. ordene: »Skån os for hærgende sygdom, for sult og dyrtid, for krig og oprør, for ildsvåde og ondt vejrlig«. Kravet om, at det skal synges på dansk, er underforstået: »ikke på latin!«

12: De skal endvidere hver søndag efter prædikenen fremsige katekismen fra ord til andet, d.v.s. de 10 Bud, trosbekendelsen, Fadervor og dåbens og nadverens sakramentsord. De skal desuden to gange om året prædike og udlægge katekismen i udtog, nemlig på de syv søndage før påske, således at de begynder fastelavnssøndag [»Esto mihi«] med de 10 Buds første tavle eller de første fem Bud, søndagen derefter [»Invocavit«] alle andre. De følgende fastelavnssøndage: »Reminiscere« og »Oculi«: troen, »Lætare«: Fadervor, »Judica«: dåben og »Palmarum« [Palmesøndag]: Kristi nadver. På samme måde skal de gøre de syv søndage, der følger næst efter Skt. Mikkelsdag.

Kendskabet til katekismen skulle altså både udbredes ved en særlig undervisning to gange syv søndage i løbet af kirkeåret, men desuden skulle katekismens hovedstykker læres udenad, ved at præsten og menigheden i kor fremsagde disse søndag efter søndag. I 1528 var dette noget, som hele menigheden kunne have behov for; ifølge den slesvig-holstenske kirkeordning fra 1542 (se senere) gjaldt den særlige katekismusgennemgang efter gudstjenesten kun de unge i menigheden.

De ti Buds »første tavle« handler om de tre Bud over for Gud, den sidste om budene over for næsten; men man kunne altså også gennemgå fem Bud ad gangen.

De latinske navne for søndagene mellem fastelavn og påske er taget efter den pågældende søndagsteksts latinske begyndelsesord.

13: Langfredag skal de læse hele lidelseshistorien fra prædikestolen, således som Johannes beskriver den i sit 18. og 19. kapitel, og derefter holde en prædiken om Kristi lidelse, hvorledes den er givet os som et sakramente og som et eksempel.

Om skriftemålet og nadverens sakramente skal de ofte tale til menigheden, især palmesøndag, når de har prædiket evangeliet, og 2. påskedag, eller når det synes dem bekvemt.

Luther havde helt bevidst bevaret den gamle kirkes perikoper (de særlige søndagstekster, nutildags: 1. tekstrække); som det ses, skulle passionsugen udnyttes til en fordybelse i Kristi lidelse. Derved skulle al hang til mysticisme undgås.

14: De skal endvidere allesammen have ægte hustruer, som de offentligt er trolovede med og efter kristelig skik har ladet sig give ved en præst. Om nogen ikke vil gifte sig, skal han give os – eller den, som vi forordner dertil – en grund, hvorfor han ikke gifter sig. Thi nogle foregiver stor kyskhed, men er alligevel berygtet med kvinder.

Præsterne skal leve ærbart og føre et kristeligt levned, ikke leve i frådseri og drukkenskab, ikke begå ægteskabsbrud, hor eller anden utugt. Hvis de ikke opfører sig, som rimeligt er, vil de komme i unåde hos os. Det skal være dem en dødssynd ud over, hvad daglig synd er, thi de skal jo, som rimeligt er, ikke alene være et eksempel med deres ord, men også med deres liv og levned.

Middelalderkirkens cølibatstvang havde altid været et problem, og efter at Luther i 1525 var blevet ægtemand, blev det en regel, at præster burde være gift. De måtte under ingen omstændigheder give anledning til rygter, men skulle være et forbillede for menigheden. Handler præsterne i strid hermed, er de som hertugens embedsmænd hjemfalden til hans unåde!

15: Derfor skal provsterne føre et særligt tilsyn med præsterne, at de lever ordentligt og ærbart, prædiker og lærer på ret vis og er ensartet i lære og ceremonier. Hvad de finder anderledes, skal de indberette, eller også skal de selv være skyldige.

Visitorernes pligter var blevet gennemgået af Philipp Melancthon i et skrift til Kursachsens kirke, udsendt ved påsketid i

1528. Dette skrift er sandsynligvis blevet benyttet som forlæg til art. 15–17.

16: Visitatorerne skal årligt opkræve »prokurationen«, d.v.s. de penge, som præsterne har indvilget i at give for dermed at holde lærde mænd her i Haderslev, og som betales til jul. Dem skal visitatorerne overbringe vor borgskriver på Haderslevhus i en samlet sum hvert år til kyndelmisse [2. febr.].

Skulle en af præsterne være i restance ved at stille sig modvillig og ikke har betalt inden otte dage, efter at han er blevet krævet, skal han betale dobbelt. De, som endnu er i skyld fra dette eller forrige år, skal efterbetale det fra nu af inden påske.

»Prokurationen« var det beløb, som fra sognene i det gamle Barved syssels provsti betaltes til underhold af lektoratet i Haderslev, og som domprovst Johann Wulf som den sidste af den gamle kirkes mænd havde stået for opkrævningen af. Nu var det åbenbart blevet forordnet, at også sognene i Tørring len – efter at de i forbindelse med indkaldelsen af gejstligheden til mødet på Haderslevhus var blevet unddraget Ribe-bispens jurisdiktion – skulle bidrage til præsteskolens i Haderslev. Det er vel derfor, at der nævnes »modvillige« præster.

Når der til allersidst er tale om efterbetaling for de foregående år, er det en bekræftelse af Georg Boetius's omtale af den uorden inden for kirkevæsenet, der herskede i de første år efter Johann Wulfs afskedigelse¹⁹⁷.

17: Hvis præsterne kommer i strid med deres bønder [deres sognebørn], eller hvis bønderne nægter dem deres »tilbørlige pligt« [tiende], eller også bønderne har klager over dem, så skal provsterne forlige dem med det gode. Kan de ikke, skal de forelægge sagen for os.

I 1525 havde bønderne i omegnen af Ribe ment, at de kunne benytte den kirkelige uro til at vise deres reformatoriske sindelag ved at nægte at give bispetiende. Det var der dengang blevet sat en stopper for efter kongens indgriben. Tiende til underhold af sognepræst og kirkebygning kunne de ikke slippe for. I tilfælde af uoverensstemmelser var fyrstekirkens øverste instans hertug Christian.

197. Jvf. note 56 & 84.

18: De skal også alle døbe på dansk og i deres prædikener undervise menigheden flittigt om dåben, så at folk ved, hvortil dåben er indstiftet. Thi de, som døbes, døbes til Kristi død, som Paulus siger – [Romerbrevet, kap. 6, v. 3] –, de ifører sig Kristus. Thi vanddåben betyder bod, smerte og sorg over synden, – at vi ved, at vort hele naturlige liv og levned er syndefuldt og fordømmeligt, og at vi må afdø derfra. Vi griber Kristus med troen, Han, der har tvættet os med sit blod og har rensset os fra vore synder og har meddelt os sin uskyldighed, retfærdighed, liv og salighed. Dåben er os således et tegn på Guds nåde, at Han vil være vor beskærmer og vor Gud og vi Hans folk.

Er småbørn hjemmedøbt, skal de ikke døbes endnu engang, men de skal lade dem bringe i kirke og kun spørge, om de er retteligt døbt. Findes de retteligt døbt, skal de ikke læse nogen »exorcismus« [djævlbesværgelse] over dem, men trosbekendelsen og Fadervor og Markus-evangeliet skal de læse over dem i fadderens nærvær, og så sige til fadderne: »Kære venner! Eftersom dette barn allerede er døbt og har modtaget Helligånden og syndernes forladelse, vil vi ikke døbe det endnu engang, for at vi ikke skal spotte Helligånden. Men I er kommet til stede, for at I kan vide og bevidne, at barnet er retteligt og kristeligt døbt«. Og læs så den sidste bøn: »Den almægtige Gud« etc.

Kravet om, at dåben skal finde sted på dansk (så folk ved, hvortil dåben er indstiftet!), er eneste sted efter omtalen af litaniet (artikel 11), hvor menighedernes danske modersmål udtrykkeligt nævnes; begge steder skal forstås som en ændring i forhold til den gamle kirkes brug af latinen. Brugen af modersmålet ved de øvrige kirkelige handlinger er underforstået som noget helt selvfølgeligt. Selve dåbshandlingen gennemgås ikke. Man har vel fulgt den gamle kirkes praksis. Omtalen af dåbens betydning gengiver reformatorernes forståelse af dette sakramente og skal ses som en klar afstandtagen fra gendøberbevægelsen, der dømmes som sekterisk. Martin Luthers Taufbüchlein fra 1523 har været forlæg for bestemmelseerne.

Bemærkelsesværdig er tilløbet til at afskaffe »exorcismen«, i hvert fald ved hjemmedøb. Exorcismen var en art djævlueddrivelse, der siden oldkirkens dage blev foretaget forud for selve dåbshandlingen, og Luther bibeholdt den efter nogle overvejelser efter reformationen. I det gamle dåbsritual hed det: »Far ud, du urene ånd, og giv den Hellige Ånd rum« og: »Jeg besværger dig, du urene ånd ved Faderens, Sønnens og den Helligånds navn, at du farer ud af

og viger bort fra denne Jesu Kristi tjener« etc. Siden senmiddelalderen havde rationalistisk indstillede kredse virket for exorcismens afskaffelse, og dette standpunkt blev med iver ført i marken af calvinisterne. I Danmark blev exorcismen afskaffet i 1783, altså i den såkaldte oplysningstid, da rationalismen var i højsædet.

Trosbekendelsen, Fadervor og Markus Ev., kap. 10, v. 14–15 (»Lad de små børn komme til mig« etc.), skulle fremsiges i fadderens nærvær. Selve faddertiltalen følger næsten ord til andet formuleringen i »Vejledning i den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning« fra 1912 om fremstilling af hjemmedøbte: »Efterdi dette barn allerede er døbt i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn« etc.

19: Når de opfordres til at komme til de syge, skal de flittigt undervise dem i troen o.s.v., og at Gud sender os sygdom og lidelser, ikke for at vi dermed gør fyldest for vore synder – thi dem har Kristus til fulde gjort fyldest for med sin lidelse og død –, men for at Han derved kan formane os til bod og til vor rette bekendelse og tugte os [opdrage os] som sine kære børn. Han tegner os og signer os med det hellige kors, hvorved vi visse må erkende, at vi tilhører Gud og er hans kære børn. Hvorfor vi heller ikke skal frygte døden, thi Kristus er gået i døden for os, og for Hans egne skal den ikke være andet end en afsked fra denne til en anden, således som Kristus siger: »Den, som tror på mig, han skal ikke se døden, men er gået over fra døden til livet«.

En præst, der kaldes til et sygeleje, skal give den syge en kort undervisning i kristen tro. Som led i sjælesorgen gøres korsets tegn, og der henvises til Jesus-ordene i Johs. Ev., kap. 8, v. 51; kap. 5, v. 24.

20: Når de syge ønsker at modtage sakramentet, skal de give dem det. De skal lade et bord [»en skive«] dække med en ren bordduk og sætte et tændt lys på det, hvis man kan få det, og lægge brødet på det og hælde vin i kalken, vende sig om foran bordet og sige således: »Vor Herre Jesus Kristus har sagt i evangeliet: »Hvor to eller tre er forsamlede i mit navn, der er jeg midt iblandt dem, og hvad de beder om i mit navn, det vil jeg give dem. Siden vi nu er her forsamlede i Herrens navn for at få Hans hellige nadver og modtage Hans testamente, vil vi bruge det med den rette tro og efter Hans befaling med Hans egne ord handle med det og modtage det til vore synders forladelse, amen«.

Derpå fremsiger de trosbekendelsen og Fadervor, tager brødet og siger: »Vor Herre« etc. og giver det til den syge. Derefter tager han kalken og siger: »Ligeså« etc. og giver den på samme måde til den syge. De skal også, når de således forretter sakramentet, have en ærlig klædning eller kjole på, for højtidens skyld.

Hjemmeberettelsen skulle foregå under værdige forhold, idet Kristus er til stede også ved en sådan handling, jvf. Matth. Ev., kap. 18, v. 20.

21: Endvidere, visitatorerne skal hvert år ved Mortensdag, otte dage før eller efter, drage omkring og opgøre regnskabet af alle kirker i overværelse af sognepræsten i hvert sogn og af bønderne og tage de penge, som er forhånden, deraf 8 skilling lübsk til sig selv for deres ulejlighed og 8 skilling til skriveren, og 1 gylden eller 2, alt eftersom pengene er forhånden, i »katedraticum« eller bispespenge, som vi vil have som hjælp til underhold af lærde folk. Hvis der ellers er flere penge, skal han lade dem forsegle og vel opbevare.

De skal også flittigt spørge sognemenigheden, hvorledes deres præst forholder sig i henseende til lære og levned. Er der stridigheder mellem præst og menighed, skal de forlige og bilægge dem; kan de ikke det, skal de indberette det. De skal desuden i særdeleshed udspørge, om der er nogle i sognet, der snyder med tienden [»tiender falsk«], der ikke giver præst og degn deres pligt, der er berygtede for ægteskabsbrud, hor, jomfruskænden eller anden syndig og ukristelig adfærd o.s.v. Når de har udrettet dette, skal de ufortøvet komme til os og sige og melde os alt, hvad de har hørt og fundet i sognene.

Kirkernes visitatorer var de herredsprovster, som Thomas Knudsen oplyser, blev udnævnt i 1528, og hvis navne til slut findes meddelt i Haderslev-artiklerne. De skulle på hertugens vegne udøve kontrol af de embedspligter, der ifølge artikel 3 var pålagt sognepræsterne. Herredsprovsternes eller visitatorernes øvrige opgaver findes i artiklerne 15 og 16.

Ifølge Thomas Knudsen var herredsfogeden den verdslige øvrigheds repræsentant ved opgørelsen af kirkeregnskabet; artiklerne nævner »skriveren«, d.v.s. amtsskriveren fra Haderslev.

22: Vi har også forbudt hemmeligt ægteskab eller forlovelse, d.v.s., at børnene [de unge] ikke skal forlove sig ind i ægttestanden uden forældrenes vidende og vilje eller uden deres, som er i forældrenes sted. Derfor

vil vi også, at ingen af vore præster velsigner eller sammengiver slige personer. De skal heller ikke vie nogle, der ikke i forvejen om søndagen har fået lysning fra prædikestolen.

Denne artikel danner grundlag for den retsregel, der med kirkeordningen af 1542 blev gældende fremover.

*

Det er vor nådige vilje og begæring, at I adlyder følgende visitatorer:
hr. Johan Schmidt i Øsby, Haderslev herred;
hr. Mads Bager (Pistorius) i Bjært, Tyrstrup herred;
hr. Erik i Bevtøft, Rangstrup herred;
hr. Niels i Hammelev, Gram herred;
hr. Tyge i Skærbæk, Hviding herred;
hr. Thomas Knudsen i Hygum, Frøs og Kalslund herred.

De skal aldeles fæste lid til dem ligesom til vor egen person i alt, hvad de på vore vegne måtte tilsige jer. Det vil vi bekendtgøre for enhver med vor gunst og nåde.

Slutningen viser, hvorledes hertug Christian gav sin fulde støtte til de nyudnævnte herredsprovster, der på hans vegne skulle forestå visitationen af kirkerne i hans hertugdømme. Den fyrstekirke, som han siden 1525 havde arbejdet på at få skabt, havde med Haderslev-artiklerne i 1528 fået en egen kirkeordinans, en egen kirkelig grundlov.

*

Med hensyn til deres teologiske og kirkeretlige indhold er Haderslev-artiklerne i nøje overensstemmelse med, hvad der på samme tid lærtes fra Wittenberg, men de 22 artiklers ujævne disposition tyder på, at udarbejdelsen er foregået i hast. Måske skyldes denne ujævnhed, at nogle af artiklerne er blevet indsat i et tidligere foreliggende arbejde, og i så fald er det nærliggende at antage, at det drejer sig om de artikler, der findes nævnt i 1526¹⁹⁸, men hvis indhold ikke kendes.

Første del af artikel 1 med dens omtale af årsagen til artiklernes udarbejdelse kan opfattes som en præambel. Derefter udgør artikel 6 et indskud med omtalen af latinskolerne i Haderslev og Ribe, men det

198. Hertug Christians brev af 23. marts 1526 til biskop Iver Munk, jvf. note 118–120.

voldsomste brud på dispositionen er dog artiklerne 15, 16 og 17, samt den næstsidste artikel 21. Indholdet i disse artikler er viet visitatorernes tilsynspligt og hvad dermed følger.

Alle de øvrige artikler angiver retningslinjerne for præsternes virke: artikel 1 (sidste del): gudstjenesten; 2, 3 og 4: forvaltningen af og undervisningen om nadveren; 5: forbud mod dødsmesser; 7, 8 og 9: kirkens festligholdelse af årets højtidsdage; 10 og 11: om prædikenens evangeliske indhold; 12: katekismusoplæring efter prædikenen; 13: langfredag læses lidelseshistorien og fra palmesøndag til 2. påskedag omtales skriftemålet og nadveren; 14: præster bør leve i ægtestand; 18: dåben og dens betydning; 19 og 20: sygebesøg og hjemmeberettelse; 22: ægteskaber indgås efter lysning i kirken.

1525–30:

Reformationen i landsognene

Haderslev-artiklerne henvendte sig til landsbypræsterne. I byerne var der overalt skolede teologer; der behøvedes en slig undervisning ikke. Anderledes stille var der ude i landsognene. I modsætning til den udvikling, der kendes fra købstæderne er det alt i alt mere spredt og tilfældigt, hvad der er bevaret af oplysninger ude fra landet. Generelt set var forholdet nok det, at overgangen fra den gamle kirke til reformationens nye gudstjenestepraksis er foregået stille og fredeligt ved, at den hidtilværende sognepræst har udskiftet paven med hertug Christian.

Hvornår dette skifte har fundet sted, kan i flere tilfælde aflæses af de efterladte børns alder; for drengenes vedkommende, når de inden ca. 1545 har været på et universitet, for pigernes vedkommende, når de ca. 1540 har nået den giftfærdige alder¹⁹⁹. Med rette er det derfor blevet sagt:²⁰⁰ »Et Sømærke i hin Tids Farvande er Præsternes Giftermaal. Saa mangen Præstemand blev aldrig en Lutheran paa anden Maade end ved at tage sig en Hustru«. I flere tilfælde antyder »sømærket«, at præsten har haft børn inden reformationen, og at den nye kirkeordning med afskaffelse af cølibatstvangen derfor er kommet som en befrielse. Vi mindes Niels Heldvads ord: »Det har hjulpet meget til sagen!²⁰¹«

Som nævnt er det ret begrænset, hvad vi ved om reformationen i de forskellige landsogne. Den efterfølgende fortegnelse anfører i alfabetisk rækkefølge de sogne *nord* for kirkesprogsgrænsen, hvorfra der vides en lille smule mere end det blotte navn på den første efter-reformatoriske præst. Som man vil se, er det kun meget få steder, noget sådant er tilfældet²⁰².

199. Dette gjaldt – som anført – lektoren i Haderslev, Johannes Alberdes.

200. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, s. 55.

201. Jvf. note 76.

202. Smlgn. de biografiske oplysninger i: Otto F. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, I–III, 1932; Th. O. Achelis: Matrikel der Schleswischen Studenten, I–III, 1967.

Agerskov: Peter Madsen fik kaldsbrev den 30. april 1528²⁰³. Han døde i 1542.

Bevtoft-Tirslund: Erik N. blev i 1528 herredsprovst for Nr. Rangstrup herred.

Bjært: Mads Hansen Bager (Matthias Pistorius) blev i 1528 herredsprovst for Tyrstrup herred.

Gammel Haderslev: Dette sogn fik først i 1545 sin egen sognepræst²⁰⁴, idet gudstjenesterne her blev varetaget fra Vor Frue kirke i Haderslev. Provsten og førstepræsten herfra stod som den ansvarlige, men har næppe selv prædikeret her, da han ikke kunne dansk. Det gjaldt efter hinanden om Eberhard Weidensee, Johann Wenth og Anthon Keyser. Den danske andenpræst, Jørgen Winther, har derfor nok forestået gudstjenesterne i Gammel Haderslev²⁰⁵.

Allerede i Haderslev kollegiatkapitels statutter fra 1309 omtales kapitlets ret til at indsætte og afsætte præster i Gammel Haderslev. Før reformationen gjaldt det samme i Starup²⁰⁶.

Gram: Niels Simonsen fik kaldsbrev den 28. februar 1529²⁰⁷. Han døde i 1561.

Hammelev: Niels Conradus (Kortsen) blev i 1528 herredsprovst for Gram herred. Han døde i 1545²⁰⁸.

Hellevad-Egvad: Laurs (Laurentius) Dithmer, født 1493, kom i 1514 til Hellevad-Egvad. Han gik over til den nye lære, giftede sig og blev bl.a. morfader til Niels Heldvad²⁰⁹.

Hviding: Christian Nielsen fik kaldsbrev den 13. maj 1528²⁰⁷. Han døde i 1566.

Hygum: Thomas Knudsen, født ca. 1503, blev 1525 præst i Rød-

203. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 478–480. Peder Madsen, død 1542, forveksles af Niels Heldvad og P. Rhode med Terkel Madsen, død 1594, 105 år gl.

204. P. Rhode, anf. værk, s. 266.

205. Plattysk i Sønderjylland, s. 233.

206. Kollegiatkapitlets statutter findes trykt i oversættelse i DRB, 2. rk., VII, nr. 178, og af K. J. Jensen: Haderslev Marie kirke 1247–1527 (Slesvigs delte Bispedømme, s. 257–260).

207. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 I.

208. P. Rhode, anf. værk, s. 413.

209. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi, 1957, s. 9 ff.

ding-Skrave, fik 8. april 1527 kaldsbrev (på latin) af biskop Iver Munk, 23. juli 1528 nyt kaldsbrev (på plattysk) af hertug Christian. Han blev herredsprovst i 1528 for Frøs og Kalslund herreder, var 1537–41 desuden sekretær og rejsedeleder for Johann Wenth, mens denne var Ribes biskop (nu kaldt Johan Vandal). 1542 tog han magistergrad i Wittenberg. Han døde i 1581²¹⁰.

Højrup: Knud Knudsen fik kaldsbrev den 1. april 1529²¹¹.

Ketting: Jørgen Petersen (Georg Petri), student fra Wittenberg 1520, blev 1525 præst i Ketting, derefter 1534–46 i Lysabild.

Nustrup: Marquard Fries fik kaldsbrev den 15. juli 1530²¹¹.

Roager: Niels Petersen fik kaldsbrev den 28. februar 1529²¹¹.

Skærbæk: Tyge (Tycho) Grumsen blev i 1528 herredsprovst for Hviding herred. Han forblev ugift, død 1548.

Sottrup: Peter Brun, født 1495 på Brunsgaard i Løjt sogn, blev i 1522 præst i Sottrup, hvor han blev til sin død i 1572. »Is de erste Prediger hier im Lande gewesen, de ehelich gelevet heft« (d.v.s. den første, der har levet i ægtestand)²¹².

Spandet: Johan Thomsen fik kaldsbrev den 19. maj 1529²¹¹.

Starup-Grarup: Her nævnes Iver Anckersen (Ancharius) som fader til Johannes Anckersen, der 1548 studerede i Rostock og blev magister her i 1552 og derefter præst i Starup-Grarup. En Iver Ravn (Corvinus), der nævnes smstds. 1533 og 1554, er muligvis identisk med Iver Anckersen.

Ullerup: Peter Matthiesen fik kaldsbrev den 14. februar i 1527²¹³.

Vedsted: Johannes Tønder (Tunderus), ca. 1533–1573, besøgte præsteskolen i Haderslev i Weidensees og Wenths tid og var efter 1537 knyttet til Anthon Keyser som en art sekretær og rejsedeleder²¹⁴.

210. Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, s. 253–265 (H. F. Rørdam). Jvf. note 207, samt BILAG III.

211. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Christian. Pergamentsbreve. A 1, 2, 3, 5, 7.

212. P. Thomsen: Beiträge zur Glücksburgischen Kirchen- und Predigergeschichte (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., IV, 1906–09, s. 194).

213. RA. Pergamentsamlingen. Privatarkiver: Kronologisk række, Frederik I.; jvf. F. S. Grove-Stephensen: Fra katolsk til luthersk præsteskab på Sundeved (Personalhistorisk Tidsskrift, 15. rk., II, 1967–68, s. 13–18).

214. Fra sit ophold på præsteskolen mindedes han sine lærere med følgende ord: »Doctor Eberhardvs, welker nicht alleine was einen prediger Godtly-

Vilstrup: Lorenz Boie (Laurentius Boetius) nævnes i 1524 som præst i Vilstrup, hvor han døde i 1547. Hans fader var herredsfoged Boie Jessen fra Kollund frigård; for at vise sin herkomst af storbondefamilie kaldte han sig Agricola (»bonde«). I 1513 havde han forsøgt at blive præst i Fjelstrup, som kurien havde givet ham adkomstbrev på, men en anden havde sat sig på dette embede, og Lorenz Boie forblev derefter ved kollegiatkapitlet i Haderslev, indtil han i 1524 kom til Vilstrup²¹⁵.

Hans søn, den senere provst Georg Boetius (Jørgen Boie), nævnes som student i Wittenberg i 1538 og blev magister herfra i 1540. En søster, Marina, blev gift med birkefoged Matz Asmussen i Varnæs.

Vonsbæk: Hans Sørensen (Johannes Severini), hvis kaldsbrev hertug Christian havde udstedt den 20. august 1525²¹⁶, havde været præst i Vonsbæk siden 1514. Hans søn, Niels Caspergaard, studerede i Rostock i 1541, blev i 1544 faderens adjunkt i Vonsbæk og præst her efter faderens død ca. 1556.

Vonsild-Dalby: Anton Hansen, 1528–48, født i Brande; enken (eller ældste datter) blev gift med efterfølgeren²¹⁷.

Øsby: Johann Schmidt, der blev herredsprovst for Haderslev herred i 1528. Hans i 1508 fødte søn, Jacob Schmidt (Fabricius), studerede i Wittenberg i 1532, magister her 1536. Han blev i 1539 professor i København, derefter i 1547 faderens efterfølger som præst i Øsby²¹⁸.

Ud over de her anførte blev ifølge meddelelse fra Johannes Tunderus (Tønder) i Vedsted følgende udnævnt i Weidensees tid (indtil 1533):

ken wordes, ... sunder ock cyn fitich leser vnd lerer, sampt myt dem hochgelerden Magistro Johanni Wendt vor etlyken studenten der hylligen schrift heft gelesen, wo etliken gelerden idz wolbewust« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 IV (samt afskrift i D 40 I).

215. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, s. 150–159; Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, s. 265–282 (H. F. Rørdam).

216. Jvf. note 75.

217. Vonsild kirkebog 1659–1708, udg. H. H. Worsøe, 1982, s. IV.

218. Holger Fr. Rørdam: Kjøbenhavns Historie fra 1537 til 1621, I, 1868–69, s. 560–563; Johannes Oldendorphs selvbiografi, udg. A. Andersen, 1966, s. 155.

Søren P. Thistrup, Vodder, 1530–58;

Jesper N., Fole, 1533;

Niels N., Toftlund, 1533;

Niels Madsen, Øster Lindet, 1529.

Kaldsbreve kendes desuden fra tiden efter 1530 for følgende:

Niels Sørensen, Rødding, den 4. april 1533;

Jacob Simonsen, Seem, den 3. februar 1539;

Jørgen Wulf, Bevtoft-Tirslund, den 5. februar 1542.

De er alle udfærdiget på plattysk²¹⁹.

Fra Anthon Keysers tid kender Johannes Tunderus følgende nye sognepræster:

Knud Knudsen, Endrupskov, 1529 (fejl?);

Jens N., Branderup, ca. 1542;

Terkel Madsen, Agerskov, ca. 1542–92; han blev 105 år gl.;

Niels N., Skrydstrup, ca. 1542.

Mødet på Haderslevhus og de udleverede Haderslev-artikler viser, at reformationen opfattedes som et statsanliggende, som en offentlig sag, som det var fyrstens opgave at få gennemført. Derfor interesserede hertug Christian og hans medarbejdere sig på det nøjeste for præsternes holdning. Som ansatte i en kirke, hvis øverste leder var hertug Christian, var de bundet af hans vilje. Det blev derfor anset for at være majestætsfor nærmelse – »crimen læsæ Majestatis« – hvis præsterne havde en anden mening end den, som fyrsten stod for.

Det var »pavens forførelse og vildfarelse« (Thomas Knudsens udtryk), som hertugen og hans mænd vendte sig imod, og som Luthers trofaste disciple gjorde de det med begrundelse i den Hellige Skrift. Skriften var sat i højsædet og »forførelsen og vildfarelsen« bestod i de »fabler« og menneskelige tilføjelser, som det for hertug Christian og hans mænd var en samvittighedssag at få udryddet. Lykkedes det ikke med Skriftens ord at overbevise den gamle kirkes præster, var det kun ret og rimeligt, at der blev gjort brug af fyrstemagten. Det var ud fra en sådan tankegang, at der kunne trues med »crimen læsæ Majestatis«.

Det fik de præster, der modsatte sig hertug Christians vilje på mødet på Haderslevhus – måske ved ikke at efterkomme indbydelsen – omgå-

219. Thomas Knudsens oplysninger, se: Bilag III; jvf. Plattysk i Sønderjylland, s. 294, note 781. Johannes Tunderus: RA. De sønderjyske Fyrstearkiver. Hans den Ældre (Hansborg-arkivet), D 40 IV (afskrift i D 40 I); KHS, I, s. 391–393.

ende at føle. I en marginalnote til sin beretning om dette møde²²⁰ oplyser Thomas Knudsen: »Da blev de sognepræster, som ikke ville afstå fra papistisk lærdom og afguderer afskediget [»sagt fra«] deres kirker«. Han nævner følgende:

Paul Mikkelsen i Hviding;

unavngiven præst i Roager;

Hans Fynbo fra Skt. Thøgers kirke i Enderupskov (der derefter blev nedlagt);

Niels N. i Gram.

»I stedet blev andre ordineret i Haderslev af dr. Eberhard [Weidensee] til deres kirker og der indsat«.

I forbindelse med afskedigelsen af Paul Mikkelsen, Hviding sogns hidtidige præst, findes de nærmere omstændigheder oplyst i en skrivelse fra Haderslevhus, dateret den 13. maj 1528²²¹. Heri fik herredsfoged Peter Troelsen på Astrupgård i Hviding herred besked på at ride omkring til sognets bønder (»sognefolket«) sammen med den nyudnævnte sognepræst Christian Nielsen, forklare dem forandringen og alvorligt pålægge dem at lade deres nye præst uhindret og roligt »sidde ved kirken«, indtil hertugen selv kunne komme til stede (antagelig for at forestå selve indsættelsen i embedet). Hvis biskoppen i Ribe ville komme med indsigelser herimod over for herredsfogeden, skulle denne kun svare ham, at bispren kunne henvende sig hos hertugen om denne sag, »så skulle han nok få god besked!«

Skrivelsen lægger ikke skjul på, at Tørning len efter mødet på Haderslevhus i 1528 var blevet løsrevet fra Ribe stift. Hidtil havde hertug Christian kun haft det verdslige herredømme over Tørning len – derfor den hertugelige ordre til herredsfogeden! –, men hans håndtering af denne sag viser tydeligt, at han nu også egenmægtigt havde tiltaget sig herredømmet over de gejstlige anliggender; uden mange omsvøb havde han gjort sig selv til Ribe-bispens afløser. Det betød, at Tørning lens præster måtte gøre sig klart, at de nu var blevet præster i en fyrstekirke.

220. Se Bilag III.

221. Det hedder heri bl.a.: »Da Pawel, Kerckher tho Widing, sich oftmals jegen Vns vngehorsam gehalten« (Niels Krag & Stephan Stephanius: Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, ... Hans Historie, II, Supplement, s. 9).

De præster, som Thomas Knudsen nævner som afskedigede, var alle fra Tørning len. Hvorledes begivenhedsforløbet har været i hertugens haderslevske sogne, vides ikke. Der kendes ingen afskedigelser her, og de få oplysninger, der findes om de første præster, optegnet af P. Rhode, er alt i alt ret tilfældige²²². Om sognepræsten i Hejls, Knud Jensen, oplyser han således, at han sammen »med sine elleve brødre var blevet oplært i deres fædres lære og var, som det siges, til sin dødsdag i hjertet en papist«. Da Knud Jensen først blev præst i Hejls i 1530, hvor han blev til sin død i 1571, har Rhode nok ret, når han siger: »Historien mistænkes meget«. Der er snarere tale om Knud Jensens forgænger i embedet, idet Rhode ved at berette, at bønderne i annekssognet Vejstrup skulle have angrebet deres præst og »spurgt, hvi han prædikede Lutheri nye lærdom for dem, da de dog vidste, at han i hjertet intet mente deraf? De var ikke fornøjede [tilfredse] med hans svar, at han gjorde det efter øvrighedens befaling, men gav ham stokkeprygl, og idet han retirerede ned i tårnet for at slippe ud af et vindue, gav én ham et slag, så at han døde, og man vil i mange år have set hans blod på væggen, uagtet den ofte blev kalket«.

Fortællingen er muligvis et minde om et sogns tilslutning til de nye lutherske tanker – eller rettere modstand mod den gamle kirkes gudstjenestep praksis –, men som det vil ses, er den kun bevaret som en legende.

Ud over denne fortælling har Rhode kun et par enkelte notitser om de første efter-reformatoriske præster. Om en Niels Madsen i Bjært siges, at han »skal have antaget Lutheri lære for ej at afsættes, men de katolsksindede var med ham vel fornøjet«. Fra Bjært kendes ellers kun Mads Hansen Pistorius, herredsprovst i 1528, og denne stilling tyder i hvert fald på, at han er blevet anset for en tro tilhænger af de nye kirkelige tilstande. P. Rhode nævner også en »hr. Gregers« i Stenderup, men kun med tilføjelsen: »Døde nok ikke som en god lutheraner«.

Fra de øvrige landsogne nord for kirkesprogsgrænsen tværs gennem Sønderjylland (fra Højer til Bov) findes der kun ganske få oplysninger om de første efter-reformatoriske præster. En del steder kendes kun deres navne, men det er også alt.

Stor interesse bør der tillægges det kaldsbrev, som Peter Matthiesen i Ullerup på Sundeved fik i 1527²²³. Det bevidner nemlig, at hertug

222. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, s. 364, 369, 375f.

223. Jvf. note 213.

Christian, efter at hans fader den 27. maj 1526 havde beskikket ham til statholder, dermed også havde fået magt til at gennemføre reformationen i sognene syd for sit lille territorialfyrstendømme Haderslev-Tørning.

Det betød dog ikke, at alle embedsfunktioner var frataget romerkirkens øverste ledere. Endnu i 1528 udstedte Iver Munk i Ribe en kollats til en ny præst i Ubjerg syd for Tønder, og da kirkegården i Odenbüll på Nordstrand var blevet vanhelliget af et mord, blev Gottschalk Ahlefeldt tilkaldt, for at han den 18. juni 1528 kunne genindvi det hellige sted²²⁴. Udvendig ritus var således endnu noget, som den gamle kirkes ledere kunne bruges til. Ikke mindst ude på landet har sansen for traditionen været levende.

Reformationens »ideelle hjørne«

I landsognene omkring Husum synes der at være tegn på en evangelisk menighedsvækkelse. Men også her skete tilegnelsen af evangeliernes budskab ved præsternes katekese, ved deres gennemgang af troslærens hovedstykker, og der fandt ovenfra kontrol sted, om alt nu også gik rigtigt til.

Den nordfrisiske kronist, Johannes Petreus, fortæller²²⁵, at Hermann Tast fra Husum i 1527 foretog visitationsrejser ud til Nordfrislands kirker, og det skete sammen med et par verdslige råder, dr. Johann (skal være: Detlef) Reventlow, der under landdagen i Kiel i 1526 havde haft forhandlinger med gejstligheden, og Johann Rantzau, den kendte

224. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse, I, 1869, s. 478; Johs. Petreus: Eine korte Beschreibung des Lendleins Nordstrandens (Quellensammlung, V. s. 97).

225. Johannes Petreus begynder med at fortælle, at Luthers lære var kommet til hertugdømmet Slesvig i 1524, og fortsætter derefter: »Dre jahr darnah«, altså 1527. Om de tre mænds tilsyn med kirkerne fortæller han: »Diesse visitatores sind ock hir im Strand ao. Christi 1528 angekamen und hefft ... geholpen, dat de pastores dat h[illige] Evangelium dem gemeinen man lutter und rein na der verdolmetschinge des Nyen Testaments, so D. Martinus ao. 1522 den 20. Septembris hadde drucken und uthgahn laten, predigen und vorholden scholden« (Johannes Petreus: Ein korte Beschreibung des Lendleins Nordstrandens, udg. Reimer Hansen: Johannes Petreus' (†1603) Schriften über Nordstrand (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, V. s. 95–97)); jvf. Anton Heimreich: Nord-Fresische Chronick, s. 313–314.

hærfører, der inden for det slesvig-holstenske ridderskab må regnes for hertug Christians vigtigste støtte.

Fra sognene omkring Husum nåede de tre visitatorer i 1528 ud til øen Strand, hvor de – stadig ifølge Petreus – førte tilsyn med, at præsterne forkyndte Luthers lære i overensstemmelse med den oversættelse af Ny Testamente, som Reformatoren havde fået trykt i 1522.

I et enkelt tilfælde måtte et sådant tilsyn dog synes unødvendigt, og det var med hensyn til Johann Meiger (eller Meyer), der var præst på Pellworm, dengang (og indtil stormfloden i 1634) ligesom Nordstand en del af den store ø Strand. Johann Meiger var fra Hamburg, hvor han havde sluttet sig nær til Stephan Kempe. På Pellworm var han præst fra 1525 til 1532, hvorefter han kom til Rendsburg og blev denne bys egentlige reformator.

Ligesom man i perioden 1864–1920 som følge af de derværende herskende nationale forhold kaldte Rødding-egnen for Sønderjyllands »ideelle hjørne«, kan samme betegnelse med god ret på reformationstiden bruges om egnen omkring Husum. Sprogligt og kulturelt var denne egns befolkning så nøje knyttet til alt det, der foregik i landene syd for Ejderen, at den derfor helt anderledes end den dansktalende befolkning i hovedparten af Sønderjylland var modtagelig for påvirkningerne fra Wittenberg.

1528:

Fortsat lukning af romersk-katolske institutioner

Årup valfartskapel ødelægges

Alt i alt er det et hovedindtryk, at overgangen fra den gamle kirke til den nye tids kristendomsforståelse er foregået stille og roligt. Hvad der måtte have været af uoverensstemmelser og stridigheder synes forlængst spredt for alle vinde. Det mange steder velbevarede sønderjyske kirkeinventar vidner dog om, at overgangen ikke har givet anledning til voldsomme opgør.

Kun i et digt fra reformationstiden, kaldt »Dialogus«²²⁶, forekommer der en omtale af et sønderjysk bondeopløb, der medførte ødelæggelsen af et kapel. Digtet handler – som titlen antyder – om en samtale mellem to, en pavetro mand og en luthersksindet. Romerkirkens tilhænger giver bolden op ved at lovprise et kapel med et »Skt. Anna billede udi Åbenrå«. Den luthersksindede svarer hertil, at det behøver han ikke at anbefale. Det er nemlig allerede nedbrudt, og godt det samme! Han siger herom:

Det Capell, som war vid Obenraa,
Det er nu slet, som det monne staa.
De Holste [d.e. sønderjyske] Bønder kunde det nu merke,
Att det var Skalckhed aff de Klercke,
Thi bleffue de Bønder saare wrede,
At han skulle dem saa forlede.
Det Cappel de brøde neder i Grund,
Det siger Jeg eder i denne Stund.

I den historiske overlevering var det pågældende valfartskapel på det nærmeste gået i glemme²²⁷. I hvert fald fandtes der ingen synlige

226. Danske Magazin, II, s. 91. I Pontoppidans Danske Atlas, VII, s. 233, henlægges begivenheden til Skt. Andreas kapellet syd for Åbenrå.

227. H. V. Gregersen: Middelalderens Årup i Ensted sogn (Sønderjysk Månedsskrift, 1959, s. 188–192); Ensted Sogns Historie (med henvisninger); H. V. Gregersen: Messe og Marked, 1974, s. 37ff.

spor af det. Først en tilfældig dybpløjning på et markareal, der gik under betegnelsen Kapelløkken (»e Kapellyk«), afslørede dets fundamenter ved Årup i Ensted sogn sydvest for Åbenrå, og en udgravning gav til resultat, at kapellet var større end Ensted sognekirke, der kun ligger et par kilometer derfra. Et nyt byggeafsnit, der var blevet påbegyndt ca. år 1500, men ikke nåede at blive afsluttet, ville have gjort kapellets skib bredere end midtskibene i Løgum klosterkirke og i Haderslev Vor Frue kirke.

Møntfund viser, at valfartskapellet er blevet opsøgt af tilrejsende langvejs fra, efter de kostbare møntsorter at dømme antagelig først og fremmest af velbeslåede oksehandlere, der på deres vej til kapellet i Årup også helt naturligt har søgt hjælp hos Skt. Hjælper i Klipleve. Det var netop Skt. Hjælperes to halvårslige korsmesser i begyndelsen af april og september, der skabte det landskendte Klipleve marked. Disse fester svarede nemlig nøje til den okseeksport, der havde sit højdepunkt ved disse tider, den såkaldte forårs- og efterårsdrivning.

Møntfund giver en enestående mulighed for at få en datering af fortidens begivenheder, og i forbindelse med digtet om de sønderjyske bønders ødelæggelse af Skt. Anna kapellet i Årup ved Åbenrå er det særdeles oplysende, at den yngste af de 80 forskellige mønter, der er fundet i kapellets tomt, er en mecklenburgsk, præget i Güstrow i 1528²²⁸. Bondeopløbet ved Årup kan derfor allertidligst henlægges til dette år, og det stemmer jo særdeles fint med vor viden om, at hertug Christians reformation i Sønderjylland kan betegnes som gennemført i 1528.

Bondeopløbet ved Årup i 1528 må ligesom tiendenægtelsen i 1525 i sognene omkring Ribe henregnes til de populære træk, der i forbindelse med det røre, som reformationen havde skabt, kunne få folk af huse, men begivenheder af den art er ikke udtryk for en dybere tilegnelse af reformatorernes egentlige anliggende.

Lukningen af klostrene i byerne.

I Haderslev var reformationen blevet afsluttet med lukningen af byens dominikaner-(sortebrødre-)kloster kort efter nytår 1527, og også i Slesvig kendte reformatorerne ingen skånsel. Her blev – som det hedder – munkene »fejjet ud« (»vthgefegeth«).

228. Jørgen Steen Jensen: Et møntfund fra Årup valfartskapel (Sønderjysk Månedsskrift, 1974, s. 1–5).

Større respekt synes den nye tids talsmænd at have haft for franciskarnernes (gråbrødrenes) klostre. Det kan skyldes, at munkene, der havde valgt at leve efter Frants af Assisis ordensregel, i årtiet forud for år 1500 havde oplevet en art reformation, idet de såkaldte »observanter«, der varetog deres grundlæggers strenge krav, havde fået overtaget.

Slesvigs og Holstens to sam-hertuger, brødrene kong Hans og hertug Friedrich, støttede disse bestræbelser. I 1494 var det nygrundlagte gråbrødrekloster i Husum gået over til »observansen«, derefter fulgte klostrene i Flensborg, Slesvig og Tønder i henholdsvis 1495, 1499 og 1503²³⁰. I reformationsårene fandt der overalt overgangsløsninger sted for gråbrødrenes vedkommende, men lukkes skulle klostrene. Herom herskede der ingen tvivl. Munkene måtte dog blive i deres klostre indtil videre, men naturligvis uden offentligt virke.

Om gråbrødreklostrenes nærmere skæbne er vi underrettet takket være den såkaldte »Krønike om deres fordrivelse«, som ganske vist ikke er en krønike, men et indlæg til brug for en eventuel retssag for en pavelig domstol. Den suppleres af nogle optegnelser, forfattet af en ukendt munk og bevaret i den ditmarskiske kronist Johann Russes historiske samlinger²³¹. Ifølge disse skete lukningen af klosteret i Husum den 3. juli 1528 og i Slesvig i 1529 på den dag, der var klosterets indvielsesdag. Denne dato kendes ikke.

Gråbrødreklosteret i Flensborg

I Flensborg fandt der en særlig udvikling sted i forbindelse med klosterlukningen. Byens borgmester og råd og stedlige gejstlighed tog her ikke noget initiativ til munkenes fjernelse, og det skyldes uden tvivl, at den rige rådsherre Namen Jensen i sin egenskab af klosterets prokurator har kunnet hindre sligt²³².

I stedet blev det fyrstemetagen, der greb ind, idet Frederik I den 8. januar 1528 ved sin kansler Wolfgang Utenhof »benådede« sin danske rigshofmester Mogens Gøye (eller Gjøe) med klosteret i Flensborg²³³. Inden månedens udgang måtte borgmester og råd skaffe en fortegnelse

229. Jvf. note 83.

230. Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre, 1906, s. 50ff.; Henning Heilesen: De sønderjyske gråbrødreklostres undergang (Sønderjyske Årbøger, 1962, s. 41–42). Jvf. note 58, 59.

231. E. J. v. Westphalen: Monumenta inedita, IV, sp. 1457.

232. Jvf. note 128.

233. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, 1873, nr. 353.

over klosterets løsøre²³⁴. Righshofmesteren – ifølge Povl Helgesen »alle lutheraneres fænnikedrager« – foranstaltede derefter munkenes uddrivelse, og hans håndgangne mand herved var hans personlige kapellan Svend Mogensen²³⁵.

Mogens Gøyes besiddelse af klosteret i Flensborg blev imidlertid kun kort. Som medlem af Danmarks rigsråd kunne han i henhold til Ribe-brevet af 1460 (der kan anses for at være hertugdømmernes grundlov) ikke beholde denne ejendom. »Kun indfødte mænd«, d.v.s. medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab, kunne bruges i »landenes« administration²³⁶, og Mogens Gøyes kortvarige optræden i Flensborg viser, hvor nøje ridderskabets mænd vogtede over denne bestemmelse

Flensborgs amtmand, Wolf Pogwisch (til Buckhagen), greb ind, da kapellanen Svend Mogensen ville uddrive munkene, og tvang ham til at opgive sit forehavende. Det er måske en udløber af den herved skabte uro, der i et brev til byens råd har givet hertug Christian anledning til at tale om, at nogle borgere uden årsag eller ret i trods har vendt sig mod den stedlige øvrighed og ligefrem anrettet mytteri. Hvorom alt er, i 1536 opholdt der sig endnu ni munke i klosteret. En af dem var Lütke Namensen, en søn af rådmand Namen Jensen²³⁷.

234. Smstds., nr. 354.

235. Smstds., nr. 363; Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark, udg. 1967 af Henning Heilesen, s. 27–29; Flensburg. 700 Jahre Stadt, I, 1984, s. 100 (Jørgen Nybo Rasmussen).

236. H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, s. 178; Uroen: Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, nr. 376, 377.

237. O. H. Møller: Historischer Bericht von der Stadt Flensburg (Jonas Hoyer, 1628), 1759, s. 33.

Lütke Namensen blev på sine gamle dage kendt i Flensborg som latinskolens velgører. Han havde efter 1536 måttet opholde sig forskellige steder uden for sin hjemby, men i 1544 tillod Christian III ham at vende tilbage mod at han aflagde ordensdragten.

Til sine dages ende forblev han tro mod romerkirken. Den senere superintendent Jacob Fabricius (den ældre) boede en tid hos ham, mens han var elev på latinskolen. Engang skulle han læse Jesu fortælling om de ti brudejomsfruer højt for ham. Da spurgte han, hvad olien i lamperne betød? Den unge lutheraner svarede: »Troen«. »Du lyver!« svarede den gamle munk. »Ikke troen, men »bona opera« (gode gerninger) er olien«. I en nøddeskal har man her forskellen på den gamle og den nye kirkes evangelieforståelse (Sønderjyske Årbøger, 1963, s. 181).

Frederik I synes hurtigt at være blevet overbevist om, at hans overdragelse af klosteret i Flensborg til Mogens Gøye var en fejltagelse. Denne fik i stedet klosteret i Randers, mens Frederik I selv foreløbigt overtog gråbrødrenes kloster i Flensborg. Det kunne derfor i 1529 anvendes som lokale for disputationen med Melchior Hoffman, altså til et offentligt anliggende. Kort tid efter blev selve klosterbygningen den 18. maj 1530 af kongen skænket til byen Flensborg²³⁸.

238. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense*, II, 1873, nr. 370.

1529:

Melchior Hoffman og hertug Christians kirke

Haderslev-artiklerne havde (art. 11) ikke alene pålagt præsterne, at de i deres prædikener skulle formane menigheden til fred og lydighed mod øvrigheden og til villigt at udrede skatter og andre afgifter, men også, at de skulle bede Gud »afvende alle sekter, al falsk lære og forargelse«, og selv havde de i deres præsteed forpligtet sig til at tage afstand fra sådan »vildfarende lære«. Alle og enhver kunne være forvisset om, at hertug Christians kirke ville være på vagt over for de u-lutherske bevægelser, der i årene op til 1528 havde vejret morgenluft i hertugdømmet Slesvig, ligesom det i disse år også var tilfældet i Holsten og i andre nordtyske territorier.

Den af reformationens prædikanter, der på disse breddegrader blev mest bekendt for sine rabiante synspunkter, var Melchior Hoffman, der på grund af sin ansættelse som præst i Kiel²³⁹ er blevet nævnt i forbindelse med Marquard Schuldorps virke i Slesvig by.

Hoffmans tidligere virke. I årene forud for det kongelige værnebrev havde Melchior Hoffman, der var født i Schwäbisch Hall kort før år 1500 optrådt som lægprædikant forskellige steder i Nordtyskland og især i de Baltiske Lande, altimens han skaffede sig føden ved sit egentlige erhverv som bundtmager. Fra 1524 til 1525 opholdt han sig i Dorpat (nu: Tartu i Estland), derefter var han nogle måneder i Wittenberg, hvorfra det lykkedes ham at formå Luther og Bugenhagen til at udfærdige skrivelser (»Sendschreiben«) til »de kristne i Livland«²⁴⁰. Trods denne hjælp fra højeste sted stødte hans prædikener med deres overvejende eskatologiske indhold, hans forkyndelse af alle tings snarlige ophør, ved hans tilbagekomst på modstand hos øvrigheden. Det skyldtes ikke

239. Jvf. note 170.

240. Optrykt i Weimar-udgaven, bd. 18, 417–421; jvf. Lorenz Hein: Melchior Hoffman, ein Aussenseiter der Reformation (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, 1982, s. 331–351).

mindst, at hans spiritualistiske bibelforståelse også jævnlige førte ham ind på en kritik af de forhåndenværende sociale tilstande. Den slags var alt andet end populært hos magthaverne, der havde den tyske Bondekrig og Thomas Müntzers regimente i kun alt for frisk erindring. Netop i de Baltiske Lande kunne der tales om et udpræget klassesamfund, især ude på landet, hvor befolkningen var opdelt mellem de tysk-baltiske baroners fåtallige overklasse og de indfødte livegne bønder.

Øvrigheden i Dorpat lod ham derfor i 1526 landsforvise, og dermed var det slut med hans virke som »livlandsk profet«, en betegnelse, som Luther havde brugt om ham i et privatbrev et års tid senere²⁴¹.

Sidst på året 1526 dukkede Melchior Hoffman derefter op i Stockholm, hvor han fik arbejde som bundtmager, altimens han i en af kirkerne (Skt. Hans) prædikede for byens tyske indbyggere, der var utilfredse med Gustav Vasas noget valne holdning til reformationen. Sveriges konge ønskede nemlig, at opgøret med romerkirken i hans rige skulle foregå roligt og mådeholdent. Men Hoffman var et uroligt hoved, og da en prædiken, som han havde holdt, blev betegnet som »meget fantastisk«, blev det ham den 13. februar 1527 forbudt at prædike offentligt, og kort efter måtte han forlade Sverige²⁴².

Forinden havde han fra Stockholm fået udsendt en »Sendschreiben« til sine gamle menigheder i Balticum, samt – meget betegnende – en udlægning af Daniels bogens 12. kapitel (der handler om den sidste store trængsel)²⁴³. Det var dette skrift, Schuldorp havde sendt sin ven, Nicolaus Amsdorff, til gennemsyn.

241. Jvf. note 174.

242. Klaus Deppermann: Melchior Hoffman, Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation, 1979, s. 79–83.

243. »An de gelöfghen vorsambling inn Liflandt ein korte formaninghe, van Melcher Hoffman sich tho wachten vor falscher lere, de sich nw ertzeighen vnde inrithen, vnder der stemme gotliker worde«, 1526; »Das XII Capitel des propheten Danielis auszugelegt, und das evangelion des andern sondages, gefallent im Aduent, vnd von den zeychenn des jüngsten gerichtes, auch vom sacrament, beicht vnd absolution, cyn schöne vnterweisung an die in Lieflandt, vnd eym yden christen nutzlich zu wissen«, Stockholm 1526. – De to bogtitler, anført efter Deppermann, anf. værk, s. 345, 346, giver et indtryk af Hoffmans forestillingsverden.

Præst i Kiel.

Man kan måske undre sig over, at en mand med denne fortid – uønsket i Balticum såvel som i Sverige – af Frederik I blev kaldet til at være præst i Kiel, men endnu betød hans forkyndelse ikke noget brud med Luthers lære. Han var lægprædikanten, der følte sig kaldet til at være præst og forkynder, og som noget karakteristisk for en autodidakt dølgede han sit manglende overblik ved at støtte sig til løsrevne citater, hvilke han til gengæld forfægtede med ildhu. Et af disse var ordet i 1. Peters Brev, kap. 2, v. 9: »Men I er en udvalgt slægt, et kongeligt præsteskab, et helligt folk, et ejendomsfolk, for at I skal forkynde hans guddomskraft, som kaldte jer fra mørket til sit underfulde lys«.

Selv om det var i Kiel i Holsten, at Hoffman var præst, rullede der også snart dønninger fra hans gøren og laden ind over Ejder-grænsen. Det skyldtes i første omgang, at Marquard Schuldorp kort efter nytår 1527 var blevet præst i Slesvig by²⁴⁴, og herfra havde han rig lejlighed til at følge den kirkelige udvikling i sin hjemby Kiel, hvor reformkattolikken Wilhelm Pravest endnu virkede som førstepæst ved Skt. Nikolai kirke. Netop dette kan have gjort det betimeligt at skaffe byen en prædikant af en helt anden observans.

At han var blevet forvist fra de Baltiske Lande og fra Sverige, har Hoffman selvsagt ikke fundet anledning til at delagtiggøre andre i. Derimod har Hoffman ikke undladt at fremvise den wittenbergske skrivelse af 1525 til menighederne i Livland²⁴⁵, og samtidig er der næppe tvivl om, at Frederik I, for hvem han har prædiket enten på slottet i Kiel eller på Gottorp, har fundet behag i hans meget engagerede måde at prædike på.

Med det kongelige værnebrev i ryggen følte Melchior Hoffman sig sikret mod alle angreb, der måtte kunne rettes imod hans forkyndelse. Marquard Schuldorp nægtede han derfor at anerkende som autoritet²⁴⁶, og da han derefter i sommeren 1527 havde mødt en kold skulder i Wittenberg, skulle han nok vise dem alle, at han ud fra sit »grundige« kendskab til Skriftens ord evnede at fremsætte langt mere radikale synspunkter end dem, wittenbergerne stod for. Schuldorp mente han nemt at kunne skaffe sig af med, nemlig ved – som tidligere omtalt –

244. Jvf. note 166.

245. Jvf. note 240.

246. Jvf. note 172, 173, 174.

at nedgøre ham på grund af hans ægteskab med søsterdatteren²⁴⁷, noget der var i åbenbar strid med Mose Lov²⁴⁸.

Dette var sket i et svar, som Hoffman fremkom med²⁴⁹, efter at Schuldorp i et åbent brev til »de troende i Kiel« i 1528²⁵⁰ havde søgt at advare mod Hoffmans forkyndelse. I et nyt skrift (hvis titelblad mangler²⁵¹) opfordrede Schuldorp Hoffman til at opgive sin unyttige snak om dommedag; dette tema ville Schuldorp dog overlade Amsdorff at svare på²⁵². Derimod ønskede han at indskærpe, hvad han tidligere havde sagt ham, nemlig at han skulle vandre i Apostlenes fodspor og bygge sin lære på dem, og han skulle holde op med sin ulydighed mod øvrigheden. Han skulle lade være med fra prædikestolen med navns nævnelse at tale ilde om medlemmer af byen Kiels råd²⁵³.

Hvad der nærmere hentydes til, ved vi ikke. Det kan have været utilfredshed med, at Wilhelm Pravest fortsat var førstepræsten ved Skt. Nikolai kirke, skønt han var katolik. Det kan også skyldes, at Kiels rådsherrer har ment at måtte bremse Hoffman, når de fornam, at han gik for vidt. I forbindelse med sin megen tale om det kommende

247. Jvf. note 176.

248. Jvf. 3. Mosebog, kap. 18.

249. M. Hoffman: Beweiss das M. Schuldorp in seinem Inhalte vom Sacramente und Testamente Christi ketzerisch und verführisch geschriben, Kiel 1528.

250. »Breef an de Glövingen der Stadt Kyll«, der i eksemplaret i KB Kbh har årstallet MDXXVIII. I indledningen hedder det: »Marquardus Schuldorp gheeschet vnd geordenth tho Schleszwick tho predighen dat wort Gades, van Ihesu Christo dem Söne Gades, wunsche allen gelöuyghen der Stadt Kyle Gnade vnd frede van Gade vnsem vader, vnd vnsem Herren Ihesu Christo«.

251. Skriftet findes i det Kgl. Bibliotek (Hielmstjerne 490 b).

252. »... dynen vorgefflyken unnuttun losen swatz vom Jungsten gerichte vnd vndrichtigen lopp, wyl ick dem Amstorpp bevelen«. – Nicolaus Amsdorff havde netop udsendt skriftet »Das Melchior Hoffman ein falscher Prophet vnd sein leer vom Jüngsten tag vnrecht, falsch vnd widder Gott ist«. – Striden findes omtalt af M. Schwarz Lausten i KHS, 7. rk., V, s. 240 ff., 247 ff.

253. »Dat du dy jn den vötstappen der Apostelen holden scholdest, dath js, du also leredest, also see geleret hebben ... Dynes velenfeldygen freuel, so du tegen den Radt der stadt Kyll gheöuet hefft, de lüde tho schandtflycken myt namen vam predyckstol, faren laten« (KB. Hielmstjerne 490 b; KHS, 7. rk., V, s. 254, note 44).

Tusindårsrige kan han have anslået de sociale strenge kraftigere, end det just har været velbehageligt for byens vise mænd.

Klage til Luther over Hoffman. Den 21. februar 1528 havde Pravest klaget til Luther over den lægprædikant, som Frederik I havde skaffet ham på halsen, og Luther havde den 14. marts givet udtryk for forståelse af situationen i Kiel og for, at han forventede, at byens magistrat ville forbyde Hoffman at prædike trods det kongelige værnebrev²⁵⁴.

Det blev imidlertid hurtigt klart for Luther, at han ikke kunne stole på Pravest, men at denne havde benyttet svarbrevet til at gøre grin med Reformatoren. Luther sendte derfor aldeles omgående hele tre breve til Kiel, alle dateret den 9. maj 1528, nemlig til Pravest (hvem han kaldte »en ulv i fåreklæder«, jvf. Matthæus Ev., kap. 7, v. 15), desuden til byens borgmester og til en af rådsherrerne.

Til byens mænd siger Luther, at Hoffman – modsat Pravest – mener det oprigtigt med sin forkyndelse, men at han er en »bulderbasse«. De skal derfor se til, at han ikke foranstalter tumulter, men »at han lærer evangeliet sobert og med stilhed; ikke med buldren, brasen og stormen«²⁵⁵.

For Wilhelm Pravest fik Luthers indgriben til følge, at han måtte tage sin afsked. Det må være sket før den 9. oktober 1528, for på denne dag gav klosteret i Bordesholm afkald på sine århundredgamle patronatsrettigheder til Skt. Nikolai kirke i Kiel.

Trods Martin Luthers overbærenhed endnu så sent som i foråret 1528 voksede modstanden mod Hoffman sig større og større i løbet af sommeren 1528. Afgørende herfor var næst efter striden med Amsdorff (der falder uden for denne bogs rammer) det angreb, som Schuldorp rettede mod ham. Da det fik virkninger nord for Ejderen, skal indholdet nærmere refereres.

Schuldorp hævdede, at hans angreb skete på vegne af det embede,

254. Se herom: M. Schwarz Lausten i KHS, 7. rk., V, s. 243–247; Lorenz Hein i Schl. Holst. Kirchengeschichte, III, s. 337–338.

255. Luther nævner Pravest og beder rådsherrerne »vormanen Iwe Predyker, dat se dat Euangelion süverlich und myt stille leren, nicht mit polteren, breken vnd stormen, denn ydt werdt myt der tydt wol sulven vallen, wat unrecht ysk«. – Schwarz Lausten antager, at Bugenhagen har oversat Luthers brev til plattysk.

som Kongelig Majestæt havde kaldet ham til²⁵⁶, men en vigtig årsag har nok været bitterheden mod Hoffman som følge af dennes hadske omtale af hans ægteskabelige forhold. Til sidst i sit skrift kommer Schuldorp da også ind på dette emne. Han siger, at han efterhånden er så vant til angrebene på hans ægteskab, at han bare lader folk skribe op om det, men dersom Hoffman virkelig mener, at Schuldorp ligger i synd og har gjort noget ondt, så kan han blot klage til Kongen! Og han slutter derefter af med at aftrykke Luthers brev fra 1526²⁵⁷.

Schuldorps angreb på Hoffmans forkyndelse samler sig først om dennes unyttige snak om tabernakler, apokalypsen, hvilket alt sammen er det rene gøgl. Nej, »Doctor Martinus giver dig undervisning nok om, hvorledes du skal følge ham«. Hoffman skulle til grund for troen lægge evangeliets ord om Jesus Kristus, der er død for os syndere, og ikke al den snak om Åbenbaringsbogens røde, brune og brogede hest!²⁵⁸

Det andet hovedpunkt, som Schuldorp samler sig om, er Hoffmans nadverforståelse²⁵⁹, og her beskylder Schuldorp Hoffman for gold rationalisme. Han ville anvende fornuften, hvor det er Guds sag, det drejer sig om. I sin fripostighed havde han spurgt: »Når vi spiser Jesu legeme, hvor er da hans næse, øren, hoved og ben?« Schuldorp nævner andre udtalelser af lignende art, som han selv har hørt Hoffman fremkomme

256. »... wyl ick dat ampt vöre, dar ick von gades weggen dorch Kö. Ma. tho boropen vnd gheordenet sy« (K.B. Hielmstierne 490 b; KHS, 7. rk., V, s. 254–255).

257. »Ick byn auer tho den hornthen wol ghewanen; de olden krukerdreger-schen [»krukkebærersker«] könen my hyr tho Schleswick wol also na schryen ... Dar vmme, myn Melchior, wultu dy raten laten, ... so klage my an vor Kö. Ma., mynem gnedigsten anghebaren Erffheren« (K.B. Hielmstierne 490 b).

Luthers godkendelse af ægteskabet slutter med en henvisning til 1. Mosebog, kap. 20, v. 12, hvor Abraham om Sara siger: »Desuden er hun virkelig min søster, min faders datter, kun ikke min moders; men hun blev min hustru«. Der var altså tale om en begrundelse ud fra Skriften, mens paverne, som Luther fremhæver, gav deres dispensationer mod penge!

258. »Doctor Martinus gyfft dy vnderwysynge genoch ... wo kumpt doch hyr by dat rodt, brune, bunthe perdt vth dem Apocalipsi?« (Jvf. Johs. Åb., kap. 9, v. 17).

259. »Wat hee [Jhesus] redet, schee also, dat dat brodt genamen ... sy, ydt ehten, dat sy syn lyff, dar wundern see lceuer, wor syn den neesen vnde ohren, höuet vnd been?« (K.B. Hielmstierne 490 b).

med i prædikener i Kiel. Hoffman var derfor mere end en sværmer, han var en kætter!²⁶⁰

Det her benyttede skrift af Marquard Schuldorp, der findes i det Kgl. Bibliotek uden titelblad, er formodentlig identisk med det (efter sigende nu forsvundne) skrift, hvis titelblad var: »Inhalt vnd Bekenntnis vom Sacrament vnd Testament des Leibs vnd Bluts Jesu Christi«, Kiel 1528. Men Melchior Hoffman lod sig ikke afskrække. Han udsendte endnu samme år fra sit trykkeri i Kiel skriftet »Beweiss das M. Schuldorp im seinem Inhalte vom Sacramente und Testamente Christi ketzerisch und verführisch geschriben«.

Efter dette svar måtte der gribes ind, hvis ikke enheden i den nyskabte lutherske fyrstekirke skulle sprænges.

Eberhard Weidensees modskrift.

Melchior Hoffmans nadverforståelse – eller rettere mangel på forståelse af nadveren som et helligt sakramente – gjorde det klart, at nu måtte det være slut med al overbærenhed med hensyn til hans skriftlige og mundtlige udtalelser, og den af de lokale lutherske teologer, der blev sat til at gøre op med Hoffman, var Eberhard Weidensee. Det skyldes, at Weidensee som superintendent over Haderslev-Tørning også førte et slags overopsyn med den kirkelige udvikling i den øvrige del af Sønderjylland og vel også i Holsten. Han var uden sammenligning den betydeligste og kraftfuldeste af alle lutherske gejstlige i Sønderjylland, og fremfor alle andre var han den, som hertug Christian tyede til i alle kirkelige anliggender.

Det var netop dette, der skete, da Martin Luther – der endnu så sent som den 9. maj 1528 havde ment at måtte vise overbærenhed over for Hoffmans væremåde²⁶¹ – takket være de nyudsendte skrifter af Amsdorff og Schuldorp var blevet klar over, at der måtte sættes en stopper for Hoffmans prædikantvirksomhed. I et brev af 24. juli 1528 til hertug Christian opfordrede Luther til, at Hoffman blev bremset. »Satan sover ikke!« skrev Reformatoren, og hvad Hoffman lader udsende på tryk, tjener til intet, men er et »digteri«, der kan undværes. Luther beder derfor hertugen hjælpe til, at endrægtigheden i læren

260. »Ick werde nicht vphören, dy vor enen Ketter vnd afftrünnigen voruörer ... tho vormelden vnd tho schelden« (K.B. Hielmstiernc 490 b).

261. Jvf. note 246.

opretholdes. »Vi har nok andet at forkynde, nemlig at tro på Kristus og hans kors og tjene vor næste«²⁶².

Hertug Christian fulgte Reformatorens henstilling, og i 1529 kunne hans højre hånd i reformationsarbejdet, Eberhard Weidensee, udsende skriftet »Eyn Vnderricht vth der hillighen schryfft / Dem Durchlüchtygen Hochgebarnen Forsten vnd Herrn / Herrn Christiarnn / Erffgenomen tho Norwegen / Hertoghenn tho Schleszwigk Holsteen etc. Dorch Eberhard Wydenszehe gedan / Melchior Hoffmans sendebreff / darynne hee schryfft / dat he nycht bekennen köne dat eyn stücke lijflikes Brodes syn godt sy / belangende. Godt kennet den wech der gerechten / der godtlosen wech wert vmmekamen. 1529«²⁶³.

Det citerede ord fra Psalmernes Bog: »Herren kender retfærdiges vej, men gudløses brydes af« (1, v. 6), siger, hvad hensigten var med dette skrift. Nu var målet fuldt for Hoffmans vedkommende, hans vej skulle »brydes af«, og tidspunktet for denne beslutning fremgår af dateringen på sidste side: »Givet i Haderslev den 4. februar 1529«²⁶⁴.

Weidensee lægger indledningsvis ikke skjul på, at han kun befatter sig med Hoffman efter udtrykkelig opfordring dertil fra hertug Christian. Helst var han fri, for hvorledes skal man handle med den slags folk, der vil have ret, om der så regnede et modskrift ned fra himmelen²⁶⁵. Andres forsøg på at tale ham til rette havde været forgæves. Da Doktor Martin og Bugenhagen havde villet give ham en kristelig undervisning i Wittenberg, var han stukket af, og hvad har det hjulpet, at både Nicolaus Amsdorff og Marquard Schuldorpp skrev imod ham?²⁶⁶ Selv om han var overvundet med Skriftens ord, havde han blot svaret igen med skældsord og hån. Ligesom en hund skriger, når den bliver slået, havde han altid haft det sidste ord. Weidensee ville derfor helst

262. Weimar-udgaven, Briefwechsel, IV, 504; jvf. KHS, 7. rk., V, s. 250.

263. K.B. Hielmstierne 491. – Indholdsreferatet følger ret nøje M. Schwarz Laustens i KHS, 7. rk., V, s. 256–261.

264. »Ghegeuen tho Hadersleue Anno M.D.XXjX. Mydtwekens na Lichtmyssen«.

265. »Wath schalme doch myt solken lüden handeln, de recht hebben wyllen, wen ydt ock schriff vum hymel dar wedder regende« (K.B. Hielmstierne 491).

266. »Wath hefft doch Doctor Martin vnd her Johan Bugenhagen an dussem Hoffman geschaffet, welkere so se öhn wolden Christliken vormanen, toch he heymelick wech van Wittenberge ... Wat hebben her Niclas Amstorff vnnnd her Marquardt Schuldorpp an öhn erlanget ...« (K.B. Hielmstierne 491).

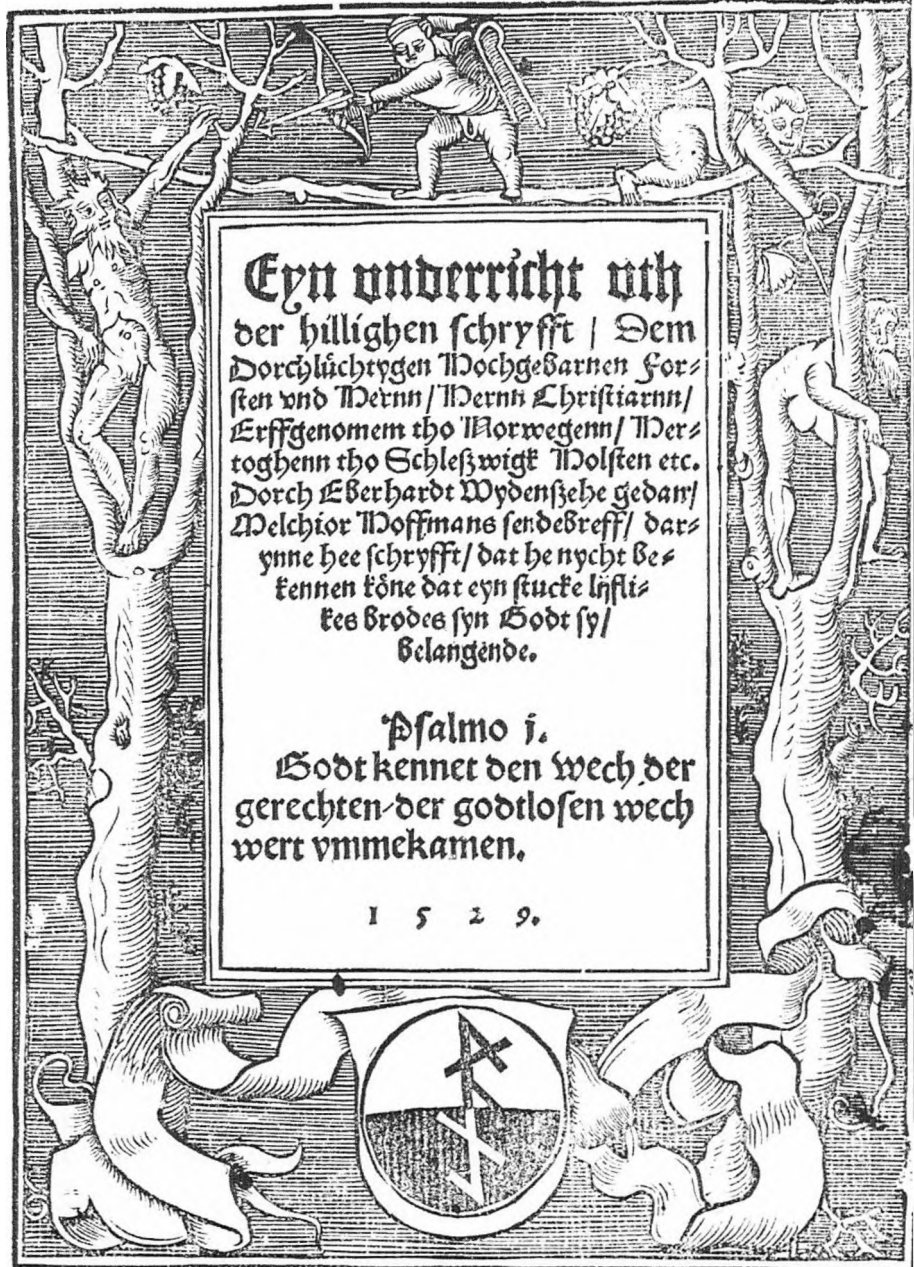
lade ham fare og overlade til Gud at udtale sin dom over ham, men efter hertugens opfordring går han alligevel til sagen.

Skriftet er bygget op over to hovedpunkter: Hoffmans nadverlære og hans angreb på Weidensees person.

Det er falsk tale, havde Hoffman hævdet, når de lutherske prædikanter siger, at Kristus sidder i et stykke brød. Det strider, mente han, mod ordet i Lukas Ev. 17, v. 21, om, at »Guds rige er inden i jer«, ligeledes mod Esajas' Bog, kap. 66, v. 1: »Himlen er min trone og jorden mine fødders skammel. Hvad for et hus vil I bygge mig, og hvad for et sted er min bolig?« »Himmel og jord kan ikke begribe mig, langt mindre kan et stykke brød«, derfor var det falsk tale, når de lutherske teologer ville gøre et stykke brød til bolig for Gud!

Weidensee siger i sit svar, at Hoffman bør skelne mellem Kristi rige, »den åndelige Kristus«, og Kristi legeme. I Lukas Ev., kap. 17, v. 21, læser Hoffman Skriften forkert, for her taler Kristus ikke om sit kød og blod, men om sit rige; i dette rige er fromheden og det evige liv. Men det kan ikke, som papisterne lærer, erhverves ved »ydre gebærder«; kun ved troen i hjertet kan Kristus bo i os. »Vogt dig, Melchior, vogt dig, det bliver strengt for dig at stampe mod brodden« (jvf. Apostlenes Gerninger, kap. 26, v. 14).

Det er helt rigtigt og sandt, siger Weidensee videre, når Hoffman så ofte roser sig af, at han er ulærd, »en simpel lægmand«, for det er helt tydeligt, at »du ikke alene er ulærd, men også stokblind«. Hvem har sagt, at et stykke brød skal være Hoffmans Gud; i hvert fald ikke Kristus! Nej, brødet og Kristi legeme er ét, således at den, der modtager brødet, også i og med brødet modtager Kristi legeme. Brødet og vinen er ikke Melchiors Gud, men Kristus, som i brødet giver os sit liv, Han er Melchiors Gud. Med synlige øjne ser vi det synlige brød, men med troens indre øje ser vi Kristus, vor Gud, der har befalet os dette sakramente. Hoffman vil næppe benægte, at Kristus er sand Gud og sandt menneske, men så må han også kunne tro, at Kristus kan tage bolig i en legemlig skabning, jvf. Johs. Ev., kap. 1, v. 14: »Ordet blev kød og tog bolig iblandt os«. Det af Hoffman anførte ord fra Esajas' Bog bekræfter netop vor lære, siger Weidensee. Gud er nemlig »wesentliken« (ifølge sit væsen) til stede i alle ting; himmel og jord er »opfyldt« af Gud, som Paulus siger i Brevet til Kolossenserne (kap. 2, v. 9): »I ham bor hele guddomsfylden legemlig«. Blindhed hindrer Melchior i at se dette; sådan går det, når man bilder sig ind at kunne se mere, end almindelige mennesker kan se.

Eberhard Weidensees skrift mod Melchior Hoffman, forfattet i Haderslev 1529. Titelblad med ramme i træsnit, forestillende fabelvæsener. Fot. Kgl. Bibliotek.

Hoffmans angreb på Weidensees egen person er i overensstemmelse med hans sædvanlige fremgangsmåde. Af Hoffmans mund hører det jævne folk, at de lutherske prædikanter er falske profeter, forræderiske gudsforagtere, blodskændere etc., etc. – Weidensee anfører et helt katalog af skældsord fra Hoffmans skrifter, der givet i tidens stil næsten er uoversættelige til nutidens sprog²⁶⁷ –, men det får kun almindelig forargelse til følge.

Både fra Husum (utvivlsom via Tast) og fra Hamburg (hvortil Johann Bugenhagen var ankommet den 9. oktober 1528 for at gennemføre reformationen der) havde Weidensee hørt rygter om, at han skulle have tjent sig hovedrig hos hertugen og ladet mange hundrede gylden overføre til Magdeburg (Weidensees tidligere bopæl), at han dagligt hentede fire kander (»stöuken«) vin fra hertugens vinkælder o.s.v., o.s.v. Hvis Hoffman blot havde én dråbe kristeligt blod i sit liv, så ville han ikke udsprede sådanne rygter. Weidensee trøster sig dog med, at hertugen og alle andre fromme mennesker i Haderslev ved, at »jeg ikke forsøger at blive rig her i landet, men at jeg gennem det hellige evangelium gerne vil gøre mange rige«. Sin arbejdsgiver, hertug Christian, takker han, fordi han altid sørger for ham, så at han kan arbejde med sine prædikener, de latinske lektier og Guds ord. Mere end dette ønsker Weidensee sig ikke²⁶⁸. Han tænker utvivlsomt foruden sit virke som superintendent og provst ved Vor Frue kirke i Haderslev også på sin gerning i den derværende præsteskoie.

267. »Wente de armen sympelen lude, wen se hören, dath de anderen predyger nasegeyste, valsche propheten, Gades deue [tyve], vorrederysche Goddes lesterer, blötlynge, leruengeyste vnd buckdener syndt, vnd de eyne ys althogyrich [alt for gerrig], de ander althohomödych [alt for hovmodig], yenne drecht eyne gele yopen, dusse eynen rock myt fössen [ræve] ghefordert, de ys vngheeschet, de hefft sick suluen yngedrungen, dusse hefft syn eygen blodt gheschendet, yenne ys eyn meynedygher vorlopener boue [bonde], vnnnd so vort an« (K.B. Hielmstierne 491).

268. »Ick bedancke myck yeghen J. F. G. also mynem gnedyghen Forsten vnd Heren, dar myck J. F. G. so vele tho myner nottroffit gnedyckliken vorschaffet, dat yck eyn themelyck vth kamen hebbe, szo als my den ock van Goddes weggen eyghent vnd ghebördt, de yck hyr dechlycken myth predyghende vnd latinyschen lectien yn dem worde Gades arbeyde; mehr beghere ick nicht, hebbe ock nycht öuerych, so also J. F. G. vnd all dusse framen lude tho Haderschleue wol weten; yck soke ock hyr ym lande nycht ryke tho werden, sonder dat ick dorch dat hyllyge Euangelion vele möghe ryke maken« (K.B. Hielmstierne 491).

Da det hurtigt blev klart, at Hoffman heller ikke lod sig retlede af den lutherske fyrstekirkes ledende gejstlige, kunne hans anliggende ikke gemmes bort som noget, der kunne afgøres i en strid mellem teologer. Det var blevet en sag, som det efter tidens opfattelse tilkom øvrigheden at fælde dom over.

Tribunalet i Flensborg.

I 1529, ugen efter 1. søndag efter påske (»Quasimodo geniti«), fandt det endelige opgør med Melchior Hoffman sted i form af et forhør med påfølgende domsafsigelse. Denne efter tidens ordvalg såkaldte »disputation« fandt sted i Gråbrødreklosteret i Flensborg, og torsdag den 8. april 1529 faldt afgørelsen: Melchior Hoffman måtte ikke blot ophøre med sin prædikantvirksomhed i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, men han skulle også rømme alle kong Frederik I's riger og lande²⁶⁹. Fremover skulle der ikke være tvivl om, at den evangelisk-lutherske fyrstekirke, som hertug Christian havde fået skabt med udgangspunkt i Haderslev, på det nøjeste tilsluttede sig den skriftforståelse, som udgik fra Wittenberg og i særdeleshed fra Martin Luther.

269. Hovedkilden til disputationens forløb er den bog, som Johann Bugenhagen udsendte herom: »Acta der Disputation, die sache des Hochwirdigen Sacraments betreffend, im 1529. Jar, des Donnerstags nach Quasimodo geniti, geschehen. Wittenberg 1529«.

Også modpartens opfattelse af disputationen kendes takket være et anonymt skrift på 16 sider, uden tvivl forfattet af Melchior Hoffman: »Dialogus vnd gründliche berichtung gehaltner Disputation im land zu Holsten vnderm König von Denmarck, vom Hochwirdigen Sacrament, oder Nachtmal des Herren. Im gegenwertigkait Kun. Ma. Sun Hertzog Kersten samt König. Raten, vilen vom Adel, vnd grosser Versammlung der Priesterschaft«. Dette skrift forelå trykt inden Bugenhagens store bog om begivenhederne i Flensborg.

En tredje kilde skyldes en kapellan fra Bremen, der i 1532 i et »Zeugniß« om en af Hoffmans tilhængere, Johan van Campen, har beskrevet en del af disputationen. Heri nævnes bl.a., at hertug Christian ikke mindre end fire gange brød ind i diskussionen, rejste sig og slog hårdt med hånden flere gange i bordet og stillede kloge spørgsmål til Hoffman!

Den hævrende fremstilling følger Martin Schwarz Laustens i afhandlingen »Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527–1529« (KHS, 7. rk., V, s. 233–285, spec. s. 264–282). Der henvises derfor generelt til denne afhandling, også med hensyn til noter og henvisninger.

Aftenen inden disputationen havde hertug Christian sendt bud efter Hoffman, og de havde en lang samtale om nadveren, men hertugen, der vel ud fra sin personlige kristne overbevisning havde ment at kunne påvirke Hoffman, tog heri meget fejl. Hoffman anså sig selv for at være en profet, et menneske udrustet med ganske særlige gaver, og til hertug Christian sagde han, at han ikke lod sig rokke i sin tro, om så alverdens lærde stod ham imod. På den yderste dag ville han få sin løn.

Hertugen svarede hertil: »Melchior, hvis du taler så hårdt til mig, hvad mon du så ikke siger til det jævne folk?« Hoffmans svar lød: »Om så alle kejsere, konger, fyrster, paver, biskopper, kardinaler stod samlet mod mig, så skal og må jeg til Guds ære bekende den sandhed, som Gud har indgivet mig i mit hjerte.«

Hoffman var – som det fremgår af det anførte – den helt typiske fanatiker, overbevist om, at han alene havde patent på sandheden. Det var denne indstilling, der havde ført til hans voldsomme angreb på modstanderne, i tale såvel som på skrift.

Hertug Christians fromme forsøg på inden disputationen at få manden snakket til rette var løbet ud i sandet, og den følgende dag kom hertugen da sammen med Johann Bugenhagen gående over Skt. Nikolai kirkeplads i spidsen for et par hundrede mennesker. Mødestedet var gråbrødrenes kloster, hvortil Melchior Hoffman i forvejen var ankommet. Han var alene og svarede på hertugens spørgsmål om, hvor hans tilhængere var, at han ingen sådanne havde. Det viste sig ganske vist i løbet af disputationen, at der var et par stykker, Johann van Campen fra Itzehoe og Jakob Hegge fra Danzig. Den sidstnævnte bøjede dog af over for Bugenhagen.

Til at begynde med førte Johann Bugenhagen ordet, og han sagde indledningsvis, at kong Frederik I havde givet ordre til disputationen. Den skulle finde sted under forsæde af hertug Christian, provst Detlef Reventlow til Reinbek (en af den gamle kirkes mænd, der var blevet evangelisk-luthersk) og Johann Bugenhagen (Luthers nære ven og medarbejder, der fra nu af og i de følgende år fik en stadig større indflydelse på den kirkelige udvikling i hertugdømmerne Slesvig og Holsten og i kongerigerne Danmark og Norge). Eberhard Weidensee deltog ikke i disputationen, i hvert fald ikke aktivt. Han havde jo i forvejen givet sin skriftlige bedømmelse af Hoffman.

Den store tilhørerskare bestod af medlemmer af det slesvig-holstenske ridderskab, deriblandt flere kgl. råder. De var lægfolkets repræsen-

Gråbrodreklosteret i Flensborg. Ældre fotografi. Dansk Centralbibliotek.

tanter, mens gejstlighedens bestod af kendte navne inden for reformationsbevægelsen i begge hertugdømmer og desuden fra Hamburg²⁷⁰. Kongen havde befalet, fremhævede Bugenhagen, at alt skulle gå sømmeligt til. Til slut bad han alle sammen med ham knæle og højt bede Fadervor. Denne sag drejede sig nemlig ikke om menneskelig ære, men den var alene Guds.

Efter bønningen blev seks notarer udpeget. Disse var en af Frederik I's kgl. hofprædikanter, en iøvrigt ret ukendt mand ved navn Franz Strienius, desuden Diedrich Becker (Pistorius) fra Husum, Joachim Francke, evangelisk prædikant i Wilster og fra 1531 præst ved Skt. Nikolai i Hamburg, Johann Wenth fra Haderslev, samt endnu to iøvrigt ukendte prædikanter fra Kiel, Johannes Benekendapff og Tesinarius Halebeke; de havde vel begge på nærmeste hold måttet døje med

270. Når Hamburg var repræsenteret, skyldes det vel, at Johann Bugenhagen havde taget nogle prædikanter herfra med til Flensborg. Det kan dog også have spillet en rolle, at den oldenburgske slægt gjorde suverænitetskrav over Hamburg gældende (se: H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 176, 400).

Hoffman og hans prædikantvirksomhed. Tribunalets to anklagere var den kendte feltherre Johann Rantzau som repræsentant for den verdslige øvrighed og Hermann Tast fra Husum for gejstligheden.

Johann Rantzau åbnede forhøret med at spørge Hoffman, hvorfor han i alle sine bøger havde kaldt de lutherske prædikanter for falske profeter? Hoffmans svar kom prompte og præcist: »Fordi de binder Kristus til ét sted, nemlig til brødet. Det er imod Kristi ord; han har efterladt os sakramentet som et segl, vi modtager med munden, men ordet modtager vi med hjertet!« Som den teologisk skolede greb nu Hermann Tast ind med en længere tale, der mundede ud i, at Herren, skønt han har trøstet os med sit hellige evangelium, også for vor svagheds skyld har givet os brødet og vinen som synlige tegn, om hvilke han siger: »Det er mit legeme«, »Det er mit blod«. Når Jesus siger således, tror vi hans ord; vor bekendelse hviler alene på vor Mesters klare og åbenbare ord. Så kan nu enhver dømme, om vi – som Hoffman påstår – er kættere, løgnere og sjælemordere!

Hoffman fik derefter ordet og kom med en længere redegørelse for sin lære, der gik ud på, at brødet tager vi legemligt, men ordet griber vi med hjertet. Hertil svarede Hermann Tast, at han ligesom alle lutherske kristne også tror, at hele kraften ligger i ordet, og at tegnet er givet os til troens bestyrkelse, men det, striden står om, er, at Hoffman påstår, at tegnet kun er brød og vin. Til dette siger de lutherske prædikanter: nej! Brødet og vinen forbliver, som Luther har sagt, hvad de er, men i, med og under brødet og vinen er Kristus legemligt til stede. Nadverelementerne er derfor, som det siges, Kristi legeme og Kristi blod.

I løbet af disputationen blev tilhørerne åbenbart mere og mere ophidsede, for Hoffman måtte pludselig svare på forskellige indsigelser, først fra Stephan Kempe, præst ved Skt. Catharinæ kirke i Hamburg, og siden fra Nicolaus Boye, en af den lutherske kirkes veteraner fra Ditmarsken, præst og senere superintendent i Wesselburen. Og da Tast derefter direkte spurgte ham, om ordene: »Das ist mein Leib« er klare eller uklare, brød også hertug Christian ind og krævede enten et »ja« eller »nej«!

Hoffman svarede naturligtvis »ja«, men anførte derefter Jesus-ordet i Johs. Ev., kap. 6, v. 35: »Jeg er livets brød. Den, som kommer til mig, skal ikke hunge, og den, som tror på mig, skal aldrig tørste«. Det brød, som Jesus skærtorsdag aften gav sine disciple, var jo et bagt brød, altså et tegn, men ordet gav han som sit eget liv. Sin selvbevidst-

hed havde Hoffman endnu i behold, da han sagde: »Hvis I vil bekende dette sammen med mig, er vi jo enige!« Herman Tast svarede, at han ville ikke »dele Kristus«. Hoffman spurgte, om Kristus da havde flere liv, siden han sidder ved bordet og samtidig siger, at brødet er hans liv? Hertil svarede Tast kort og knapt, at det kan ingen menneskelig fornuft fatte; det står ene i Guds magt.

Detlef Reventlow greb nu ind og ønskede nadverordene læst op. Begge parter erklærede, at de tror på Jesu klare og umisforståelige ord, men, siger Hoffman, skal man tro ordene direkte, som skrevet står, ville det betyde, at Kristus var i sakramentet med »hud, hår og ben«!²⁷¹ Hertil blev der svaret, at man skal lade al menneskelig fornuft fare og blot tro på ordene, som de står skrevet. Da Hoffman vovede sig ud med, at der kunne være mange skriftord, som ville føre på vildveje, dersom de blev forstået ganske, som de lyder, svarede Tast, at hvis Hoffman mente, at noget sådant også kunne gælde nadversakramentets ord, var det falsk lære. »Das sagen wir Nein zu!«, »Det siger vi nej til!«²⁷² Dermed slut, disputationen blev afbrudt.

Johann Bugenhagen holdt til afslutning en lang tale, hvori han opsummerede alle Hoffmans argumenter og aflagde sin egen bekendelse. I 22 punkter blev Hoffmans læresætninger gendrevet. Et par gange prøvede Hoffman ved tilråb at få disputationen i gang igen, men forgæves.

Referatet af disputationen blev sendt til Frederik I, der opholdt sig på Gottorp, og følgen blev – som nævnt til indledning –, at Hoffman blev landsforvist.

Efter sin afrejse indgav han en klage over den behandling, han havde fået. Hans bogtrykkerpresse i Kiel var blevet ødelagt, hans hjem plyndret, og han var blevet frastjålet 1000 gylden, ja var selv nær blevet dræbt af de vantro! Bugenhagen ironiserede siden hen over disse klager, idet han spurgte, hvorledes Hoffman, der altid havde rost sig af sin fattigdom, kunne have så mange penge. »Han må sandelig have forstået kunsten bedre end de værste tiggermunke«.

Tilbage er kun at fortælle, at Marquart Schuldorp, der havde været så stærkt involveret i opgøret med Hoffman, og som også havde taget

271. Jvf. note 250.

272. »Weil an etlichen orten der schrift etliche wort mussen anders verstanden werden, denne sie naturlich lautten, so meinet ihr, es sol hie in den worten des Abentmals auch so zu gehen, das sagen wir Nein zu, vnd die regel [fortolkningsmåden] hie ist falsch«.

ordet et par gange under disputationen i Flensborg, pludselig døde den 13. august 1529 som følge af den pest, der hærgede på den tid²⁷³.

Hans efterfølger som ledende luthersk prædikant i Slesvig blev Reinhold Westerholt, en tidligere augustiner munk, født den 1. februar 1493 i Westfalen.

Hoffmans senere skæbne. For Melchior Hoffman blev årene efter disputationen med den efterfølgende domfældelse i Flensborg tragiske.

Først søgte han til Emden i Ostfriesland, hvor han traf sammen med Karlstadt, der også engang havde været en af Martin Luthers tilhængere, og derefter rejste han videre til Strassburg (nu: Strasbourg), der som fri tysk rigsstad gav husly til anderledes troende af forskellig observans. Her sluttede han sig til gendøberne og lod sig i 1530 døbe påny, og fra nu af forbandt han sine apokalyptiske syner med gendøberiet.

Efter en tid i Ostfriesland, hvor greven tillod ham at døbe offentligt i Emdens store kirke, vendte han tilbage til Strassburg, men her var det ved at være slut med tolerancen. Under ledelse af Jan Bockelson (eller Beuckels) havde gendøberne nemlig taget magten i Münster i Westfalen, hvor de gennemførte et frygteligt tyranni over for alle anderledes troende. I 1535 blev dette styre slået ned med militærmagt.

Men uanfægtet heraf holdt Hoffman straks efter sin ankomst til Strassburg en række højst provokerende prædikener. Atter og atter havde han sagt, at tidernes ende ville indfinde sig i 1533, og det glædede ham derfor, at han blev arresteret. »Det takkede han Gud for og vandrede godvilligt, muntert og fortrøstningsfuldt i fængsel«, hedder det om ham fra denne tid. Den guddommelige udfrielse lod imidlertid vente på sig, og Hoffman måtte tilbringe de sidste ti år af sit liv i fængselet. Den sidste efterretning, der haves om ham, stammer fra den 15. november 1543, og kort tid efter må han være død²⁷⁴.

273. Epidemien, der kaldtes »den engelske sved«, var i 1529 udbredt over store dele af Danmark og Nordtyskland, jvf. Monumenta Historiæ Danicæ, 2. rk., II, s. 206; C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie, IV, I, s. 270 (med henvisninger smstds., s. 314).

274. Jvf. Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, s. 343–345 (Lorenz Hein).

1526–37:

Den lutherske præsteskole i Haderslev

De to haderslevske reformatorer, Eberhard Weidensee og Johann Wenth, havde begge haft deres andel i opgøret med Melchior Hoffman, Weidensee som forfatter af et modskrift og Wenth ved sin deltagelse i tribunalet. Deres medvirken understreger den betydning, som de på den tid har haft for udbredelsen af Martin Luthers kristendomsforståelse ikke blot i Haderslev, men ud over begge hertugdømmer.

De to fra Malmø – og dansk salmesang

I det daglige foregik deres virke ud fra præsteskolen i Haderslev, og her blev der ikke alene afholdt kurser til oplæring af landsdelens præster, men den undervisning, der foregik, sigtede også mod en uddannelse af teologer fra en større omegn. To af dem, der kendes, kom fra Malmø i Skåne, nemlig Claus Mortensen (med tilnavnet Bødker eller Tøndebinder) og Hans Olufsen (kaldet Spandemager og med munkenavnet: Johannes Urnarius). Efter nyere forskning må deres ophold i Haderslev henlægges til tiden mellem november 1528 og september 1529.

Claus Mortensen havde inden da prædiket i sin hjemby og samlet en stor skare omkring sin forkyndelse. De »sang deres sange og holdt efter lutheranernes skik messer på dansk«. Men samtidig med disse oplysninger skildrer hans modstandere ham som »ikke tilstrækkelig kyndig i skrifterne«, og det er vel derfor, at han sammen med den tidligere munk Hans Olufsen drog til Haderslev. Her »indtrak de endnu mere fuldstændigt danske sange og det lutherske kætteris gift«, siges det om dem²⁷⁵.

De lærdes klassiske sprog, latin, græsk og hebraisk, var naturligvis

275. »... qui pergentes Harsslegiam, Danicas odas et Lutherane hereseos venenum plenus hauserunt« (KHS, 1. rk., I, s. 342; i oversættelse ved Henning Heilesen: Krøniken om Graabrødrenes Fordrivelse fra deres klostre i Danmark, s. 38–39).

Den evangelisk-lutherske præsteskoie i Haderslev, der i senmiddelalderen havde været byens lektorium, findes under en forretning, beliggende Apotekergade 11 (lige over for hovedindgangen til Vor Frue kirke). Fot. C. Krassél, Haderslev.

sat i højsædet på Haderslevs teologiske undervisningsanstalt, men tog skolens lærere et folkesprog i munden, var det plattysk, de talte. Hverken Weidensee eller Wenth var i stand til at tale dansk, men det var heller ikke nødvendigt, for plattysk var almindeligt kendt af alle, der ønskede en videregående uddannelse (omtrent som engelsk i vor tid). For de to studerende fra Malmø (og antagelig for flere med dem, der kom fra Kongeriget) voldte et studium i Haderslev ikke større sprogvanskeligheder end et ophold ved et af de nordtyske universiteter, hvad enten det nu var Rostock eller Wittenberg, den tids foretrukne universiteter for studerende fra de nordiske lande²⁷⁶.

Omtalen af »danske sange« har givet anledning til den opfattelse, at den danske salmesangs vugge skulle have stået i Haderslev²⁷⁷, men dette kan ikke være rigtigt. Det ville i ét og alt stride mod den kultursproglige situation, der – som tidligere skildret – herskede i Sønderjylland og ikke mindst i købstæderne. Den brug, som Claus Mortensen gjorde af danske salmer i Malmø, må være af hans egne oversættelser af de tyske, som han havde lært i Haderslev²⁷⁸.

276. Efter 1517 afløste Wittenbergs universitet i en årrække Rostocks som det universitet, der blev mest besøgt af studerende fra Sønderjylland. I tidsrummet 1517–37 besøgte af 71 studerende fra hertugdømmet de 48 Wittenberg som eneste universitet, dertil kom 2, der også studerede ved et universitet mere, 13 fra hertugdømmet besøgte Rostock, dertil 1 endnu et universitet, 2 besøgte Leipzig, 2 Frankfurt a.d. Oder, 2 Leuven, 1 Marburg (Th. O. Achelis: *Schleswigsche Studenten 1517–1864* (ZSHG 1949, s. 258); sm.: *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Schleswig aus der Wittenberger Universitätsmatrikel 1502–1602* (Genealogie 1962, s. 97–104, 270–281); se iøvrigt: Th.. O. Achelis: *Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864*, I–III.
277. Jvf. Niels Møller: *Salmesprog og Salmetyper*, II, 1923, s. 58, 67, 178. I Anders Malling: *Dansk Salmehistorie*, II, s. 15, 350ff., er det blevet til, at »en ukendt sønderjyde« har forfattet salmer til brug ved dansksprogede gudstjenester! Om salmesangen (brugen af tyske salmer ved dansksprogede gudstjenester), se: H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydsk Psalmeang 1717–1740*, 1962, s. 38ff.
278. »Siden i det næstfølgende Aar & 1528 vdsætte han nogle Tydske Psalmer paa vort Danske Maal, oc met sin Metbroders, Her Hans Spandemagers ... Raad og Hielp, loed ved Prenten i Malmø vdgaæ den første Danske Psalmebog« (Hans Thomissøns *Psalmebog*, Fortalen); jvf. J. Oskar Andersen i DBL, XXIV, s. 434: Claus Mortensen Tøndebinder »indførte Brugen af danske Salmer (vel hans egne Oversættelser af de tyske, han havde lært at kende i Haderslev)«.

Eberhard Weidensee forlader Haderslev

Det har utvivlsomt vakt opsigt og også betydet meget for det virke, der udgik fra præsteskolens, at Eberhard Weidensee i begyndelsen af 1533 forlod Haderslev. Som grund angav han, at han ikke kunne tåle det nordiske klima, men han (og hans hustru) har vel også længtes tilbage til den egn, hvor de havde deres rod. Det var nemlig embedet som præst og superintendent i Goslar, der kaldte Weidensee bort fra Haderslev. Den 16. marts 1533 holdt han sin afskedsprædiken i Vor Frue kirke²⁷⁹, og han har da kunnet forlade Haderslev i overbevisningen om, at reformationen var sikret ikke blot her, men i begge hertugdømmer, i Slesvig såvel som i Holsten.

Hertug Christian havde kun modstræbende givet afkald på den mand, der i alle årene i Haderslev havde været hans ledende medstrider i den gode sags tjeneste. Intet tyder dog på, at personlige uoverensstemmelser har spillet ind. Tværtimod mindedes Weidensee sin tid i Haderslev i en tilegnelse til Christian III i en bog, »Eine alte Prophezeihung«, som han udsendte i 1541.

I Goslar blev Weidensees virke ikke uden problemer; endnu kort før sin død den 9. april 1547 klagede han sin nød over de kår, som man der havde budt ham²⁸⁰. Hans efterladte er antagelig flyttet til Magdeburg, eftersom den frisiske kronist Johannes Petreus her traf en søn og en datter i 1560²⁸¹.

Johann Alberdes

Efter Weidensees bortrejse ville det måske have været nærliggende at pege på Johann Alberdes, den tidligere lektor ved kollegiatkapitlet, som hans efterfølger. Han var jo – som tidligere nævnt – antagelig den allerførste i Haderslev, der tilsluttede sig Martin Luthers kristendomsforståelse. Men så vidt underretning haves, har noget sådant ikke været på tale. Dertil var hele hans baggrund for lidt præget af wittenbergerne.

Det tør antages, at Johann Alberdes har forladt den by, hvori han havde indtaget en ledende position inden for hierarkiet, kort tid efter, at hertug Christian havde indledt sit reformationsværk, altså måske

279. Detlev Gotthard Zwergius: *Det Siellandske Cleresie*, 1733, s. 442.

280. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, III, s. 294–295 (Hans-Joachim Ramm).

281. Johannes Petreus' *Schriften über Nordstrand* (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, V, 1901), s. 96.

allerede i 1525. Alt tyder på, at han er gået i Frederik I's tjeneste, hvis kirkelige synspunkter på den tid – nemlig ønsket om en reform af kirkevæsenet i forbindelse med dannelsen af en nationalkirke, uafhængig af Rom – nok har stået ham nærmere end hertug Christians udpræget evangelisk-lutherske indstilling. Ligesom Haderslevs danske præst, Jørgen Winther, i 1525 nævnes som hertug Christians hofprædikant, tør det antages, at Johann Alberdes har fået samme stilling hos Frederik I²⁸². Det betød, at han blev aflønnet over kongens kasse og også, at han var i kongens værn – det var jo noget, der i Kongeriget havde stor betydning for Hans Tausen og Jørgen Sadolin, da de i 1526 fik en lignende udnævnelse –, men stillingen indebar utvivlsomt også, at Johann Alberdes blev Frederik I's rådgiver i forskellige kirkelige anliggender.

Han har derfor ingenlunde været en ukendt personlighed i sin egen tid, men da hans virke almindeligvis foregik bag kulisserne, er der kun bevaret få skriftlige udsagn om ham. I 1529, den 14. marts, dukker han imidlertid op af glemselen, da kongen skænkede den ubeboede præstegård i bydelen Holm i Slesvig med alle dertil hørende friheder til sin »kære, andægtige og tro kapellan og prædikant, mester Johann Alberdes, for hans mangfoldige tro og behagelige tjeneste«²⁸³.

Et par år senere, i 1531, får vi nogle glimt af hans embedsvirke. Byen Tønder skulle have en ny evangelisk præst, efter at Hermann Schomaker var blevet præst i Niebüll, og Frederik I skriver da til byens borgmester og råd, at det ville »være ham til synderlig behag«, dersom de ville ansætte den fra byen stammende Matthias Johannis (Mads Hansen eller Johannsen), der ifølge en indberetning fra kongens prædikant, mester Johann Alberdes, var »en sømmelig god evangelisk prædikant«²⁸⁴. Som kongens hofprædikant varetog Alberdes også opgaver i kongeriget Danmark. Samme år bilagde han således en uoverensstemmelse mellem en luthersk prædikant og sognepræsten i Tryggelev på Langeland.

282. H. F. Rørdam: Hofprædikanten M. Johan Albertsen (KHS, 2. rk., II, s. 290–298).

283. »Denn werdighenn vnnszenn leuenn andechtighenn vnnd getrewenn Capellan vnnd predicantenn Mester Johann Alberdes, vmb syner getrwehn vnhilfoldigenn angenhemen deenste wyllenn ...« (KHS, 2. rk., II, s. 296).

284. LA. Tønder byarkiv. »Urkunden« på papir; H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 289.

Efter Frederik I's død fortsatte han sit virke som kirkelig rådgiver også for Christian III²⁸⁵. Flere gange kendes han som »relator« (underskriver) af kongebreve vedrørende gejstlige personer. Sådanne kendes i 1536 for Hans Tausen med kone og børn og for Peder Laurensen, læsemester i Malmø, samt for en præst i Ballerup og Måløv kirker. Ligeledes fik han sit navn indskrevet i dansk retshistorie, da han i forbindelse med en retssag i Ålborg foreslog, at kejserrettens bestemmelser anvendtes mod kvinder grebet i åbenlys hor. De burde puttes i en sæk og druknes! I en af en ægtemand, en borgmester i Nysted på Lolland, rejst utroskabssag mod ægtehustruen plæderede Johannes Alberdes dog i sommeren 1537 for frifindelse²⁸⁶.

Nogle måneder senere døde magister Johann Alberdes. Det sluttes af, at kongen den 1. november 1537 udstedte et beskyttelsesbrev for hans enke Mette. Kort efter fik hun tilladelse til at beholde renten af nogle fæstegårde ved Haderslev, og i et brev af 1. august 1538 befaler Christian III Haderslevs amtmand, Michael Heesten, at overlade enken og Haderslevs nye præst, Anthon Keyser, de fæstegårde, som Johann Alberdes havde haft på livstid, samt at fremme et ægteskab mellem Anthon Keyser og enkens datter, dersom enken (sic!) fortsat ønskede det. De havde været trolovet i fire år²⁸⁷.

Med dette ægteskab blev der således alligevel knyttet en forbindelse tilbage til Johann Alberdes' gamle virkested i Haderslev.

Johann Wenth bliver Weidensees efterfølger

Det viste sig straks efter Weidensees bortrejse, at den, der frem for alle andre var selvskreven til at blive hans efterfølger, var hans mangeårige nære medarbejder, magister Johann Wenth. Uden sammenligning var han den, der i Haderslev stod Martin Luther og hans kristendomsforståelse nærmest, og netop derfor var ingen bedre egnet til at lede hertug Christians evangelisk-lutherske fyrstekirke.

Ny præst ved Vor Frue kirke i Haderslev blev Anthon Keyser, på det tidspunkt enkemand og snart efter trolovet med Johann Alberdes'

285. Fra 1535 og 1536 kendes kvitteringer fra Johann Alberdes for beløb, han har fået udbetalt over den kgl. kasse, jvf. H. F. Rørdam: Nogle Oplysninger om Christian IIIs Hofprædikanter 1535–40 (KHS, 2. rk., VI, 1872/73, s. 290–298).

286. Jvf. note 282.

287. KHS, 2. rk., II, s. 298.

datter. Keyser (på latin: Caesar) var hjemmehørende i Schwäbisch Gmünd og var i 1511 blevet immatrikuleret ved universitetet i Tübingen i Württemberg. Det danske sprog var ham derfor lige så fremmed, som det havde været for Weidensee og Wenth ved deres ankomst til Haderslev, men han fik det dog efterhånden lært.

Jørgen Winther fortsatte som danskprædikende andenpræst ved Vor Frue kirke i Haderslev; han er åbenbart ikke blevet anset for egnet til en oprykning inden for det stedlige kleresi. Dermed blev den ordning fastlåst, der havde rådet i Haderslev (og i de øvrige nordslesvigske købstæder) siden senmiddelalderen, at det ledende præsteembede besørgeades af tyskere eller af mænd med tysk gudstjenestesprog, mens andenpræsteembedet (archidiakonen eller blot diakonen) prædikede på dansk²⁸⁸. Således forblev det – bortset fra en afbrydelse mellem 1850 og 1864 – helt til 1920!

Anthon Keyzers bestallingsbrev som »pastor vnd kerckhere« er dateret den 24. september 1533²⁸⁹. I 1537 overtog han desuden Johann Wenths opgaver som superintendent over Haderslev-Tørning.

Samtidig blev præsteskolens nedlagt efter genindvielsen af Københavns Universitet.

288. Plattysk i Sønderjylland, s. 220–240, 275–307.

289. Trykt: KHS, 2. rk., IV, s. 509–511; se iøvrigt: Th. O. Achelis: Anton Kaiser, der erste lutherische Hauptpastor in Hadersleben (1533–1553) (Archiv für Reformationsgeschichte, bd. 34, 1937, s. 123–134).

Frederik I's død og begravelse

Den 10. april 1533 døde Frederik I, knap 62 år gammel, på Gottorp slot. Efter eget ønske skulle han begraves i domkirken i Slesvig, og det blev overladt Johann Wenth fra Haderslev at holde ligprædikenen. Den holdt han på latin, men selv om han var helt på hjemmebane i dette sprog, kunne det synes ejendommeligt, at de tilstedeværende medlemmer af Danmarks rigsråd og Slesvig-Holstens ridderskab har skullet påhøre en tale, som de fleste utvivlsomt kun har opfattet såre lidt af. Det skyldtes imidlertid et politicum, når latinen valgtes.

Man skulle umiddelbart mene, at det for en dansk konge måtte have været naturligt, at han blev begravet på dansk, ikke mindst fordi medlemmer af Danmarks rigsråd, deriblandt kongens danske kansler siden 1532, Johan Friis, var til stede ved højtideligheden. Men det slesvig-holstenske ridderskab, der nidkært vågede over »landenes« retligheder, har ikke kunnet acceptere, at der blev talt dansk i Slesvig domkirke. Frederik I var deres hertug Friedrich, og alle vidste, at han selv havde haft plattysk som sit modersmål. Det blev derfor latinen, kirkens gamle sprog, der hjalp parterne ud af dette dilemma.

At det blev Johann Wenth fra Haderslev, efter Weidensees bortrejse det gejstlige overhoved for hertug Christians evangelisk-lutherske fyrstekirke, der forestod begravelseshøjtideligheden, og ikke den gamle kirkes stedlige leder, Slesvigs biskop Gottschalk Ahlefeldt, med hvem Frederik I i årene frem til 1523 havde haft et nært samarbejde, fortæller, at hans søn, hertug Christian, nu mente, at tidspunktet var kommet til åbent at bekende kulør i det kirkelige spørgsmål. Faderens forsigtige kurs lå ham fjernt.

Straks efter begravelseshøjtideligheden sammenkaldte hertug Christian sine råder og amtmænd fra begge hertugdømmer – de har antagelig alle været til stede i Slesvig – og modtog af dem på egne og på sine brødres vegne hyldingen som hertug af Slesvig og Holsten³⁹⁰. Det var ret beset en revolutionær handling, for dermed havde han – endnu

inden landdagen var samlet – sikret sig sin stilling som herre over de to lande. Mange spørgsmål lå dog fortsat uløste hen.

Hertug Christian og landgreve Philipp af Hessen, en brevveksling

Den ledende personlighed blandt det Tyske Riges evangeliske fyrster, landgreve Philipp af Hessen-Kassel, havde straks efter at have modtaget underretningen om Frederik Is død sendt hertug Christian en hilsen²⁹¹. I denne anbefalede han ham omgående at anskaffe sig 3.–4.000 landsknægte for med deres hjælp at sikre sig sin stilling som faderens retmæssige efterfølger.

I sit svarbrev af 9. maj 1533²⁹² forklarede hertug Christian landgreven den specielle situation, der herskede i den afdøde faders riger og lande. I Danmark var det rigsrådet, der afgjorde, hvem der skulle være konge. Derfor ville han ikke bruge væbnet magt. Den slags var efter hans opfattelse »ultima ratio«, det allersidste, han ville gribe til.

Hvad han derimod langt hellere ville have råd om, var spørgsmålet om fremgangsmåden ved kirkegodsets sekularisering. Med dette spørgsmål viste han endnu engang, at det først og fremmest var reformationsarbejdet, der lå ham på sinde.

Hvorledes – spurgte han – kunne han få gjort en ende på kleresiets ukristelige levned ved at fratage dem deres kirkegods uden at antaste prælaternes og ridderskabets rettigheder. Selv tragtede han ikke efter dette, og han ville også gerne gå med til, at de nuværende ejere beholdt det til deres dages ende. Men da adelen tragtede efter at få fat på det, ville han mene, at det ved en sekularisering burde overgå i fyrstemagtens besiddelse, fordi hovedparten af det i sin tid var givet af hans

290. »Über das so haben wir in den furstenthumben auf allen schlossern und hewssern den slossglawben und die trewe handt zwgleich von den rethen und amptleuten ... von unser bruder und unser wegen genomen« (Christian III til landgreve Philipp den 9. maj 1533, trykt: Georg Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik, I, 1855, s. 378–380; Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, III, s. 119 (Erich Hoffmann)).

Den hurtige hylding har gjort det nødvendigt også at medtage brødrene. Der er derfor ikke, som antaget af Erik Arup, tale om, at »Landdagen gjorde et skæbnesvangert fejlskridt« (Erik Arup: Danmarks Historie, II, 1932, s. 456).

291. Nævnt i Christian III's afvisning af dette forslag i brevet til landgreve Philipp af 9. maj 1533.

292. Jvf. note 290.

forfædre. Han ville dog være fuldt tilfreds, dersom kirkegodset kunne anvendes til Guds ære og altså hverken blive adelens eller hans egen ejendom, men kunne blive anvendt til underhold af lærde og til deres uddannelse. Han vidste, at det ville volde vanskeligheder at få denne sag bragt i orden, og hvis landdagen under forhandlingerne om en kirkereform ville pukke på privilegier, »som var i modstrid med Herrens ord«, så ville han hellere »gå sin vej og lade alt ligge«²⁹³.

Det viste sig hurtigt, at han kunne have grund til at nære betænkeligheder med hensyn til reformationens videre gang. Allerede den 3. maj 1533 havde han fået forhandlinger indledt med Slesvigs biskop, hvilket denne nævner i sit brev til hertug Christian af 13. maj²⁹⁴. Det var hertugens livlæge, dr. Matthæus v. Otten, der på sin fyrstes vegne havde ført forhandlingerne med det slesvigske domkapitel. Biskoppen meddeler i sit brev, at han var blevet underrettet om hertugens ønske om, at den gamle kirkes sange og messer ikke mere skulle holdes, men at hans præster skulle følge den nye ordinans [utvivlsonomt Haderslev-artiklerne fra 1528], som holdes på de steder, der »selv kalder sig evangeliske«.

Det var dog biskoppens og kapitlets håb, at hertugen ville træde i sin salig Faders fodspor. Han havde aldrig hverken forbudt eller påbudt den gamle kirkes gejstlighed noget, men altid faret med lempe. Skulle der ske ændringer i de gudstjenestelige forhold, måtte de ske efter et almindeligt koncil eller i det mindste efter en landdagsbeslutning! Selv om biskoppen sluttede med at anbefale Hans fyrstelige Nåde til den Almægtige og ønske ham et lyksaligt regimente, kunne hertug Christian ikke være i tvivl om, at Gottschalk Ahlefeldt ikke uden videre lod sig bøje.

Den 16. maj 1533 meddelte hertug Christian i et brev fra Haderslev sin ven, landgreven af Hessen-Kassel²⁹⁵, at han havde forsøgt med det gode at indlede forhandlinger med »kapitlet i Slesvig og andre gejstlige«. Det var sket i håbet om, at de ville afholde sig fra alle misbrug og selvskabte ceremonier, som ikke stemte overens med Guds ord, og

293. Privilegien, »so dem wort des Herrn entgegen ... Dan ... eher wollen wir zw fus darfon gehen und alles liegen und stehen lassen«.

294. Georg Waitz: Urkunden und andere Actenstücke etc. (Quellensammlung der Schl. H. Lauenbg. Gesellschaft, bd. II, 1863), s. 107–108. Datoen her skal rettes til den 13. maj.

295. Smstds., s. 106.

at de fremover – ligesom de af hertugen og hans fader forordnede prædikanter – ville holde sig til Herrens ord, således at den kristne menighed kunne oplæres i dette, og enhver troens splid (»zwisfalt«) kunne undgås.

For at give landgreven et indblik i den kirkelige situation i sine lande vedlagde hertugen biskop Gottshalk Ahlefeldts brev, og efter gennemlæsningen forstod landgreven, at han burde anbefale en forsigtig kurs. Han fraveg med andre ord sit tidligere forslag om, at hertugen skulle anvende magt.

I sit svar af 21. maj 1533²⁹⁶ gennemgik landgreve Philipp først, hvorledes han selv havde båret sig ad i sit eget land. Han havde ikke straks sekulariseret klostrene, men blot forlangt evangeliske gudstjenester indført. De klostre, der frivilligt (!) var blevet forladt af deres beboere, havde han omdannet til hospitaler eller givet dem til underhold af universitetet i Marburg. Desuden havde adelen fået to klostre til underhold af deres døtre.

Men ellers var det en forsigtig kurs, landgreven havde fulgt, og heri var han også blevet støttet af sin kansler. Frem for alt andet skulle hertugen bekræfte stændernes privilegier i overensstemmelse med hidtidig skik og brug, og han skulle undgå enhver form for »disputation«. Nu gjaldt det jo ikke mere troen, men om indretningen af gudstjenesterne. Landgreven rådede ham derfor til ikke at tage for stærkt fat, men hellere lade tingene »slæbe hen«, ligesom hans Fader havde gjort, indtil det belejlige tidspunkt kom. Under ingen omstændigheder måtte han give slip på sit herredømme, og han skulle derfor passe godt på kong Christian II, der var fange på Sønderborg slot.

Det skulle snart vise sig, at hertug Christian i hovedsagen fulgte det venneråd, han havde fået fra Kassel. Det gjaldt også de politiske råd, han havde fået. Over for kejser Karl V kunne han med god ret anføre, at Slesvig bispedømme ikke hørte til det Tysk-Romerske Rige²⁹⁷, og at

296. Wilhelm Jensen: Herzog Christian von Schleswig-Holstein und Landgraf Philipp von Hessen (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 2. rk., X, 2, s. 8–19). Jvf. H. F. Rørdam: Slesvig Stifts fælles øverste Kirkestyrelse efter Reformationen (KHS, 2. rk., IV, s. 479 ff.).

297. Denne kendsgerning er ofte – især af nationalliberale historikere – opfattet som en art national tilkendegivelse, men det, som Gottschalk Ahlefeldt, Christian III og andre ønskede at gøre opmærksom på med denne henvisning, var, at de ikke var forpligtet på vedtagelser, der gjaldt i det Tysk-Romerske Rige.

han (siden Christian Is tid)²⁹⁸ havde Holsten som et frit fyrstendømme. Med hensyn til den forestående landdag i Kiel agtede han i sit forhold til sine råder og adelen at huske på, at de ønskede at blive betragtet som »frie holstenere«. Landgreven forstod efter denne underretning, at der fra hertugens side krævedes megen »skikkelighed«.

Landdagen i Kiel 1533

Landdagen trådte i dagene efter den 3. juni 1533 sammen i Kiel, og atter engang kom det til sammenstød mellem ridderskabets medlemmer og prælaterne. Navnlig skal det have været slemt hen på dagen, når nogle af ridderne oven på middagen ankom i drukken stand, og da brugte grove og fornærmende ord om de tilstedeværende gejstlige²⁹⁹.

Landdagens vigtigste politiske opgave var at vælge Slesvigs og Holstens nye hertug, og det skete, eftersom »han og hans brødre var landenes rette arvinger«, i overensstemmelse med den hylding, som han havde modtaget straks efter sin faders død. Efter at have bekræftet samtlige privilegier, der stammede fra tidligere konger, hertuger og grever modtog han på egne og brødrenes vegne den 8. juni 1533 også landdagens hylding.

Men ellers var det de kirkelige anliggender, der udgjorde et hovedtema på denne landdag. For at forebygge større uoverensstemmelser blev det besluttet at afvente udfaldet af en kommende reformation i Danmark og Tyskland. Landenes to bispedømmer, Slesvig og Lübeck, var jo underlagt hver sit rige.

Bispetienderne skulle dog straks ophøre, men ellers skulle forkyndelsen være fri; såvel »det nye« som »det gamle« måtte forkyndes, men af begge parter krævedes »kristelig tugt og kærlighed«. Guds ord skulle ikke forkyndes med magt, men med kristelig formaning og i broderlig kærlighed. Denne kristelige frihed skulle dog kun vare, indtil hertugens umyndige brødre havde nået myndighedsalderen. Da skulle øvrigheden forordne, hvad den fandt var »gudeligt, ærligt og kristeligt«. Indtil da skulle klostrene på landet og jomfruklostrene forblive i hidtidig stand; gods og andet, der var stiftet kirken, skulle, hvis det allerede var

298. H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, s. 194 f.

299. Den lübske domherre Johann Parpers beretning, meddelt af W. Leverkus (Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte, IV, 1840, s. 488 ff.); Jensen & Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, 1797, s. 156–160.

sekulariseret, tilfælde gode formål, »således at der hverken hos fyrster eller hos adel kunne påvises grådighed efter den slags ejendom«.

Det fremgår helt tydeligt af landdagens beslutning, at hertug Christian havde fulgt landgreve Philipps råd og var faret med lempe. Han benyttede sig af sine mindreårige brødre til at udskyde den endelige reformation, indtil de havde nået myndighedsalderen. Det ville for den yngste af dem sige 1547. Kun som følge af den politiske udvikling i Danmark blev det foreslåede interim langt kortere end oprindeligt tænkt.

Gottschalk Ahlefeldt mellem hertug og ærkebiskop

På landdagen i Kiel i 1533 havde Gottschalk Ahlefeldt været med til at vælge hertug Christian som retmæssig herre til landene Slesvig og Holsten. Dermed havde han – ligesom for øvrigt hans lübske kollega – placeret sig som en af hertugens politiske støtter. Men efter landdagens valg stod hertug Christian også langt stærkere over for Gottschalk Ahlefeldt. Biskoppen måtte derfor nu give efter over for hertugens krav på det religiøse område.

Dette blev åbenbart efter de forhandlinger, som den 8. juni 1533 på hertugens vegne førtes af Detlef Reventlow, Johann Rantzau og Gosche Ahlefeldt (amtmand på Nordborg)³⁰⁰. De førte nemlig til, at biskoppen måtte gå med til en nyordning af de gudstjenestelige forhold i selve domkirken i Slesvig, den romersk-katolske gejstligheds sidste bastion i Sønderjylland. Aftalen havde følgende indhold:

1. Kannikerne ved Slesvig domkirke måtte – undtagen på søndage – fortsat bruge kirken til sange og tidebønner, men anråbelse af helgener måtte ikke finde sted, og de måtte kun læse de sædvanlige messer for lukkede døre. Ved søndagsgudstjenesterne skulle domkirkens præst prædike »gudeligt, kristeligt og i overensstemmelse med Guds ord til trøst og undervisning for menigmand«.

2. Det kirkegods i Archidiakonatet og Kantoratet (d.v.s. i det meste af Sydslesvig), som Frederik I havde overtaget, skulle gives tilbage, og fremtidig uddeling af domkirkepræbender skulle måned for måned på skift tilkomme biskop og hertug, men biskoppen skulle dog forpligte sig til kun at give sådanne beneficier til retskafne og erfarne personer.

300. Georg Waitz: Urkunden und andere Actenstücke II. (Quellensammlung d. Schl. H. L. Gesellschaft, bd. II, 1863), s. 109–111.

3. Biskoppen meddelte hertugen uindskrænket ret til at ansætte prædikanter, ikke blot i sine egne amter, men også på sit kirkegods!

4. Alle klenodier, der var blevet frataget stiftet, skulle tilbageleveres.

5. Når de yngre brødre var blevet erklæret myndige, skulle fyrsterne og landdagen gennemføre en reformation, som begge parter kunne være tilfredse med.

Med denne aftale var også modstanden mod reformationen blevet brudt i Gottschalk Ahlefeldts eget virkeområde, domkirken i Slesvig, men vel at mærke på den måde, at romerkirken i det ydre bevarede sine rettigheder. Udadtil eksisterede den gamle kirkes hus stadigvæk, men som følge af alle de mange påbudte indskrænkninger var det ribbet for sit indre liv. Det var blevet et tomt hus. Kun en ydre skal stod tilbage. Gottschalk Ahlefeldts eneste fortrøstning var udviklingen i kongeriget Danmark.

Herredagen i København. Altimens der var landdag i Kiel, mødtes Danmarks rigsråd, bestående af landets biskopper og verdslige stormænd, den 8. juni 1533 til en herredag i København. Hovedspørgsmålet for denne forsamling var valget af en ny konge. Nok havde man i sin tid lovet Frederik I at vælge en af hans sønner, men da alle og enhver vidste, at den afdødes ældste søn, hertug Christian, ikke lagde skjul på sin lutherske overbevisning og ovenikøbet arbejdede aktivt på at gennemføre reformationen, hvor han havde magt til det, var det for rigsrådets katolsksindede umuligt at støtte hans valg. I stedet havde disse kongens næstældste søn, hertug Hans, i tankerne, men han havde endnu ikke nået myndighedsalderen. Da de norske rigsråder ikke var mødt til denne herredag, gav det rigsrådets flertal et påskud til at udsætte kongevalget til det følgende år, til skt. Hans dag 1534. Alt stod således foreløbigt åbent.

Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, var blevet opfordret til at deltage i herredagen i København, men han undskyldte sig med, at hensynet til hertug Christian forbød ham dette. Hvis han havde modtaget indbydelsen, ville det også helt sikkert have været forbi med romerkirken inden for hans stift.

I stedet satte Gottschalk Ahlefeldt sin lid til, at romerkirken i Danmark ville være stærk nok til at overleve »lutheriet«. Beslutningen om at udsætte kongevalget har naturligvis støttet ham i denne antagelse. Den 12. juni 1533 bad han i sit svar til ærkebiskop Torbern Bille i Lund indtrængende om, at de danske biskopper i den kommende

håndfæstning efter et kongevalg ville sørge for, at Slesvig stift udtrykkeligt blev nævnt ved navn, »thi hertugdømmet er et len af Danmarks rige, og Slesvig stift og kirke hører under Lunds ærkebiskop og er et len af den danske kirke. Hvis stiftet og kirken ikke udtrykkeligt nævnes, så vil vi ikke blive regnet med til Riget, og så er det ude med kirken og religionen her, i alt fald med den gamle kirke!«³⁰¹

I Slesvig stift havde Gottschalk Ahlefeldt måttet bøje sig over for hertugens krav, efter at landdagen i Kiel var afsluttet. Han satte derfor nu efter herredagen i København sin lid til, at der i kongeriget Danmark fandtes en fast katolsk holdning. Det var for ham det eneste, der fremover kunne redde romerkirken i hans eget stift, og det er grunden til, at han så stærkt pointerede, at hans stift hørte under ærkebispen i Lund i Skåne.

Politisk uro. Mange frygtede utvivlsomt, at det udsatte kongevalg kunne føre til en krig om magten i Danmark, og for at forebygge en eventuel krig mellem Danmark og hertugdømmerne, blev der indledt forhandlinger om en ny unionsaftale. Den 13. juli 1533 forelå resultatet: De to parter anså sig for ligestillede og inderligt sammenknyttede magter, altså i virkeligheden en gentagelse af aftalen i Ribe i 1460.

Det, der fremkaldte den frygtede krig, blev forholdet til udlandet. Danmark måtte vælge mellem Nederlandene og hanseaterne, den tids handelspolitiske modstandere, og rigsrådet valgte at sige sig løs fra enhver forbindelse med de sidstnævnte, og det vil især sige Lübeck.

Lübecks borgmester, Jürgen Wullenwever, der i begyndelsen af 1533 var blevet sin bys leder som repræsentant for den overvejende luthersksindede del af borgerskabet, der var utilfreds med byens hidtidige rådsherrer, søgte at omstøde rigsrådets beslutning, og han gjorde det i forvisningen om, at der i Danmark var mange, navnlig blandt de luthersksindede, der ikke var tilfredse med rigsrådets beslutninger. Han foreslog derfor hertug Christian, at han med støtte fra Lübeck skulle tilkæmpe sig magten i Danmark, men noget sådant lå denne ganske fjernt.

Dette afslag fik dog ikke Wullenwever til at opgive sin plan om at få en regering indsat i Danmark, der ville støtte Lübeck i stedet for Nederlandene. Han fandt hertil tilslutning hos de to

301. Danske Magazin, 2. rk., II (1806), s. 220–221. (Jvf. note 297).

borgmestre (begge af tysk herkomst), Ambrosius Bogbinder (Meissenheim) i København og Jørgen Kock i Malmø. De var begge luthersksindede og havde ikke kunnet glemme den adelsfjendtlige Christian II, og skønt denne sad som fange på Sønderborg slot, besluttede de, at opstanden mod det katolske flertal i Danmarks rigsråd skulle føres i den fangne konges navn.

Grevens Fejde. I maj 1534 tog krigen sin begyndelse med et lübsk angreb på Holsten og Jørgen Kocks oprør i Malmø. Mere afgørende var det, at Jürgen Wullenwever havde fået en tysk greve, Christoffer af Oldenburg, til at støtte sig med lejetropper, og da han den 22. juni 1534 gjorde landgang på Sjælland, var borgerkrigen en kendsgerning.

Den, der klarest forstod situationens alvor inden for rigsrådet, var rigshofmester Mogens Gøye, kendt som lutheraner og hertug Christians mand. Han fik den nørrejske adel sammenkaldt til et møde i Ry ved Silkeborg den 4. juli 1534, og her gennemtrumfede han valget af Slesvigs og Holstens hertug til Danmarks konge, Christian III. Samtidig lykkedes det Johan Friis til Hesselagergård at få den fynske adel til at godkende dette valg. Biskopperne gik modvilligt med. De vidste kun alt for vel, hvad det betød, at kongen ved sin hylding lovede »foreløbigt« ikke at foretage ændringer på det kirkelige område.

Da en af Christian II's svorne tilhængere, Skipper Clement, den 14. september 1534 landede i Ålborg, fandt han stor tilslutning hos de nørrejske bønder. Grevens Fejde blev derved til det, som Mogens Gøye havde frygtet, nemlig til bønders og borgeres oprør mod den gamle besiddende overklasse. Men den 18. november 1534 sluttede Lübeck fred med hertugdømmerne, og det gav feltherren Johann Rantzau, Christian III's ven fra ungdomsårene, frie hænder til at gå nordpå. Den 18. december 1534 stormede han Ålborg. Modstanderne blev hugget ned, Skipper Clement fængslet, og den 9. september 1536 henrettet på Viborg landsting. Stillet over for et oprør med et socialt sigte kendte sejrherrene ikke til skånsel.

1535 blev afgørelsens år. Ved Øksnebjerg i nærheden af Assens slog Johann Rantzau grev Christoffers lejetropper, og omtrent samtidig blev den lübske flåde slået i et søslag i Svendborgsund. Kun København og Malmø holdt derefter endnu stand. Stillingen

i de to byer var håbløs, men de fanatikere, der havde magten her, ønskede at fortsætte modstanden til den bitre ende. Den 6. april 1536 gav Malmø dog op, hvorimod København holdt ud til den 29. juli 1536. Hungersnøden i den belejrede by var da blevet så stor, at den tvang til kapitulation.

Det tjener Christian III til ros, at han gik ret mildt frem mod de overvundne. Kongen viste forståelse for, at også deres kamp var blevet ført i lutherdommens navn. Christoffer af Oldenburg fik lov til at rejse tilbage til Tyskland, og selv Jørgen Kock slap billigt. Ambrosius Bogbinder unddrog sig et retsopgør ved at begå selvmord.

Reformationens sejr i Danmark. Den 6. august 1536 red Christian III ind i København. Med sin våbenmagt havde han vundet en overvældende sejr, men det er karakteristisk for den opfattelse, han siden sin tidligste ungdom havde haft af sin fyrstemagt, først som hertug i Haderslev-Tørning, derefter som hertug over landene Slesvig og Holsten og nu omsider som konge af Danmark (og Norge), at denne magt var givet ham ovenfra. Det var hans pligt at bruge den til Guds ære, og det var Guds vilje, at han skulle bruge den til fremme og udbredelse af Skriftens hellige ord. Overbevist i sin personlige tro på, at det netop var dette, Martin Luther stod for, måtte arbejdet for gennemførelsen af en evangelisk-luthersk reformation af kirken som en helt naturlig konsekvens for Christian III indtage førstepladsen i de regeringsopgaver, der forelå.

Næppe var Christian III ankommet til København, før han tidligt om morgenen den 12. august 1536 lod samtlige danske bisper fængsle – eller »tage ved hovedet«, som det hedder i en indberetning, som en officer udsendt af svogeren, hertug Albrecht af Preussen, sendte hjem til Königsberg. Derimod afstod kongen fra også at straffe de verdslige rigsråder, som sammen med bisperne havde været med til at træffe beslutningen i 1533 om at udsætte kongevalget ét år, og det er nok sket efter råd fra Mogens Gøye og Johan Friis, kongens bedste støtter inden for Danmarks adel. I stedet lod Christian III en stænderrigsdag indkalde til København den 15. oktober 1536. Til dette møde var indbudt alle adelige, en borgmester og et par rådmænd fra hver by, samt herredsfogeden og to ansete bønder fra hvert herred. Den 30. oktober 1536

var rigsdagens forhandlinger afsluttet; det skete med vedtagelsen af en såkaldt reces, d.v.s. det resultat, mødet var nået til, udformet i et skriftligt referat.

Hvad den danske kirkes fremtid angik, godkendte recessen kongens optræden over for den gamle kirkes biskopper. De skulle aldrig mere komme til styret, og deres gods skulle overdrages kronen; det samme gjaldt den tredjedel af tienden, der hidtil havde været bispens. I de gamle bispens sted skulle der indsættes »andre kristelige bisper og superattendenter, som kan lære det menige folk, undervise og prædike det hellige evangelium og Guds ord og den hellige kristelige tro«; der skal også beskikkes lærde mænd, som skal have opsyn med, at »alle sognepræster lærer Guds ord og evangelium«. Det var med andre ord fremtidigt regeringens pligt at sørge for, at den evangelisk-lutherske lære var folkets rette tro.

Klostre, prælaturer og kapitler skulle dog fortsat bestå, indtil kongen med vise mænds råd giver dem en anden skikkelse. Munkene kunne fortsætte »et ærligt og ærbart klosterlevned«, men abbederne skulle sørge for, at Guds ord blev prædikeret for dem, og de måtte ikke have udadvendte aktiviteter.

I Wittenberg fulgte Martin Luther nøje udviklingen i Danmark. Han havde været imod arrestationen af bisperne, men efter at have modtaget nærmere underretning, bifaldt han den 2. december 1536 i et brev hændelsesforløbet som berettiget, fordi bisperne havde forfulgt evangeliet og forstyrret det verdslige regimente (underforstået: ved at udsætte kongevalget). Men Luther lagde samtidig kongen på sinde at bevare kirkegodset samlet, for at kirkerne kunne blive forsørget og præsterne få deres løn³⁰².

302. Andreas Schumacher: Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark, II (1758), s. 260–261.

1537:

Udarbejdelsen af »Ordinatio Ecclesiastica«

Et af de mange ejendommelige vidnesbyrd om, hvor meget det for Christian III hastede med at få gennemført reformationen, er et brev, som han skrev den 23. august 1536 – altså kun en halv snes dage efter de danske bispers fængsling. Brevet var stilet til kurfyrst Johann Friedrich af Sachsen, en brodersøn til den fra den tidligste reformationshistorie så navnkundige Friedrich den Vise, og det indeholdt en anmodning om at få lov til at »låne« Bugenhagen eller Melanchthon som hjælpere ved udarbejdelsen og indførelsen af en ny kirkeordning (kirkeordinans) i hans riger og lande. Kurfyrsten så sig ikke i stand til at efterkomme denne henvendelse, fordi Melanchthon opholdt sig i Sydtyskland. Han foreslog i stedet kongen, at han lod sine egne teologer udarbejde et udkast til en ny kirkeordning, og det kunne så, inden det blev officielt udsendt, forelægges Johann Bugenhagen til endelig godkendelse.³⁰³

Christian III fulgte dette råd og lod til helligtrekongersdag (den 6. januar) 1537 en række kirkemænd indkalde til et koncil i Odense. Deres opgave skulle være »at anstille en god reformation og [en] forandring på de ukristelige ceremonier og misbrug, som i gamle kongers tid holdtes i den hellige kirke og andetsteds«. For flertallets vedkommende, i alt 18, var de indkaldte »lærde mænd« den evangelisk-lutherske reformationsbevægelses kendte navne fra alle dele af det Danske Rige (Hans Tausen og Jørgen Sadolin var derfor selvfølgelig også med), men desuden var der indkaldt udsendinge fra de danske domkapitler, samt en enkelt repræsentant for klostergejstligheden, i alt 11 katolikker. Repræsentationen fra den gamle kirke har åbenbart skullet gøre dem medansvarlige over for offentligheden for den påtænkte kirkeordning.

303. Ernst Michelsen: Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., V, 1909, s. 51–52); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, 1938, s. 91.

N 4148

Ordinatio
 Ecclesiastica
 Regnorum Daniæ et
 Norwegiæ et Ducatus
 Sleswicensis/
 Holsatiæ/et ceter.
~~M. S. B.~~
 Anno Domini ^{M. CCCC. LXXVII.} M.
 D. xxxv ij.

Johannes Schroder

Ordinatio Ecclesiastica 1537. Titelbladet med ramme, sammenstykket af fire træsnit. Det Kgl. Bibliotek.

Næppe var mødet i Odense begyndt, før det blev flyttet til Haderslev.³⁰⁴ Det er ikke særlig vanskeligt at angive grunden hertil. For det første var Haderslev som »Nordens Wittenberg« frem for alle andre købstæder den evangelisk-lutherske mønsterby inden for Christian III's riger og lande. Her kunne mødedeltagerne i praksis opleve et evangelisk-luthersk miljø i kirke og menighed. Men dertil kom som det andet og ikke uvæsentlige punkt, at det med en forlæggelse af mødet til Haderslev måtte være naturligt at udvide deltagerantallet med de lutherske teologer, der fandtes i Sønderjylland. De havde allerede gennem en række af år indsamlet erfaringer med hensyn til gennemførelsen af de reformatoriske tanker. Foruden hofprædikanten Johann Alberdes var det repræsentanter for kirkerne i Haderslev, Slesvig, Husum og Flensborg, i alt 7 deltagere, og herefter bestod det nedsatte udvalg af i alt 36 medlemmer. Forhandlingsproget var naturligvis kirkens gamle sprog, latinen. Det var teologernes fællessprog, og man undgik derved det nationale skel mellem dansk og tysk.

Med det overvældende lutherske flertal ville det blive meget vanskeligt for de indkaldte katolikker at gøre sig gældende, og det var også nødvendigt, fordi de så længe som muligt forsøgte at forhale udarbejdelsen af en ny kirkeordning. Deres håb til fremtiden havde nemlig fået ny næring ved indkaldelsen af et almindeligt kirkekoncil i Mantova i Norditalien i pinsen 1537.

Det fremgår åbenlyst af et brev af 6. februar 1537 fra Lunds prælater og kanniker, stilet til Christian III, men sandsynligvis aldrig besvaret af ham. Hvis den foreslåede udsættelse ikke kunne imødekommes, anmodede de om, at de (i det mindste) ved domkirkerne måtte beholde deres hævdvundne gudstjenester. Til gengæld forpligtede brevforfattere sig til, at »de udi kristelig sandhed tilbørligt ville prædike Jesu Kristi evangelium, således som de på den yderste dag kunne forsvare det over for Gud«.³⁰⁵ De satte altså endnu deres lid til, at Christian

304. »Tho dusser tidt worden de gelerden vth dem Rike tho Dennemargken ock vth dussem hertochdom to Schleswig na Haderschleuen durch Kh. Matt. etc. vorschreuen, ein Kerkenordinantz, so beide jm Rike vnd hertochdom geldenn scholde, to voruaten. Welker ordinantz von vorgeschreuen gelertenn hir tho Haderschleue vndergeschreuen worde, vnd noch jn allen Stifften auer dat gantz Rike to Dennemargken by macht erholden wert« (Georg Boetius' Indberetning og forklaring, se: Bilag II).

305. Bjørn Kornerup: Om Haderslev-Mødet 1537 (Kirkehistoriske Samlinger, 6. rk., VI, 1948–50, s. 32–40); brevet: s. 35–38.

III ville tolerere to gudstjenesteformer, den gamle kirkes, knyttet til domkirkerne (og med den aftale, kongen havde sluttet med Gottschalk Ahlefeldt, som forbilledet), og de lutherske prædikanters i købstadkirkerne. Men i 1537 var udviklingen for længst løbet fra en sådan aftale. Arbejdet med udkastet til den nye kirkeordning blev derfor afsluttet uden hensyntagen til de katolske deltageres mundtlige og skriftlige indlæg.

Resultatet af de mange kirkemænds arbejde blev helt klart en evangelisk-luthersk kirkeordning med en kraftig understregning af retfærdiggørelsen ved troen alene. I dens enkelte led spores der indflydelse fra Haderslev-artiklerne; nogle af dem er næsten ordret overtaget, men ellers er det de wittenbergske teologers skrifter og Bugenhagens arbejde med forskellige nordtyske kirkeordninger, der afspejles i udkastet, hvis hovedredaktør efter form og indhold tør antages at have været Johann Wenth.³⁰⁶

Trods arbejdets tydeligt lutherske tendens måtte også Haderslevmødets katolske deltagere sætte deres navne under forslaget; ellers ville den kongelige unåde have været dem vis!

De syv præster fra Slesvig stift, der var underskrivere af kirkeordningen, nævnes på følgende måde:

Johannes Albertes [anført uden stillingsbetegnelse];

Johannes Slauus [Johann Wenth], lector Hadersleuianus [i kirkeordningens danske oversættelse:] (»Læsemester i Haderslev«);

Anthonius Keyser, pastor Hadersleuianus (»Sognepræst i Haderslev«);

Reinoldus Westerholt, pastor Slesswigensis (»Sognepræst i Slesswig«);

Hermanus Tast, ecclesiae Husumensis pastor (»Sognepræst i Husum«);

Gerhardus Sleweth, ecclesiae Flensburgensis ad diuum Nicolaum (»Sognepræst til St. Nicolai Kirke i Flensborg«);

Georgius Winther, concionator Hadersleuianus (»Jørgen Winter, Prædiker i Haderslev«).

306. Ernst Michelsen: Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I. rk., V, 1909, s. 49-209); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517-1721, 1938, s. 104-107.

Christian III opholdt sig på Haderslevhus i begyndelsen af marts 1537, og ved den tid tør det antages, at udkastet til den nye kirkeordning har været færdig udarbejdet. Det fremgår af et brev, som kongen den 17. april 1537 sendte til kurfyrst Johann Friedrich af Sachsen. Også til Martin Luther skrev Christian III, og reformatoren har åbenbart samtidig fået en afskrift af udkastet, for at han kunne tage stilling til den påtænkte kirkeordning. Brevet til kurfyrsten indeholdt derimod en fornyet bøn om at måtte »låne« Johann Bugenhagen.³⁰⁷

Denne gang lykkedes det at opnå tilladelsen hertil, men kun mod, at Luther påtog sig det arbejde, som Bugenhagen forlod! Martin Luther var således indirekte med til at hjælpe sin kongelige ven i Danmark.

Det er sandsynligt, at Johann Bugenhagen har haft udkastet til kirkeordningen med tilbage, da han den 5. juli 1537 indtraf i København. Her skulle han ud over de kirkelige gøremål også forestå kroningen og salvingen af Christian III og dronning Dorothea. Denne handling fandt den 12. august 1537 sted med stor pomp og pragt i Vor Frue kirke i København – og på tysk!³⁰⁸

Den 2. september 1537 var arbejdet med kirkeordningen afsluttet, idet kongen da meddelte den sin autorisation, men først den 13. dec. 1537 forelå den på tryk. Det fremgår klart af titelbladet, at Christian III havde forestillet sig, at kirkeordinansen skulle have gyldighed i alle hans riger og lande. Man læser nemlig her: »Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum / Sleswicensis / Holtsatiæ etcet. Anno Domini M.D.xxxvij.«; på dansk: »En Ordinantz hworledis Kircketiensten skal holdes vdi Danmarcks og Norges riger / oc de her-tugdøme til Sleswig oc Holsten, Aar effter gudz byrd M.D.XXXVII.«

Den række af underskrivere, der afslutter ordinansens bestemmelser,

307. Som note 306 (s. 67–69, 179–180).

308. Kroningen fandt sted efter gammeltestamentligt forbillede. Ved anbringelsen af kronen på kongens hoved lagde ikke blot Bugenhagen som ordinator, men også rigsråderne hånden på kronen. Det tyske sprog blev anvendt af hensyn til kongeparret og de tilstedeværende udenlandske fyrster, blandt dem hertug Albrecht af Preussen. Bugenhagen sagde herom: »Ich bekenne freilich, das man hie Dänisch reden solt, aber die Reichs-Rehte vnd andere, welche alle wol Deutsch verstehen, sollen heut gerne haben, das man Deusch rede«. Det er bemærkelsesværdigt, at det var Luthers nyhøjtyske sprog, ikke det hanseatiske plattyske sprog, der blev anvendt. Det var dette sprog, der omkring år 1600 sejrede over plattysk. Jvf. note 306 (s. 208).

repræsenterer imidlertid kun det »historiske« Danmark, d.v.s. den gamle danske kirkeprovins fra Jylland til Skåne og sydpå ned til Ejderen. Trods titelbladets angivelse var hverken Norge eller Holsten repræsenteret. I praksis fik den nye kirkeordning da også kun gyldighed i kongeriget Danmark og i hertugdømmet Slesvig.³⁰⁹ Det betød, at Haderslev-artiklerne fra 1528 dermed havde fundet deres afløser. Men brugen af kirkeordningen fra 1537 blev i Sønderjylland kun af kortere varighed. Her var den kun et provisorium.

Kirkeordningen af 1537 i Danmark. I kongeriget Danmark var sagen derimod en anden. Her blev den udsendt i en dansk oversættelse med ovennævnte titel, og for at give den al ønskelig autoritet havde rigsrådet den til godkendelse på herredagen i Odense. Den 14. juni 1539 blev den »beseglet af kongen såvel som af rigsrådet«. I en lidt udvidet udgave blev denne oversættelse påny optrykt i 1542 med titlen: »Den rette Ordinants som nu sist paa Herredagen y Ottense bleff offuer seet og besegelet / Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarckis oc Norges Riger oc de Hertugdømme Slesuig / Holsten«. I denne form fik ordinansen også gyldighed i Tørninglen, efter at dette provsti i 1542 igen var kommet til Ribe stift. Det betød, at dansk kirkeret gjaldt i dette provsti indtil 1864.

Når det i Sønderjylland stillede sig helt anderledes med hensyn til den nye kirkeordning af 1537, skyldes det, at det slesvig-holstenske ridderskab ikke ønskede at acceptere, hvad rigsrådet i Danmark havde sagt god for.

Det kunne ikke anerkende en kirkeordning, hvis gennemgang af nadverritualet midt i den i øvrigt latinske tekst var udformet på dansk. Det ønskede en egen »Ordinantz«, og der skulle en landdagsbeslutning til for at give den officiel gyldighed i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. I ridderskabets iver for at fastslå »landene« som selvstændige over for Danmarks rige var det et ufravigeligt krav. Derfor måtte

309. Kirkeordningens gyldighed i Sønderjylland – nemlig 1537–42 – fremgår foruden af Boies oplysninger (jvf. note 304) af et enkelt indskud, hvori der tales om, at der »vdi Holsten oc andre wore Førstedømme« (»in nostris principatus Holsatia et caeteris«) skal oprettes to højere skoler efter den hamburgske skoles mønster. Som meddelt af C. T. Engelstoft skyldes dette indskud utvivlsomt Johann Bugenhagen, der i regelen kaldte hertugdømmerne »Holsten« eller »Holsterland«, og han havde selv medvirket ved reformationens indførelse i Hamburg (KHS, 2. rk., II, s. 109).

tanken om at skabe en enhedskirke for alle kongens riger og lande skrinlægges.

Ridderskabs-slesvigholstenismen kunne heri mødes i skøn samdrægtighed med den kirkelige konservatisme. Tilmed havde romerkirkens øverste ledere, biskop Gottschalk Ahlefeldt, og hans lübske kollega (for Holstens vedkommende), begge af slesvig-holstensk adel, i forbindelse med deres hyldning af Christian III i 1533 fået løfte om, at de måtte bevare deres privilegier, indtil kirkens fremtid var blevet afgjort på et almindeligt kirkekoncil. Alt dette betød, at romerkirken i 1537 endnu var ved magt, i hvert fald rent formelt med dens biskopper som øverste ledere.

Selv om det kun kunne anses for at være et spørgsmål om tid, hvornår den gamle kirke også i hertugdømmerne ville falde,³¹⁰ var der for ridderskabet gode grunde til at kræve spørgsmålet om kirkens fremtid afgjort ved en landdagsbeslutning.

310. KHS, 2. rk., IV, s. 482–486 (H. F. Rørdam); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517–1721, s. 84–86; Sønderjyllands Historie, II, s. 333–335 (Vilh. la Cour).

1538:

Synoden på Gottorp

Det slesvig-holstenske ridderskabs modstand mod en kirke, der var fælles med »rigerne« Danmark og Norge, blev meget hurtigt efter den nye kirkeordnings udsendelse et hovedproblem for Christian III såvel som for hans tilkaldte medarbejder Johann Bugenhagen. Kongens rejse til hertugdømmerne i efteråret 1537 har antagelig haft til formål at få reformationen gennemført til bunds og til tops. Skønt han allerede som ung hertug havde arbejdet med iver for denne sag, hvor det var ham muligt, var det endnu ikke lykkedes at fjerne resterne af den gamle kirke i »landene« Slesvig og Holsten. Den kirkelige revolution, der var blevet gennemført i Danmark med Christin III's statskup i 1536, havde ikke fået sit sidestykke i hertugdømmerne.

Johann Bugenhagen gav i et brev til kongen den 21. november 1537³¹¹ udtryk for håbet om, at der med kongens rejse ville ske en ændring af de forhåndenværende forhold. Ikke alene var det hans håb, at den kongelige familie måtte være kommet velbeholden over Bælterne – man aner landkrabben fra Sachsen! –, men også, at rejsen ville komme til at tjene sjælenes trivsel i »Holsterlandet«, thi her var der endnu ikke rigtigt sørget for kirker og skoler. Ikke alene forventede de stakkels præster dette, men de længtes efter at få en god »ordinans« endnu mere, end sjælene i pavens skærsild længtes efter deres forløsning! Tilmed havde de »holstenske« præster jo også hjulpet til med at få »ordinansen« udformet! »Gud vil hjælpe, ligesom han så ofte har

311. »... dem Holstenlande auch zur seligkeit gedeien sol, da die Kirchen und Schulen noch nicht versorget sint, und die armen Priester ... harren auf versorgung und auf eine gute Ordinantie viel mehr, den die seelen in des Pabsts Fegfeuer auf erlösung ... Got wird helfen wie etlichen fromen Königen Juda, die Got mehr fürchteten den die Leute. ... Zu dieser Sachen wird sehr dienstlich sein die Ordinantie, welche auch die Holstedschen priester haben stellen geholfen, die ich E.M. zuschicken wil, so bald sie ausgedruckt ist; sie ist schier ferdig« (O. Vogt: Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, 1888, s. 155f.).

hjulpet Judas fromme konger, når de frygtede ham mere end folket«, skriver Bugenhagen, og med »folket« har han i denne sammenhæng nok tænkt på det slesvig-holstenske ridderskab.

Bugenhagen talte ikke for døde øren; Christian III var mere end villig til at gribe til handling. Ligesom han i sit kirkelige reformarbejde helt siden 1525 var gået uden om den officielle kirkeadministration og endda ved aftalen med Gottschalk Ahlefeldt den 8. juni 1533³¹² havde fået uindskrænket ret til at ansætte prædikanter, hvor han ønskede, således besluttede han sig nu til at handle uden om ridderskabet og derved foregribe kommende landdagsvedtægter.

Den 10. februar 1538 indkaldte kongen til en synode på Gottorp slot, der skulle afholdes den 25. februar, altså på et tidspunkt, hvor vinteren måtte anses for at være overstået.³¹³ De indkaldte var førstepræsten (»kirkeherren«) og en rådmand fra hver af hertugdømmerne Slesvigs og Holstens byer og flækker, nemlig: Husum, Tønder, Åbenrå, Flensborg, Slesvig, Bredsted, Haderslev, Sønderborg, Eckernförde, Wilster, Itzehoe, Oldesloe, Neustadt, Heiligenhafen, Eutin, Rendsburg, Krempe, Segeberg, Plön, Oldenburg, Burg (på Fehmarn) og Kiel og dertil en repræsentation for landskaberne Nordstrand og Ejdersted. De lutherske præster og de fremtrædende i deres menigheder, det var de indkaldte. Adelen derimod savnedes! Og mødet blev afholdt på slottet, kongens private bolig! Hvad der nærmere foregik på synoden, kan der kun gisnes om, men da det af kongens indkaldelsesbrev fremgår, at der skulle forhandles om »Guds ord og en kirkeordning«³¹⁴ og desuden (specielt i indbydelsen til rådmændene) om »underhold af skoler og degneboliger, samt andet«, må det anses for sandsynligt, at kongen har ønsket, at de tilstedeværende skulle forpligtes på kirkeordningen af 1537 som den fremtidige rettesnor for det stedlige kirkeliv.

Denne tolkning af begivenhedsforløbet finder sin bekræftelse i, at kongen egenmægtigt udnævnte »kirkeherrerne« i Haderslev (Anthon Keyser), Flensborg (Gerhard Slewart), Husum (Hermann Tast) og Slesvig (Reinhold Westerholdt) til »visitatorer« i sognekirkerne omkring disse byer.

Et vidnesbyrd om, at de nyudnævnte visitatorer omgående trådte i

312. Jvf. note 300.

313. KHS, 2. rk., II, s. 405; Sejdelin: Dipl Flensb, II, nr. 407, 408.

314. »... des wortt Gotts vnnd einer kerckenn Ordnunge haluen tho reddenn«;
»vonn vnnderholt der Schulen, Kostereien vnnd anndern tho handelnn«.

funktion, er Gerhard Slewarts visitationsnotater fra Flensborg provsti, den såkaldte »Flensburger Propsteibuch«, påbegyndt i 1538 og den eneste bevarede i sin art.³¹⁵ Sogn for sogn inden for sit provsti meddeler Slewart heri oplysninger fra sine årlige visitatser; de drejer sig om kirkegods, »vicarier« fra den gamle kirkes tid og om præsters, kapellanners og degnes indtægtsforhold.

Med udnævnelsen af de fire visitatorer inden for Slesvig stift var Gottschalk Ahlefeldt endnu engang blevet tilsidesat. Kun retten til at forestå de ordinationer, der fandt sted i hans egen domkirke,³¹⁶ var tilbage. I 1540 ordinerede han således Matthias Friderici (Matthies Friederichsen) til ny sognepræst i Tønder (efter Johann Deckers død). Som romerkirkens biskop har han selv anset sig for den mest kompetente hertil, skønt han derved overskred den gamle stiftsgrænse; hans tidligere kollega i Ribe, Iver Munk, var i 1536 blevet fængslet og afsat og var for øvrigt død i 1539. Men ved sin handlemåde skabte han et præcedens, som man i de følgende år fra hertug Hans den Ældres side ikke undlod at fremføre som et argument, da der opstod strid om den gejstlige jurisdiktion på denne egn, fordi hertug Hans ønskede Tønder udskilt af Ribe stift.³¹⁷

315. Udgivet af W. Jensen i: *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 2. rk. X, 1, 1949, s. 35–78.

316. »... dass genanter herr Gottschalk auss bischöfflicher obrigkeit und als ein ordinarius will und soll in ihrer thumbkirchen zu Schlesswigh ordinieren« (*Quellensammlung*, II, 1863, s. 109–111).

317. RA. De sønderjyske Fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 III. Sager vedr. stridighederne mellem Hans den Ældre og Kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tønder og Tønder herred; jvf. *Plattysk i Sønderjylland*, s. 288; *Slesvig og Holsten indtil 1830*, s. 272–273.

1540:

Landdagen i Rendsburg

For den i religionens anliggende så ivrige Christian III har det nok været bittert, at han måtte vente helt til den 2. marts 1540, før den slesvig-holstenske landdag atter trådte sammen, denne gang i Rendsburg. Årsagen til, at ventetiden blev så lang, var udarbejdelsen af en plattysk oversættelse af den latinske kirkeordning fra 1537, et arbejde, som Hermann Tast muligvis har stået for.³¹⁸

Med baggrund i denne oversættelse kunne landdagen allerede den 3. marts 1540, dagen efter åbningsmødet, give sig i kast med en drøftelse af den kirkelige situation i hertugdømmerne.³¹⁹ Herunder viste det sig – utvivlsomt til kongens og hans nærmeste støtte i ridderskabet, Johann Rantzaus store overraskelse –, at der blandt de ledende inden for Slesvig-Holstens adel fandtes adskillige, der ønskede at bevare status quo.

Kongen havde måske troet at kunne komme en opposition i forkøbet ved at lade sin mangeårige politiske støtte, Wolf Pogwisch til Buckhagen, åbne forhandlingerne om den nye kirkeordning. Han var nemlig almindelig kendt som tilhænger af den gamle kirke. Da Wolf Pogwisch havde talt, forlod kongen mødesalen og inviterede biskopperne af Slesvig og Lübeck med sig ind til en samtale i et sidegemak. Hensigten hermed var naturligvis, at landdagens øvrige medlemmer skulle have lejlighed til at forhandle, uden at romerkirkens førende mænd kunne gøre deres indflydelse gældende.

Næppe havde kongen sammen med de to biskopper forladt forsamlingen, før det kom til en hæftig ordveksling (»eyn groth rumor«) mellem tilhængerne af det gamle og det nye. Johann Rantzau, den i dansk historie så frygtede feltherre, søgte at mane til ro og anbefalede

318. Det antydes i Anton Heimreich: Nord-Fresische Chronick, 1666, s. 240; jvf. Zeitschrift f. S.-H. Geschichte, XII, s. 297.

319. Den lübske magister Johann Tidemanns beretning, meddelt af W. Leverkus (Archiv f. Staats- und Kirchengeschichte, IV, 1840, s. 497ff.).

den nye kirkeordning, men »de gammeldagstroende« påberåbte sig, at kongen i sin tid havde lovet og skrevet under på (»gelauet vnde vorbreuet«), at han ville lade alle »troens ting« være frie og efter sædvane. Nogle af de ældre blandt adelsmændene sagde, at de efter deres jordeliv »gerne ville blive salige, og derfor hverken ville eller kunne de gå ind for det nye«.

Johann Rantzau forsøgte nu at tage en afstemning for at afværge modstanden, men da sagde hans egen broder, Kay Rantzau, og Claus Ahlefeldt, at »man havde to biskopper og præster i landet; dem tilkom det at gøre opsyn med, hvad der angik saligheden og de kirkelige gøremål«. ³²⁰

Efter at dette klart konservative standpunkt var kommet til udtryk, opfordrede Johann Rantzau de evangeliske blandt landdagens medlemmer til at stille sig op bag ved ham, mens de gammeldagstroende skulle slutte op omkring Wolf Pogwisch og Kay Rantzau. De sidste udgjorde mindretallet, men ganske vist et anseligt mindretal, idet der – inclusive de to biskopper – i alt var 31, der med navns nævnelse tegnede sig som modstandere af »den nye skik«, som kongen agtede at indføre. Forrest blandt ridderskabsmændene nævnes Wolf Pogwisch, Kay Rantzau og Claus Ahlefeldt. Flere af dem nævnes med prædikatet »Olde« (»Gamle«), f.eks. »Olde Keye Rantzow«; de har med andre ord tilhørt det ældre slægtled.

Alligevel stod det Christian III klart, at han også blandt disse havde haft sine bedste støtter i krigens år, og han foretrak derfor at bøje af over for modstanden. Han erkendte, at tiden endnu ikke var moden til at foretage radikale forandringer inden for kirkelivet i hertugdømmerne. Her lod et statskup sig ikke gennemføre!

Ved sin afsked nøjedes kongen med at bekendtgøre, at alt skulle forblive som hidtil indtil den kommende jul. Hvis ikke den tyske kejser til den tid havde indkaldt et fælles kirkekoncil, så ville han selv lade udsende en ordinans i sine lande og fyrstendømmer«. ³²¹

Efter denne besked måtte landdagens medlemmer se i øjnene, at kongen aldeles ikke havde opgivet at få indført en evangelisk kirkeord-

320. »Men hebbe twe byscoppe vnde prelaten im lande, den ghehore vpsynt to hebben to dem gennen, wes de salicheit vnde dat karcklike donth bolanget«; jvf. Plattysk i Sønderjylland, s. 272.

321. »... alsledenne wolde syne Kon. Mt. eyne ordinantie in synen landen vnde furstendomen laten vthgan«.

ning i hertugdømmerne. Hans afslutningsord kunne dog samtidig opfattes som et tegn på, at han havde forstået, at et kirkeligt fællesskab med kongerigerne Danmark og Norge ville stride mod den statsopfattelse, som ridderskabet stod for.

Foreløbigt stod dog alt hen i det uvisse. Endnu engang unddrog Christian III sig vanskelighederne ved at udsætte sagen.

1540:

De nye superintendenter og deres embeder

Nok var planen om en officiel kirkeordning for hertugdømmerne blevet udsat, men det hindrede ikke Christian III i ufortrødent at arbejde videre i reformationens ærinde. Kunde han ikke foreløbig få givet den gamle kirke det dødsstød, som en administrativ indførelse af en evangelisk kirkeordning ville være, så agtede han at stille den kommende landdag over for så mange fuldbyrdede kendsgerninger, at enhver modstand på forhånd måtte synes frugtesløs.

Allerede den 1. april 1540 lod han fra sit »slot Haderslev« en skrivelse udgå til de visitatorer, som han havde fået udpeget i forbindelse med synoden på Gottorp i 1538.³²² Heri blev deres embedsopgaver nøjere fastlagt, og de fik tillagt titel af »superintendent« eller »superintendent«. Som sådan havde Eberhard Weidensee allerede siden 1526/28 virket i Haderslev-Tørning, men den officielle tildeling af denne titel var fra kongelig side en tydelig tilkendegivelse af, at han ønskede at opbygge en kirkeorganisation også for de evangeliske menigheder, der helt siden dengang eksisterede uden for Haderslev-Tørning.

Titlen var samtidig en klar udfordring, eftersom de nyudnævnte evangelisk-lutherske biskopper i Danmark også blev kaldt superintendenter. Titlen har skullet være et varsko til Slesvigs biskop såvel som til det slesvig-holstenske ridderskabs gammeldagstroende mindretal om, at uret nu var ved at falde i slag!

I embedsbeskrivelsen hedder det, at de nyudnævnte superintendenter skulle føre tilsyn med, at »Guds ord og det hellige evangelium blev lært og prædikeret efter Guds ordning ensartet (»eindrechtiglich«) i alle kirker i disse fyrstendømmer«, således at »vor ordinans« (»Unse Ordinantz«) blev fulgt i prædiken og ved sakramenternes forvaltning. Endvidere påhvilede det superintendenterne at se til, at alle kirkens tjenere, sognepræster, kapellaner, degne etc., fik deres løn af prælater og adelsmænd såvel som af bønderne (Lansten, »landsidderne«). De enkelte

322. Jvf. note 313.

afgifter opregnes i den forbindelse nøje! Kirkegodset skulle amtmanden i kongens navn(!) give i fæste, men renterne heraf skulle tilfalde kirkerne; superintendenterne skulle føre et kirkeregister, og intet regnskab måtte afholdes uden superintendentens eller provstens og amtmandens vidende og vilje. Skete det, at en præst eller kirketjener forså sig mod loven, skulle superintendenten sammen med amtmanden lade ham straffe efter landets lov og ret («Landrecht»).³²³

Haderslev-Tørning

De embedsdistrikter, der blev tildelt de forskellige superintendenter, fulgte ikke den gamle kirkes skel. Det gjaldt allerede den superintendentur, som Christian III som ung hertug i 1526 havde skabt af sit lille hertugdømme Haderslev-Tørning. Tørninglen havde han ganske vist først fået indlemmet i 1528, efter at biskop Iver Munk havde måttet opgive sin modstand.

Eberhard Weidensee var i årene fra 1526/28 til sin bortrejse i 1533 superintendent over dette område, men han virkede samtidig som hertugens nærmeste kirkelige medarbejder over resten af Sønderjylland, efter at hertugen var blevet kgl. statholder.

Efter hans bortrejse var Johann Wenth, »læsemesteren« ved præsteskolen i Haderslev, blevet den nye superintendent. Han havde efter sin ankomst til Haderslev i 1526 hurtigt vundet Christian III's fortrolighed,

323. Superintendenternes »bestallinger« (embedsudnævnelser) er enslydende og findes trykt forskellige steder.

Gerhard Slewards findes i: Niels Krag & Stephan Stephanus: Kong Christian den Tredie, Hans Historie, II, s. 342–345; Heinrich Muhlius: Dissertationes historico-theologici, I, 1715, s. 162–165; A. H. Lackmann: Einleitung in die schleswig-holsteinische Geschichte, I, s. 403–407; Sejdellin: Diplomatarium Flensborgense, II, s. 297–301.

Vedr. Reinholdt Westerholt i Slesvig og Hermann Tast i Husum, se: Heinrich Muhlius, anf. værk, s. 85, 151; Johann Melchior Krafft: Ein Zweyfaches Zwey-Hundert-Jähriges Jubel-Gedächtnis, s. 117.

Anthon Keyzers bestalling kendes kun i det udtog, der er udarbejdet i forbindelse med stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev-Tørning og Tønder amt (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir, D 40 III). Nicolaus Johanns' (Claus Johannsens) er trykt: Slesvigske Provindsialefterretninger, ny rk., IV, s. 543–547; Volquart Pauls: Sieben Urkunden zur schleswig-holsteinischen Reformationsgeschichte (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchen-Geschichte, 1934, s. 108–111).

og det skyldtes vel ikke mindst hans aktive medvirken ved udarbejdelsen af kirkeordningen af 1537, at kongen noget overraskende udpegede ham til superintendent eller biskop over Ribe stift, et embede, som Johann Bugenhagen indviede ham til den 2. september 1537 i Vor Frue kirke i København.³²⁴ Sammen med ham blev også hans seks kolleger i de øvrige danske stifter indviet til deres bispegerning, og de var alle af dansk herkomst.

Johann Wenths bortrejse fra Haderslev betød, at den derværende præsteskole nu måtte lukke. Det var i årene efter 1526 Eberhard Weidensee (indtil 1533) og Wenth, der havde stået som ledere af denne teologiske læreanstalt. Nu forlod også Wenth Haderslev.

Men selv dette havde Christian III taget højde for. Søndagen efter den store bispevielse, den 9. september 1537, var Vor Frue kirke endnu engang skueplads for en højtidelighed af rang, idet Johann Bugenhagen da i overværelse af kongen, rigsrådet og Københavns bystyre erklærede Københavns Universitet for genåbnet; dermed havde præsteskolen i Haderslev fået en værdig afløser.³²⁵

Efter bispevielsen tabte kongen ikke sin nære medarbejder fra Haderslev af syne. I løbet af 1538 blev det nemlig mere og mere klart, at Johann Bugenhagen ikke kunne blive i Danmark længere. Kurfyrst Johann Friedrich af Sachsen krævede ham tilbage til Wittenberg, hvor man hævdede, at han ikke kunne undværes. For at råde bod herpå spekulerede Christian III da på at lade sin nye Ribe-bisp overtage Bugenhagens arbejdsopgaver ved at udnævne ham til en art kultus- eller kirke- og undervisningsminister. Denne plan luftede han den 14. oktober 1538 over for sin tro ven, Johann Rantzau, på den tid lensmand over Ribe stiftamt.³²⁶ Kongen bad dog om, at sagen ikke blev nævnt for Johann Wenth, der for øvrigt fra nu af som biskop over Ribe gik under navnet Johan Vandal. Det blev ikke til noget med

324. H. F. Rørdam: Mag. Johan Vandal (Wenth eller Slavus) (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1864, s. 121–132). Der bør lægges mærke til, at kongen samme dag meddelte den nye kirkeordning sin autorisation.

325. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie, 1868, I, s. 44 ff.

326. »... das des hochgelertten vnnsers lieben besonndern doctor Pommeranus [således kaldtes Bugenhagen på grund af sin herkomst fra Pommern] zeit vast vmb ist ... besorgen wir, das wir den lesemeister zu Hadersleuen, meister Johann, superattendenten zu Ripenn, an gemelts Pomeranus stat, ... alhie im reiche geprauchten müssen« (Kirke-Kalender, 1864, s. 131).

denne plan, men den er et udtryk for den tillid, kongen havde til sin tidligere »læsemester« i Haderslev.

Johan Vandal som bisp i Ribe. Om Johann Wenths eller Vandals bispetid i Ribe er der ikke meget at berette. En hovedvanskelighed for hans embedsvirke var hans manglende kendskab til det danske sprog. Som hans første levnedsskildrer, H. F. Rørdam, skriver: »Mærkelig, men tillige betegnende for Tiden: denne Mand, der roses for sine Sprogkundskaber – han var en Mester i det latinske, græske og hebraiske Sprog – kom aldrig saa vidt, at han kunne betjene sig af det danske Sprog, ialfald ikke ved offentlig Tale eller Prædiken, uagtet han i 15 Aar havde sin Virksomhed i rent dansktalende Egne«. Til det sidste bør bemærkes, at langt de fleste af Haderslevs borgere ganske rigtigt talte dansk, nemlig den dansk-sønderjyske dialekt, men kultursproget – det sprog, der anvendtes over for hertugen og hans hof, over for amtmænd og borgmester, samt i Vor Frue kirkes højmessegudstjenester og følgelig også på præsteskolen – var det plattyske, »middelnedertyske«, sprog. Dette undskylder og forklarer den nye Ribe-bisps ukendskab til det danske kultursprog.

Det var derfor som biskop over Ribe stifts nørrejyske del nødvendigt for ham, at han på sine visitatsrejser havde en tolk med sig. Således bar øvrigheds personer sig også ad, når de havde forretninger ude på landet i Nordslesvig. Amtmændene havde f.eks. altid den lokale herredsfoged med sig. Som sådanne hjælpere for Johan Vandal nævnes Thomas Knudsen i Hygum, hr. Søren i Lejerskov, hr. Søren i Maltbæk og hr. Ægidius i Billum. De skiftedes til at rejse med ham, og han har af sine samtidige fået det vidnesbyrd, at »han lagde en god grundvold for den sande religion i sit stift«.

Hans virke i Ribe blev ret kort. Allerede den 11. august 1541 døde han af »en hæftig kolik«. På dødslejet viste han sin sande tro i en bestandig påkaldelse af Guds søn; ofte søgte han tilflugt i Salme 90, der kaldes »en bøn af den Guds mand Moses« og indeholder ordene: »Herre, du var vor bolig slægt efter slægt ... Mennesket gør du til støv igen ... Vore livsdage er halvfjerdsindstyve og kommer det højt, da firsindstyve« etc. Ved sin død var han dog næppe mere end 50 år gammel.

Den omsorg, som kongen viste hans enke og børn ved at overlade dem en rigelig underholdning af kronens tiende og af Riberhus len,

fortæller noget om, hvor højt han havde skattet sin mangeårige medarbejder. Hans bortgang blev et savn for Christian III.

Johann Wenths afløser i Haderslev var Anthon Keyser,³²⁷ der som nævnt den 24. september 1533 havde fået embedet som »pastor og kirkeherre«, efter at »læsemester« Johann Wenth også havde påtaget sig Eberhard Weidensees embedsopgaver som stedlig superintendent og »præpositus« (provst). For Keyseres vedkommende var der således tale om en trinvis oprykning efter Wenth, først i 1533 og nu i 1537. Som førstepræsten ved Vor Frue kirke i Haderslev skal han have vist sig som »en gevaldig prædikant« (»eine geweldich Predicanten sich bewiset«).³²⁸ Denne bedømmelse af Keyser skyldes en af hans medhjælpere, sognepræsten i Vedsted, Johannes Tunderus (Hans Tønder), der ofte ledsagede ham (utvivlsomt som tolk) under visitatser i landsognene.

Det er helt tydeligt, at Anthon Keyser i årene efter 1537 regnedes blandt Sønderjyllands ledende teologer og kirkemænd. Han var medunderskriver af »Ordinatio Ecclesiastica«, og det var helt selvfølgelig, at han blev en af de »visitorer«, som kongen udnævnte i 1538.

Det var derfor blot en følge af den betydning, han fik tillagt, at han i 1540 også blev en af de nyudnævnte superintendenter. Ovenikøbet blev hans embedsdistrikt udvidet i forhold til den allerede eksisterende superintendentur, omfattende Haderslev-Tønning, idet også Åbenrå i 1540 – om ikke allerede i 1538 – blev lagt ind under hans embedsområde.³²⁹

Flensborg-Bredsted

Gerhard Slewarts tidligere virke i reformationens tjeneste gjorde det helt naturligt, at også han i 1538 var blevet en af kongens visitorer, ligesom han var selvskreven som en af de nye superintendenter. Hans embedsdistrikt, der i 1538 efter hans »Propsteibuch« at dømme³³⁰ ud-

327. Th. O. Achelis: Anton Kaiser, der erste lutherische Hauptpastor in Hadersleben (1533–1553) (Archiv für Reformationsgeschichte, 1937, s. 123–134). Jvf. note 289.

328. RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre, Sager på papir, D 40 IV (afskrift i D 40 I); trykt: Kirkehistoriske Samlinger, I, s. 391–393.

329. LA. Åbenrå byarkiv. XVII, nr. 232, Sager vedr. kantoren (1542)–1795. Her omtales »salig provst Anton Kaiser«.

330. Jvf. note 315.

gjordes af Flensborg-Bredsted amt, blev i 1540 udvidet med Tønder amt, skønt den nordligste del af dette amt, sognene nord for Vidåen, altid havde hørt under Ribe stift; atter engang et udtryk for Christian III's manglende sans for gamle historiske skel.

Husum og Slesvig

I den sydligste del af Sønderjylland var de to ledende gejstlige, Hermann Tast i Husum og Reinhold Westerholt i Slesvig, ligeledes selvskrevne til at få hver sin superintendentur.

Nordstrand og Ejdersted sammen med omegnen af Husum kom under Tast, mens Westerholt, siden Schuldorps død i 1529³³¹ Slesvigs ledende evangeliske præst, fik Gottorp amt som sit embedsdistrikt.

Sønderborg-Nordborg

Med kongens udnævnelse af Nicolaus Johannis (Claus Johannsen) til superintendent over amterne Sønderborg og Nordborg dukker noget overraskende et hidtil ukendt navn frem.

Nicolaus Johannis stammede fra Haderslev, og han har derfor antagelig fået i hvert fald en del af sin teologiske uddannelse på den derværende præsteskole hos Weidensee og Wenth. Ved sin udnævnelse var han Gerhard Slewarts nabopræst som sognepræst ved Skt. Marie kirke i Flensborg, og det må vel anses for betegnende for den kirkelige situation, at der ikke blev beskikket en præst fra Sønderborg-egnen til at varetage dette embede. Her fandtes der åbenbart ingen, der var egnet.

Ved at tillægge Nicolaus Johannis et virkefelt, der omfattede Sundeved, Als og Ærø, overskred Christian III atter engang en stiftsgrænse, idet de to øer altid havde hørt under bispem i Odense. Kun købstaden Sønderborg, de sønderjyske hertugers residens i 1300-årene, hørte ligesom halvøen Sundeved til Slesvig stift.³³²

At Als og Ærø med kongens udnævnelse af Nicolaus Johannis den 1. april 1540 skulle underlægges en særlig superintendentur, uafhængig af øernes ældgamle tilhørsforhold til Fyns stift, kom der imidlertid omgående en indsigelse imod fra det danske rigsråd og den fynske adel. Man går næppe fejl ved at formode, at det Danske Riges stærke

331. Jvf. note 273.

332. Da Kegnæs sogn i 1616 blev oprettet, blev også det lagt under Slesvig stift, jvf. kapitlet: De sønderjyske stifter.

mand, kansleren Johan Friis, har været den ledende i modstanden mod Christian III's egenmægtige udnævnelse.

Johan Friis til Hesselagergård på Fyn. Sammen med Mogens Gøye havde Johan Friis allerede i 1523 sluttet sig til Frederik I, og efter kongens død var han en ivrig talsmand for hertug Christians sag. Christian III's håndfæstning af 1536 bestemte, at rigshofmesteren og kansleren skulle være faste medlemmer af Danmarks rigsråd, men da rigshofmester Mogens Gøye på grund af sygdom og alder førte en mere tilbagetrukken tilværelse efter 1536, rykkede kansler Johan Friis helt naturligt frem i første række blandt Christian III's mænd inden for den danske adel.

Som dansk kansler varetog han ledelsen af dansk-norsk indenrigspolitik, og efter Melchior Rantzaus død i 1539 fik han desuden ledelsen af rigernes finanser og af udenrigspolitikken. Hertil hjalp også, at den tyske kansler siden 1523, Wolfgang Utenhof, i 1540 trak sig tilbage til sin sachsiske hjemstavn, hvor han døde i 1542. Ingen kunne derfor i 1540 gøre Johan Friis rangen stridig som det Danske Riges mægtigste mand næst efter kongen.

For Christian III var Johan Friis helt uundværlig, og han bøjede derfor omgående af over for et krav, som han vel også selv kunne indse, var berettiget. Det lå nemlig kongen fjernt at føre slesvig-holstensk politik i moderne forstand. Kun tre uger efter, den 24. april 1540, udsendtes der derfor en kontraordre, og Fyns biskop – det var efter 1536 Jørgen Sadolin – fik tilbagegivet alle sit embedes hævdundne rettigheder over Als og Ærø. Nicolaus Johannis gik glip af sit nye embede, men var fortsat provst over Sundeved og Sønderborg.³³³

333. I den ældste levnedsskildring af Christian III omtales kongens tilbagetog som et udtryk for kongens »idelig og flittig opseende med sine Kircher og Klercke ... Hand lod forordne, at landene Alsøe og Ærrøe blef igjen henlagt under Fyens Stigt og befalede Mester Jørgen [Sadolin], Bispem udi Ottensøe, at tage Kircherne effter gammel sedwane udj sin befaling« (Niels Krag & Stephanus Stephanius: *Den Stormægtigste Konge, Kong Christian den Tredie ... Hans Historie*, 1776, I, s. 222).

Bestallingen for Nicolaus Johannis findes på pergament i Rigsarkivet (Div. Pergamenter vedr. Hertugdømmerne). Det kunne tyde på, at han har måttet tilbagelevere sin bestalling, og at han således slet ikke kom til at fungere i dette embede.

1541:

Herreklostrenes lukning og Gottschalk Ahlefeldts død

Landdagen i Rendsburg i 1540 var endt med kongens beslutning om, at der inden førstkommende jul ville blive taget fat på »en almindelig og endrægtig reformation«, d.v.s. gennemførelsen af kirkeordningen af 1537, hvis der ikke forinden var blevet afholdt »et almindeligt, frit og kristeligt koncil«. Den kgl. udnævnelse af superintendenterne kort tid efter, at landdagen var afsluttet, var tegn på, at kongens beslutning ikke skulle opfattes som mundsvejr.

Den, der måske allerbedst forstod, hvor det bar hen, var Gottschalk Ahlefeldt. Fra bispeborgen Svabsted ved Trene henvendte han sig derfor den 8. december 1540 til hertugdømmernes råder, ridderskabets ledende mænd.³³⁴ Han vidste meget vel, skrev han, at »de lutherske prædikanter jo før jo hellere ville ændre de kirkelige forhold«,³³⁵ men han bad råderne om at være opmærksomme på, at julen efter gammel opfattelse varede til helligtrekongersdag, altså til den 6. januar 1541, og i religionsanliggender gjaldt det om ikke at forhaste sig.

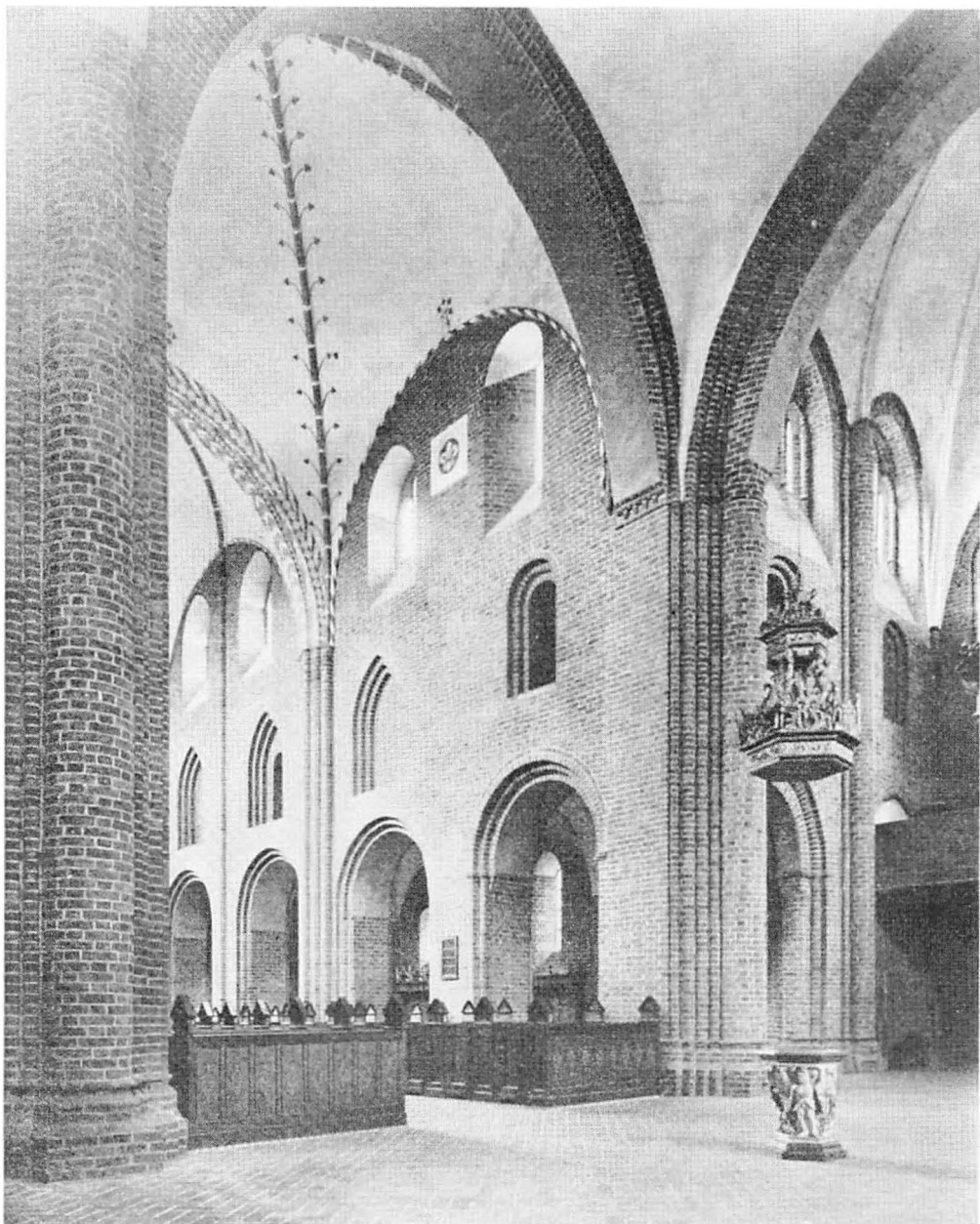
Kongen blev naturligvis underrettet om denne skrivelse og ventede derfor af ærbødighed over for den aldersstegne biskop til helligtrekongersdag, før han tog det næste skridt, der denne gang gjaldt de store klostre på landet (»Veltkloster«), de såkaldte »herre- og jomfruklostre«. I modsætning til, hvad der var tilfældet i Holsten, fandtes der i Sønderjylland kun få sådanne, nemlig Løgum kloster, Ryd kloster, Mårkær kloster, samt jomfruklosteret Skt. Hans (St. Johannis) i Slesvig.

Som følge af de privilegier, som var blevet udstedt på landdagen i Kiel i 1533,³³⁶ havde disse klostre fået lov til at eksistere videre, og ingen af klosterboerne skulle nødes til at forlade dem. På den anden

334. H. F. Rørdam: Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, s. 515).

335. »Ich byn berichtet, dath de Lutteresken prediker wolden de Diuina to Sleszwich gerne ghelegerth hebben io er io gerner«.

336. Jvf. note 299.

Logum klostets kirke. Ikke blot i det ydre, men også i det indre bærer kirken vidnesbyrd om et herreklostets rigdom. Fot. Nationalmuseet.

side var det munkene og nonnerne tilladt at forlade deres kloster, men de måtte i så fald ikke tage noget af det med, som de ved deres optagelse havde bragt ind i klosteret.

Kirkeordningen af 1537, »*Ordinatio Ecclesiastica*«, indeholder bestemmelser om klostrenes forhold, men da den ikke var blevet anerkendt som gældende i hertugdømmerne, var der intet foretaget her. Kongen mente derfor, at nu måtte tidspunktet for en reformation af herre- og jomfruklostrene være inde. Med udgangspunkt i landdagsbeslutningen skulle der handles i overensstemmelse med, hvad der i henhold til kirkeordningen var gennemført i Danmark efter 1536.

På selve helligtrekongersdagen, den 6. januar 1541, lod Christian III skrivelser udgå til de præster, som han havde fundet egnede til at lede reformationen af herre- og jomfruklostrene.³³⁷ For Holstens vedkommende var det Johann Meiger i Rendsburg og Rudolf von Nimwegen i Kiel, mens han til samme opgave i klostrene i Løgum og Ryd beskikkede Gerhard Slewart i Flensborg, selv tidligere klosterbroder. Det bør antages – uden at belæg herfor er bevaret –, at Reinhold Westerholt i Slesvig har skullet påtage sig samme opgave i Mårkær kloster i det sydlige Angel og i St. Johannis Kloster umiddelbart øst for Slesvig by.

Instruktionen til de nyudnævnte klosterreformatorer fortæller, hvad hensigten var. Allerførst krævedes, at »forstanderne« aflagde troskabsed til kongen og hans umyndige brødre. Endvidere skulle de sørge for »en god, lærd lektor« til undervisning af klosterboerne, og de daglige ceremonier skulle følge en ny »ordning«, som de ville få tilsendt.³³⁸ Ingen måtte hindres i at forlade sit kloster, og skulle der blandt klosterboerne findes en og anden, som kunne påtage sig at prædike, skulle han særligt aflønnes. Klostre, der havde kirker på deres gods (f.eks. Nr. Løgum under Løgum kloster og Munkbrarup under Ryd kloster), skulle der ansætte og aflønne »fromme, gudfrygtige og lærde prædikanter«. Klosterboerne måtte ikke læse og bede andet end den Hellige Skrift; de skulle føre et »tugtigt« liv og med deres sange, bønner og studering tjene almenvellet.

337. H. F. Rørdam: *Om Reformationen af Herreklostrene* (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, s. 737–754); H. C. P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense*, II, s. 303–304.

338. Der tænkes her på en instruktion for kanniker og munke (»*Instructio pro Canonicis et Monachis*«), som Bugenhagen netop havde udarbejdet.

Allerede den 5. april 1541 kunne de to holstenske klosterreformatorer melde,³³⁹ at alle klostre havde rettet sig efter kravene på nær klostret i Uetersen, der forsøgte at påberåbe sig, at det lå på det schauenburgske område omkring Pinneberg, men også dette måtte bøje sig. Man må regne med, at de sønderjyske landklostre ved samme tid har indrettet sig efter de nye forhold.

Med klosterreformationen var der taget et stort skridt henimod en afslutning af reformationen i hertugdømmerne. Lidt efter lidt blev de forladt, og inden århundredets udgang var alle herreklostre med deres rige jordegods blevet sekulariseret af fyrstemagten³⁴⁰ og gjort til særlige amter.³⁴¹ Kun jomfruklostrene bevaredes som institutioner, hvortil ugifte kvinder, især af adelig stand, kunne søge hen. I Sønderjylland var dette tilfældet med St. Johannis Kloster i Slesvig, der endnu er i brug.

Endnu inden reformationen af herre- og jomfruklostrene var afsluttet, hændte der noget, som blev aldeles skelsættende for reformationen i Sønderjylland. Den 25. januar 1541 døde Slesvigs biskop, Gottschalk Ahlefeldt, henved 64 år gammel.

Med ham døde den gamle kirke. Han havde været dens ubestridte hoved, og når han til sine dages ende havde kunnet sidde som urørlig på sin slesvigske bispestol, skyldtes det ikke alene det personlige hensyn, Christian III havde måttet tage til sin faders gamle medarbejder, men også den gæld, som han selv følte at stå i på grund af biskoppens støtte i 1533. Dertil kom, at han som Ahlefeldter tilhørte den slægt, der i 13/1400-årene og frem til reformationstiden uden sammenligning havde været den fornemste inden for det slesvig-holstenske ridderskab.

339. Jvf. note 337 (KHS, 2. rk., II, s. 751).

340. I Ryd kloster fortsatte abbed Hans Hildebrand sit virke, også som underviser (bl.a. for Petrus Generanus, jvf. Sønderjysk Månedsskrift, 1957, s. 49–61). I 1553 ønskede han at trække sig tilbage, men kongen svarede, at han helst så, at han blev i sin stilling, så længe det var ham muligt, men i 1557 måtte han gå som klosterets forstander. I 1566 nævnes en foged på Ryd kloster, og det var da blevet overtaget af Flensborg amt (H. F. Rørdam: Hr. Gert Slewert (Kirkehist. Saml., 3. rk., VI, s. 654–664)).

341. M. Mackeprang: Løgum Kloster og dets Gods (Sønderjyske Årbøger, 1945, s. 20–127).

1541–42:

På udkig efter en ny biskop til Slesvig

Efter Gottschalk Ahlefeldts død udbad Slesvig domkapitel sig nærmere underretning om, hvorledes det havde at forholde sig med hensyn til valg af ny biskop.³⁴² Spørgsmålet blev rettet til den kgl. statholder, feltherren Johann Rantzau, og denne lod det gå videre til Christian III, der opholdt sig i København. Den 8. marts 1541 skrev kongen i sit svar, at kapitlet ikke på egen hånd måtte træffe et valg.³⁴³ En ny biskop (superintendent) var i reformationens lutherske fyrstekirke en kongelig embedsmand. I forbindelse med kongens kroning i 1537 havde Bugenhagen indskærpet ordet i 1. Peters brev, kap. 2, v. 17: »Frygt Gud, ær Kongen!«³⁴⁴ Denne opfattelse af kongeværdigheden gav ham ret til selv at påtage sig at finde »en from, lærd og kristelig mand« til at beklæde bispeembedet i Slesvig.

Den allerførste, Christian III henvendte sig til, var Johann Bugenhagen i Wittenberg. Den 13. marts 1541 opfordrede han ham til at blive biskop i Slesvig: »Vi skal nok forsørge Jer og Jeres hustru, således at I kan være tilfreds dermed og ikke kommer til at lide nogen mangel ... Kan I ikke, så beder vi Jer give os råd om, hvorledes vi skal få en anden lærd, dygtig, berømt og anset person fra Tyskland, thi I ved, hvad for folk vi har i disse vore lande!«³⁴⁵ De sidste ord viser, at

342. H. F. Rørdam: Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie (Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., IV, s. 490 ff.).

343. Trykt anf. afh., s. 516: »nicht hinter vnns her mit erwelunge eines anderen bischoffes ... wolten, dan wir gedencken auch darbey zu sein vnnd vnserere stimme zu sollicher walh zu gebenn«.

344. Martin Schwarz Lausten: König und Kirche. Über das Verhältnis der weltlichen Obrigkeit zur Kirche bei Johann Bugenhagen und König Christian III von Dänemark (Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. Beiträge zur Bugenhagenforschung aus Anlass des 500. Geburtstages des Doctor Pomeranus, Berlin 1985, s. 144–167).

345. »... dann jr wisset, wes wir vor leuthe in diesenn vnnserrn lanndenn habenn« (Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, I, 1856, s. 216–218).

Christian III var klar over, at det slesvig-holstenske ridderskab under ingen omstændigheder ville gå med til at få en af den danske reformationsbevægelses ledende mænd til biskop i Slesvig.

Trods alle gode løfter afslog Johann Bugenhagen alligevel opfordringen til at blive ny biskop i Slesvig. »Modtog jeg denne post, da kunne det måske siges, at man nedstødte papistiske bisper af deres sæde for selv at sætte sig derpå!«³⁴⁶ Han har vel næppe heller ønsket at ombytte sin tilværelse i nærmeste nærhed af Martin Luther og reformationens øvrige ledere med embedet i det for ham så fjerne Slesvig.

I sit svarbrev gav Christian III den 15. maj 1541 udtryk for sin skuffelse over afslaget.³⁴⁷ Han ville, skrev han, hellere have Bugenhagen end nogen anden, fordi han til dels kendte disse landes særlige forhold og bedre end de fleste andre ville have kunnet finde sig til rette. Men kongen forstod undskyldningernes vægt og ville lade det bero hermed. Han satte dog fremdeles sin lid til, at Bugenhagen sammen med Luther og Justus Jonas (på den tid provst og professor i Wittenberg) ville gøre, hvad de kunne, for at finde en eller anden »smuk, duelig og lærd mand« til at forestå bispeembedet.

Sommeren gik imidlertid hen, og det trak ud med at finde en værdig afløser for Gottschalk Ahlefeldt. Forskellige tyske kirkemænd havde været i søgelyset,³⁴⁸ men enten havde de ikke ønsket at rejse så langt nordpå, eller også var de ikke blevet fundet egnede.

Kort efter nytår 1542, helligtrekongersdag den 6. januar, gjorde kongen endnu et forsøg på at lokke Bugenhagen til sig.³⁴⁹ Denne gang

346. Smstds., I, s. 216–219; jvf. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie, I, 1868–69, s. 504.

347. »... das wir euch als deme vnnser gelegenhaitt auch diesze lanndt arth zum teil bewust, ... lieber dann eynenn andernn dero orthte gehapt« (Aarsberetninger etc., I, s. 219).

348. Forskellige emner nævnes i brevene til Johann Bugenhagen (Aarsberetninger etc., I, s. 216 ff.); se også: KHS, 2. rk., IV, s. 493 f.

349. Professorerne ved Københavns Universitet havde flere gange henvendt sig, skriver kongen, »das wir ewer Personen ader aber einen andernn etwa geschicktenn vnd gelertenn mann, der ein berumbter Scribent were, denn gedachte vnser vniuersitet vor ir heubt gebrauchen, ... wolten auch niemantts lieber denne ewre Person ann solichenn orthhenn wissenn; ... dann wir gerne eynenn solchenn altenn Pomern vnnd Speckesser hetten, der auch villeicht dj lufft disser lannde besser als ein ander vertragen konndte, Wir wolten auch densenbenn dermassenn vorsorgenn, das er vnns zu bedanckenn habenn solt« (smstds., I, s. 222–223).

kom han med tilbudet om, at Bugenhagen kunne blive »hoved«, øverste leder. af universitetet i København. Der var i virkeligheden tale om en lignende stilling som den, han i 1538 havde tænkt at give Johann Wenth, sin nære medarbejder fra Haderslev (som biskop i Ribe: Johan Vandal).³⁵⁰ Denne mands død i Ribe den 11. august 1541 er utvivlsomt årsagen til, at kongen fandt det så påkrævet at få Bugenhagen til Danmark.

»Der er ingen, som vi hellere ønskede til denne post, end netop Jeres person«, skriver kongen, og det var ikke kun smiger. Næsten kammeratligt fortsætter han: »Vi ville gerne have sådan en gammel pommeraner og kødæder; han kan bedre tåle luften her til lands end så mangen anden. Og vi vil sørge så godt for denne person, at han skulle have grund til at takke os«.

Bugenhagen lod sig dog ikke overtale, men han afslog ikke kongens ønske om for en tid at komme til Danmark for at bringe kirkevæsenet »på fast fod«. I et ukendt brev har han antagelig antydnet denne mulighed, for kongen skrev i ovenfor citerede brev af 6. januar 1542: »I tilkendegiver, at I hellere vil samtale med os end skrive, og I skal vide, at vi så sandelig ligeledes er begærlig efter at tale med Jer om denne og andre højst vigtige sager og efter at spørge Jer til råds.«³⁵¹

Endnu engang lykkedes det Christian III at opnå kurfyrst Johann Friedrichs tilladelse til at få Bugenhagen til Danmark og hertugdømmerne, men kurfyrsten stillede i sit brev af 1. februar 1542 som betingelse, at Dr. Pomeranus skulle være tilbage i Wittenberg snarest muligt efter påske, og i 1542 var 9. april påskedag! Kongen fik dog fristen forlænget, så Bugenhagen kunne blive i hans riger og lande til efter pinse.

Det var for tredje og sidste gang, at Johann Bugenhagen omkring 1. marts 1542 ankom til Christian III's riger og lande. De to andre gange var i 1529 og 1537–39.³⁵² Med sit sidste ophold har han yderligere

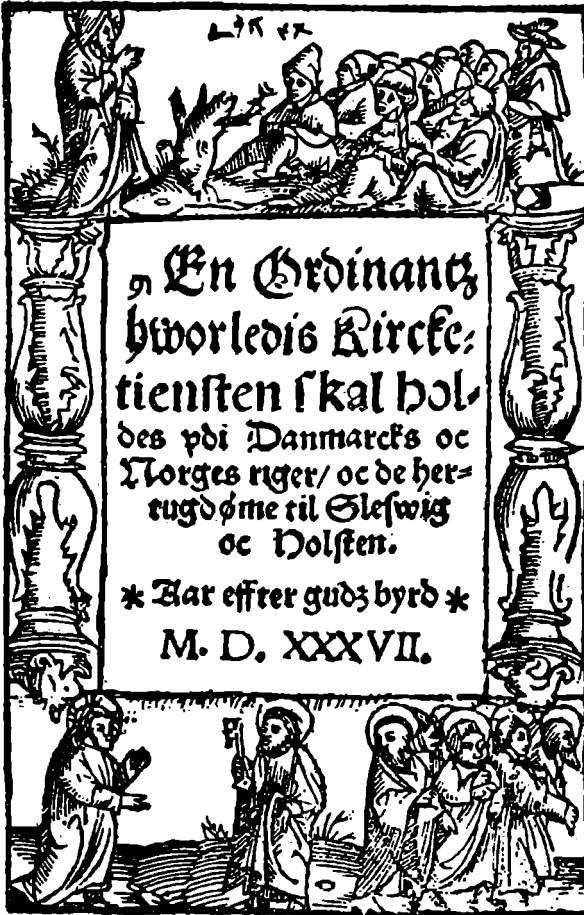
350. Jvf. note 326.

351. »Souiel den Bischof belangt, das Jr anntzaigett, Jr wolte euch derhalbenn lieber mit vnns vnnderredenn dann schreybenn, muget Jr wisszenn, das wir warlichen gleichsals begirig der vnnd annder hochwichtigenn sachenn halbenn vnns mit euch zu vntrerredenn vnnd dar Jnnen ewers raths zu gebrauchenn« (Aarsberetninger etc., I, s. 222); jvf. KHS, 2. rk., IV, s. 494.

352. Pauli Petersen: Die Entstehungsgeschichte der schlesw.-holst. Kirchenordnung vom Jahre 1542 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, XII, 1882, s. 281–282).

befæstet sin betydning for reformationens gennemførelse i sin kongelige vens lande, i Danmark og Norge (og dermed Færøerne og Island) og i hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

Det skulle snart vise sig, at der lå mange opgaver og ventede på Bugenhagen. Som kongen havde skrevet, var der tale om flere »højest vigtige sager«. Da de var af konfidentiel art, kunne de bedst afgøres efter mundtlige drøftelser. Det var Christian III's bestemte forsæt, at de par måneder, han havde Bugenhagen til sin rådighed, skulle udnyttes fuldt ud.

KIRKEORDINANSENS TITELBLAD.

Den danske oversættelse af »Ordinatio Ecclesiastica« med trykåret 1537, selv om den først blev stadfæstet i 1539.

1542:

Den slesvig-holstenske kirkeordning

Det vigtigste og varigste resultat af Johann Bugenhagens sidste ophold i Christian III's riger og lande var den nye kirkeordning for Slesvig og Holsten. I den trykte udgave, der i 1542 blev besørget af Hans Walther i Magdeburg,³⁵³ hedder det til afslutning, at »Christian III på egne og på sine umyndige brøders vegne sammen med sine råder, prælater og ridderskabet, sine mænd og byer« på landdagen i Rendsburg har forpligtet sig til at efterleve indholdet i »alle stykker, punkter og artikler«.

Kirkeordningen er dateret den 9. marts 1542, men da Bugenhagen først var ankommet kort før 1. marts, må det have været manuskriptet til den trykte udgave, som landdagen har taget stilling til. Antagelig har Bugenhagen haft dette manuskript med sig på sin hjemrejse og undervejs afleveret det hos bogtrykkeren i Magdeburg, og i Wittenberg har han da kunnet læse korrektur.

Desværre kendes der i modsætning til de tidligere afholdte landdage ikke noget referat af de forhandlinger og drøftelser, der fandt sted i Rendsburg. Det er dog helt tydeligt, at formålet med indkaldelsen af denne landdag var vedtagelsen af en ny kirkeordning med deraf følgende afskaffelse af de sidste rester af romerkirken – i hvert fald i Sønderjylland, hvorimod Lübecks biskop og domkapitel endnu søgte at sætte sig til modværge. I kirkeordningen er der derfor kun tale om en biskop for Slesvig stift. Det nærmere udfald af forhandlingerne i landdagen kendes som nævnt ikke, men det tør antages, at det ret store mindretal, der endnu i 1540 havde været imod forandringerne, var svundet ind siden da, idet den del af modstanderne, der havde stemt imod af politiske grunde, nok denne gang har opgivet modstanden, fordi den nye kirkeordning var hertugdømmerne Slesvig og Holstens egen kirke-

353. Udgivet i en art facsimile-tryk af Ernst Michelsen i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, 1. rk., X, 1920; her citeret: KO.

forfatning. Der blev nemlig ved hjælp af denne kirkeordning skabt en egen slesvig-holstensk »landskirke«, uafhængig af kirken i Danmark, og dermed brast den spinkle tråd, der endnu i romerkirkens sidste dage havde bundet Slesvig stift til Lunds ærkebispedømme. Det var altsammen noget, der kunne tilfredsstille slesvig-holstenismen, og den del af modstanderne, der af religiøse grunde klamrede sig til den gamle kirke, måtte finde sig i, at de var blevet nederlagets mænd.

Den kirkelige grundlov for hertugdømmerne, der med titlen »Christlyke Kercken Ordeninge/De yn den Fürstendömen/Schleszwig/Holsten etc. schal gehalten werdenn« blev vedtaget af landdagen i Rendsburg den 9. marts 1542, er ikke udarbejdet af Johann Bugenhagen alene, men skyldes flere forfatters medvirken.

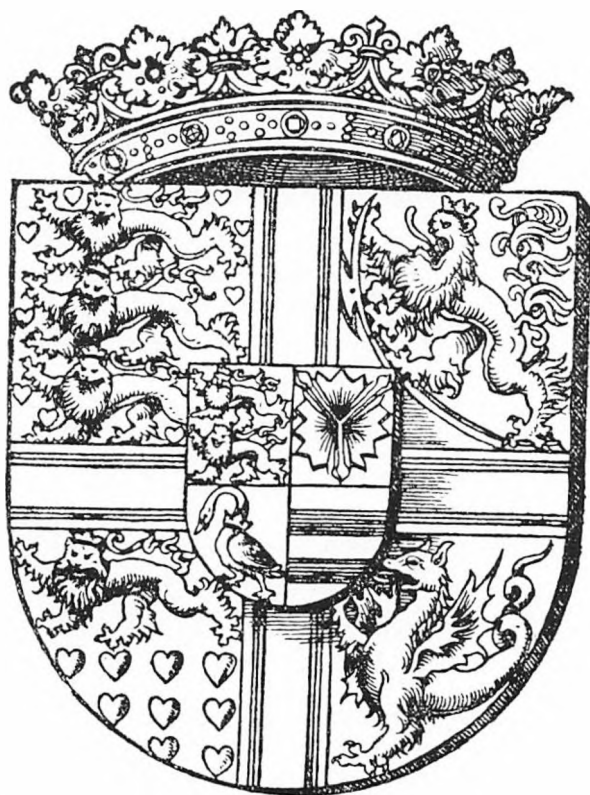
Fortalen (»Vörrede«) skyldes vel i hovedsagen Bugenhagen, men den indeholder også indskud, der er formet i kongens navn. Christian III takker således kurfyrst Johann Friedrich, fordi han har villet »sende hr. Johann Bugenhagen Pomeranus, doktor udi den Hellige Skrift«. »Vi samt vore råder har brugt denne mands råd og flid«, og længere fremme i fortalen hedder det: »Vi bekender med stor taksigelse, at der af Guds nåde er givet os en forståelse (»ein vorstandt«) af det hellige Evangelium«.

Selve kirkeordningens hovedstykke (i den trykte udgave s. 13–117) er i hovedsagen overtaget fra »Ordinatio Ecclesiastica«, kirkeordningen fra 1537, der igen indeholder stof fra Haderslev-artiklerne fra 1528.³⁵⁴ Udkastet til kirkeordningen af 1537 var skrevet af den kreds af teologer, blandt disse især Johann Wenth, der i de første måneder af 1537 var forsamlet i Haderslev. Den endelige udformning havde imidlertid været Johann Bugenhagens værk, og ham tilkommer også hovedæren for den slesvig-holstenske kirkeordning af 1542.

Et længere tillæg om »en ordning af domherrers og klostres ceremonier« (s. 128–176) er en oversættelse til plattysk af et skrift, »Pia Ordinatio«, som Bugenhagen havde fået trykt i 1535. Da de på den tid endnu bestående klostre, samt det slesvigske domkapitel, snart efter

354. Ernst Michelsen: Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., V, 1909); Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, 1938, s. 104 ff.; Schleswig-Holsteinische Kirchen-Geschichte, III, 1982, s. 159 ff. (Erich Hoffmann).

Christlyke Kercken
Ordeninge/ De vñ
den Fürstendömen/ Schleswig/
Holsten etc. schal gehalten
werdenn.

Den slesvig-holstenske kirkeordning 1542. Titelbladets overste to linjer har rod farve. Nederst ses det danske rigsvåben med Slesvigs to lover og Holstens nældeblad overst i det indsatte skjold.

blev sekulariseret, har nytteværdien af dette ret store tillæg været begrænset.

I kirkeordningens hovedstykke fastslås det straks fra begyndelsen, at præsten skal forkynde evangeliet helt og fuldt for alle undersåtter og på det allerkræftigste betone og fremholde artiklen om vor retfærdiggørelse, så at alle lærer at forstå, hvad tro er, hvad den udretter, og hvorledes den enkelte får syndernes forladelse.³⁵⁵ Der skal prædikens om loven og om guds frygt, om budene, om evangeliet og fortrøstningen til Gud, om korset og lidelsen, om bønner, om gode gerninger, om menneskets frie vilje, om kristenmenneskets frihed, om Guds evige forudseenhed, endvidere om menneskeskabt lære og om øvrigheden, ægteskabet, helgener, faste, billeder etc. Til det sidste følger der senere en advarsel mod valfarter til undergørende billeder.

Endvidere fastslås det til at begynde med, at der er kun to sakramenter, dåb og nadver. Boden modtages ved evangeliet om syndernes forladelse, og folk skal formanens til ikke at foragte absolutionen.³⁵⁶

Dåben skal foregå på tysk (idet Nordslesvigs danske gudstjenestesprog er underforstået), og der skal døbes i de sædvanlige døbefonte. Børnene sænkes nøgne tre gange ned i vandet. Ved vintertide skal degnene sørge for, at vandet er varmt, »thi dåben er til frelse og ikke til børnenes fordærv«. ³⁵⁷ Præsten skal forinden spørge, om barnet er hjemmedøbt; i bekræftende fald skal han ikke døbe igen, »thi vi har ikke mere end én dåb, ... at vi ikke håner og spotter Helligånden«. ³⁵⁸ Er

355. »De gantze vnuorserte vullekamen Lere des hilligen Euangelij, ... darynne men thom alderheftigsten driuen vnde vorholden schal den Artickel van vnser rechtuerdiginge, dat alle lüde vorstan mögen, wat de Geloue sy, vnde wat he vthrichtel« (KO, s. 15). Med »artikel« tænkes der på artikel 4 i den Augsburgske Trosbekendelse; se herom: Leif Grane: *Confessio Augustana*. Oversættelse med noter. Indførelse i den lutherske reformations hovedtanker, 3. udg. 1976, s. 40–49).

356. »Der Sacramente, van Christo yngesettel, syn twe, nömlick de Döpe vnd Auendtmal des Heren, ... hyr schal men tho don dat drüdde, welcker ys de Bote, wen ein Sünder bekümmert ys vmme synen erdom effte misse-dadt, bekent ock syne Sünde, vnde entfanget dorch dat Euangelium afflatinge van den sünden, vnd kumpt also wedder thom vöri-gen vorbunde der Döpe. Idt ys ock nödich, dat men dat volck vormane, dat se de Absolution nicht vorachten« (KO, s. 18).

357. »Wente de Döpe ys thom Heyle vnde nicht thom vordarue der kinder vorordnet« (KO, s. 41).

358. »Denn wy hebben nicht mer men eine Döpe (jvf. Paulus' brev til Efeserne,

barnet ved fødselen sygt, skal jordemoderen eller en anden gudfrygtig kvinde foretage nøddåb i Faderens, Sønnens og Helligåndens navn; overlever det, skal det fremstilles i kirken til bekræftelse af dåben.

Forud for nadverens sakramente går skriftemålet med tilsigelsen af syndernes forladelse enten i forbindelse med privat skrifte eller samlet til altergæsterne, og sakramentet modtages i begge skikkelser. Ingen går til alters, heller ikke af de troende, uden at være tilmeldt præsten. Altergæsten skal vide, hvad Herrens nadver er, og »hvad der gives os i den«. ³⁵⁹ Tossier (»de dörde lüde«) og »ufornuftige« (d.v.s. ukonfirmerede) børn, samt alle, der lever i åbenbar synd (en række eksempler nævnes), tilstedes ikke adgang!

Tilsigelsen af syndernes forladelse var en betingelse for altergang, men præsterne formanet til ikke »tyrannisk« at forkaste arme syndere, men antage sig dem, der af hjertet siger, at de vil forbedre sig. Alligevel vil enhver, der er fortrolig med nutidig folkekirkepraksis, finde, at reformatorerne krav var strenge. Det gælder også, hvad der siges om ægteskabet, selv om det ikke som i romerkirken opfattedes som et sakramente.

Bestemmelserne om præsternes måde at forvalte gudstjenesten på følger de anvisninger, som de wittenbergske teologer efterhånden havde fået udarbejdet. En del af disse skrifter forelå allerede, da Haderslev-artiklerne blev udsendt i 1528, og i kirkeordningen af 1537 var også senere skrifter blevet inddraget. Alt i alt kan kirkeordningen af 1542 opfattes som en gentagelse af det tidligere fastlagte skema. Bestemmelserne om, hvilke højtidsdage kirken havde, findes eksempelvis allerede i Haderslev-artiklerne.

Ordets forkyndelse gennem prædikenen indtager hos reformationens mænd helt naturligt en central plads. Præsten skal, hedder det, først læse den tekst højt, som han skal prædike over. Hans prædiken må ikke vare over en time (!), og den skal være forståelig for menigheden. Han må ikke lade skælden og bitterhed komme til orde, ikke straffe nogen med navns nævnelse fra prædikestolen, ej heller skænde på papisterne. Efter prædikenen læser han kirkebønnen, heri en forbøn

kap. 4, v. 5: »én Herre, én tro, én dåb«) ... dat kindt nicht noch ein mal Döpen, dat wy den hilligen Geist nicht honspotten« (KO, s. 41).

359. »... schal de Prester flitig fragen, wat he holde vam Auendmal des Heren, efft he ock vorsteit, wat dat auendmal des Heren vor ein ding sy, vnd wat vns darynne gegeuen wert« (KO, s. 44).

for kongen, og han slutter med sammen med menigheden at bede Fadervor. Salmesang og kollekt (d.v.s. fællesbøn, hvori præsten samler menigheden) forekommer både før og efter prædikenen, men til afslutningen hører også litaniet, »Kyrie eleison« og »O, du Guds lam«.

En efter vor tids opfattelse uforholdsmæssig stor plads i gudstjenesten indtog katekismus-undervisningen for den »grå« (uvidende) menighed og for de unge.³⁶⁰ Netop her gjaldt det om for præsten ikke at vise »sin lære og høje forstand«,³⁶¹ men at tale »på det aller enfoldigste«.

Kirkeordningen indeholder en lang række andre bestemmelser, f.eks. om hvilke bøger, der bør findes ved præsteembedet, om præstens måde at forholde sig på i sit sjælesørgeriske arbejde, hans væremåde over for syge og fattige, samt dødsdømte, ved begravelser, hans undervisning af jordemødre og barselkvinder (om praktisering af nøddåb). Endvidere er der bestemmelser om indretningen af skolevæsenet, om aflønning og husly til kirkens tjenere, om indretning af hospitaler etc.

Bestemmelserne om bispeembedet i Slesvig

Det var Gottschalk Ahlefeldts død, der havde sat skub i udarbejdelsen af den slesvig-holstenske kirkeordning, og derfor har bestemmelserne om bispeembedet i Slesvig fået en særstilling inden for kirkeordningen.

Afsnittet om biskoppen (s. 99–108) indledes med de krav, som Paulus i sit 1. Brev til Timoteus, kap. 3, v. 1–7, og i sit Brev til Titus, kap. 1, v. 6–9, stiller til embedet som »kirkens tilsynsmand«: han skal være »uangribelig, én kvindes mand, ædruelig, sindig, værdig, gæstfri, dygtig til at lære fra sig« etc.; til det sidste af kravene tilføjes i kirkeordningen evnen til »at modsige og stoppe munden på kættere, falske lærere og antikrister ved hjælp af Guds klare ord i den Hellige Skrift!«³⁶²

Bispeembedet i Slesvig var tydeligvis endnu vakant, for i forbindelse med omtalen af den kommende biskops aflønning lægges der ikke skjul på, at det meste af stifts- og kapitelsgodset i Slesvig var kommet bort,³⁶³

360. »... vmme des grauen vnd yungen volckes willen« (KO, s. 32).

361. »... dat nicht yemand syne lere vnde hogen vorstand yn düdinge des Catechismi bewisen möge ... so schal men alle ding ... vp dat alder einfoldigeste dem volck vordragen« (KO, s. 32).

362. »... also dat he den Ketteren, valschen lerern, vnd Entechristischen wedder spreckeren de mundt stoppen kan, mit klarer hilliger Schrift vnd Gades worde« (KO, s. 99).

363. »Dat ynkkament vnde güdere des Stifttes vnde Capitels (als me [d.v.s.

men fremtidigt skal ingen biskop kunne afhænde gods, hedder det derpå, og kongen vil være behjælpelig med at få det tabte tilbage til brug for skoler og fattige.

Hele hertugdømmet er biskoppens embedsomsråde, hedder det videre; – det synes åbenbart glemt, at Als og Ærø i 1540 var blevet givet tilbage til Odense stift.³⁶⁴ Biskoppen i Slesvig skal derimod ikke have noget at gøre med Holsten. Denne bestemmelse er antagelig et forsøg på at imødekomme den gamle kirkes tilhængere blandt landdagens holstenske medlemmer. Romerkirkens biskop af Lübeck fortsatte nemlig i sit embede uanfægtet af kirkeordningen, skønt reformationen forlængst havde sejret også i Lübeck og Hamburg, samt overalt i Holsten.

I høj grad oplysende om den aktuelle situation er de bestemmelser, der angår bispevalget. Dette tilkommer ikke mere alene domkapitlet. De tidligere udnævnte superintendenter (nu kaldes de: »Kerckhern«) i Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev skulle også deltage i valget, om hvilket det derefter hedder: »Det skal til hver en tid foregå med Kongelig Majestæts, hans brøders og deres efterkommeres vidende og vilje!«³⁶⁵

Afsnittet om biskoppen slutter med en meget grundig, for ikke at sige omstændelig redegørelse for den kommende biskops embedsopgaver og -pligter, og disse var ikke helt få! Biskoppen skulle residere i bispegården i Slesvig, og han skulle prædike én gang om ugen i sin kirke (der er ment: domkirken), ligesom han skulle holde to ugentlige forelæsninger over den Hellige Skrift i »lektoriet« (»Domus lecturae«, der dengang lå lidt sydvest for domkirken). Her skulle der fortsat finde en efteruddannelse sted af omegnens præster.

Til de daglige gøremål, f.eks. domsafsigelser i bl.a. ægteskabssager (med hensyn til for nært beslægtede og lign.), kunne en af kapitlets medlemmer bistå ham, »thi de kaldes kanniker, canonic«, og dette ord kommer af »canon«. Denne betegnelse indebærer et kendskab til »retsnormer«, og »det er noget andet, end hvad man »nu« forstår

kongen] ydt nömet) tho Slesewick ys dat meiste deel darhen vnde wechgekamen, dat me schwarlick dar kan vthrichten, wat me wol Christlick van solcken güdern scholde« (KO, s. 99).

364. Jvf. note 333.

365. »Ydt schal mit Köninckliker Maiestat vnde dersuluen Bröder vnde nakamen weten vnde willen tho yeder tidt gescheen« (KO, s. 102).

derved«. ³⁶⁶ Beskrivelsen af bispeembedet pålægger således de tilbageværende kanniker en række opgaver; til disse hører også forelæsninger ud fra Skriften, samt prædikener, når biskoppen er ude på visitats.

Biskoppen skal nemlig afholde årlige visitatser, dog kun i købstæderne. Til disse skal præsterne fra de omkringliggende landsbyer give møde, så de kan fremkomme med, hvad de har af »kirkesager«. Derimod skal biskoppen ikke visitere i landsbykirkerne; det skulle da være, at man indbyder ham dertil på egen bekostning (»vp ere kost vnde teringe«).

Til trods for det kraftige og velformede sprog bærer kirkeordningens disposition tydeligt præg af, at den er blevet sammenskrevet i løbet af kort tid på grundlag af foreliggende materiale. Efter sin ankomst umiddelbart før 1. marts 1542 har både Bugenhagen og kongen haft travlt med at få arbejdet afsluttet, så de kunne forelægge landdagen et færdigt produkt. Der er allerede til indledning nævnt eksempler på, hvorledes dens forskellige afsnit ikke altid harmonerer med hinanden. Dette viser sig også efter afsnittet om biskoppen. Det følges af et afsnit om skolevæsenet (s. 109–117) ³⁶⁷, men derefter bringes som en art appendix til afsnittet om biskoppen en overenskomst, som Christian III kort tid, før landdagen trådte sammen, havde truffet med det slesvigske domkapitel om stiftets fremtidige styre og om dets gods. ³⁶⁸ Ved at lade denne overenskomst optage i kirkeordningen (s. 118–127) har kongen opnået, at der var skabt lovhjæmmel; de implicerede parter har derefter måttet acceptere den som en fuldbyrdet kendsgerning.

366. »De Canonicj scholen gedencken, dat se den namen hebben A Canonica scriptura, dat ys er ortsprunck, vnde Capitel ys ein ander dinck gewesen, den als men nu daruan maket« (KO, s. 103).

367. Kirkeordningens bestemmelser om skolevæsenet bør rettelig være udgangspunktet for enhver skildring af den sønderjyske skoles historie, jvf. Plattysk i Sønderjylland, s. 326–338.

Den 25. maj 1544 – inden hertugdømmernes deling – udsendte Christian III sin forordning om folkeskolevæsenet i Slesvig og Holsten (Kirkehistoriske Samlinger, 3. rk., V, s. 153–159 (H. F. Rørdam); F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., II, s. 25–29, 205–217).

Ligesom kirkeordningen af 1542 er grundloven for kirken og det lærde skolevæsen, er forordningen af 1544 noget tilsvarende for folkeskolevæsenet.

368. Jvf. H. F. Rørdam: Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie (KHS, 2. rk., IV, s. 496–501).

En stor del af de bestemmelser, der indeholdes i denne overenskomst (hvis dato desværre ikke kendes), findes i forvejen nævnt i afsnittet om biskoppen i kirkeordningens hovedstykke (s. 99–108).

Det gælder omtalen af bispevalget, idet det dog her præciseres, at den kandidat, der kan komme i betragtning, skal være »en anset («einen bewerden») doktor eller licentiat i den Hellige Skrift, én, som på et værdigt («yn einer löueliken») universitet har holdt forelæsninger og prædiket og forkyndt Guds ord«. Ved at stille sådanne krav var det klart, at ingen af domkapitlets kanniker kunne komme i betragtning som kommende biskop.

Endvidere præciseres det, at den nye biskop ikke blot skulle aflægge ed til kirken og kapitlet i Slesvig, men også til kongen. Stiftets øverste leder var fra nu af kongelig embedsmand, ligesom hans kirke var en fyrste- eller statskirke.

Biskoppen skulle derfor have fast løn – 900 mark lübsk om året –, og disse penge skulle skaffes af indtægterne af kirkegodset; hvad der blev tilbage, skulle gå til latinskolen i Slesvig. Samtidig blev det aftalt, at bispegården i Haderslev skulle nedlægges. Det gods, der hørte til kollegiatkapitlet i Haderslev, skulle efter de sidste kannikers død henlægges til oprettelsen af en latinskole og til underhold af en lektor i denne by.³⁶⁹ Dette ønske skyldtes utvivlsomt, at der fortsat var behov for en efteruddannelse af omegnens præster, men ved skolens oprettelse blev det i stedet til et lærerembede.

Præsteskabet ved Slesvig domkirke skulle fremtidigt ud over biskoppen bestå af to præster, nemlig ærkedegnen og kantoren, og hvad der af kirkens gods var blevet bortgivet »af Frederik I eller af hans søn«, skulle tilbagegives disse prælaturer. Domkapitlet skulle fremover kun tælle seks kanniker, idet dets indtægter som følge af ydelser »til fædrelandets bedste« («dem Vaterlande thom besten») nu kun androg halvdelen i forhold til tidligere. De to prælater skulle sammen med de seks kanniker udgøre konsistoriet, der behandlede alle gejstlige sager.

I tilfælde af dødsfald inden for domkapitlet skulle der indsættes en

369. Det kom til at vare helt til 1567, før det lykkedes at få Haderslev latinskole oprettet. Om skoleforholdene i Slesvig, se: Hermann Kellenbenz: Schleswig in der Gottorfer Zeit 1544–1711, 1985, s. 217. I Husum havde Tast fået den tidligere klosterskole reorganiseret under ledelse af H. Bokelmann (Schleswig-Holstenische Kirchengeschichte, III, s. 283 (H. J. Ramm).

efterfølger, der forinden var »prøvet«. Dermed sikredes, at den gamle kirkes mænd efterhånden ville blive afløst af evangelisk-lutherske gejstlige.

Overenskomsten var som nævnt blevet lov ved at blive optaget i den trykte udgave af kirkeordningen. Med dens vedtagelse var, allerede inden kirkeordningen forelå, de sidste spor af romerkirkens herredømme blevet fjernet. Den evangelisk-lutherske fyrstekirke var – som det hedder – et resultat af Christian III's personlige indgriben (»vth Könnickliker vnd Förstliker macht«).

Det hastværk, hvorunder kirkeordningen blev til, viser sig også til allersidst, idet den plattyske oversættelse af Bugenhagens »Pia Ordinatio« efterfølges af to helt små afsnit om kirkegårde og om provsteembedet i Holsten (s. 176–177). Ved gennemlæsningen af manuskriptet har man åbenbart fundet, at dette stof nødvendigvis måtte med.

Men så var arbejdet også færdigt. De sidste sider (s. 178–180) rummer den kgl. forordning om den slesvig-holstenske kirkeordning. Den skal, hedder det, overholdes i alle »dens stykker, punkter og artikler«, således som den foreligger på tryk. »Givet i Rendsburg på en almindelig landdag i nærvær af vore råder, prælater, vort ridderskab, vore mænd og byer, som var indkaldt dertil, den 9. marts 1542, under vort segl«.

Der kan ikke være tvivl om, at Christian III har følt, at han med afslutningen af dette arbejde havde passeret en vigtig milepæl i sit liv.

1541-44:

Nyordningen af Slesvig og Ribe bispedømmer

Hans Tausen bliver biskop i Ribe

Efter de to dødsfald i 1541, Gottschalk Ahlefeldts den 25. januar og Johan Vandals den 9. august, var både Slesvig og Ribe bispekald vakante.

For Ribes vedkommende blev vakancen dog ikke længere, end sædvanlig embedspraksis medførte. Den 21. oktober 1541 udsendtes den kongelige bestalling for magister Hans Tausen som ny superintendent i Ribe stift, og herved blev for første gang den valg måde taget i brug, der var foreskrevet i kirkeordinansen, d.v.s. i »*Ordinatio Ecclesiastica*« fra 1537. Det hedder nemlig i bestallingsbrevet, at udnævnelsen var foretaget, »efter at de menige prælater, kanniker og kapitel, samt alle herredsprovster, sognepræster og menige kleresi i Ribe stift havde begæret vor elskelige magister Hans Tausen, og efter at vi hos doktorerne ved Københavns Universitet har indhentet det vidnesbyrd, at han er lærd og i sin »omgængelse bekvem til samme embede«.³⁷⁰

I Hans Tausen fik Ribe en biskop, der i den danske reformationens første år frem for alle andre havde været foregangsmanden for den evangeliske forkyndelse, som han havde mødt hos Martin Luther. Født i 1494 var han i 1541 blevet 47 år gammel, og han havde da nået en alder, der efter sin samtids opfattelse gjorde det rimeligt at give ham en retrætepost. Dette var så meget mere rimeligt, som reformationens

370. »Giøre alle witterligttt, att ephter thy menige Prelather, Cannicker och Capittell, sameledis alle Herritzsprowester, Sogneprester och menige Clercej offuer alt Riiper stygtt haffue nu, ... endrecteligen ephter vor Ordnants lyudelsze ighen begerrit oc naffngiffuit oss elskelige Mester Hans Tageszen for en Superintendent vdj Riiper stygt, och vij nu nogsam forfarit haffue aff the windisbyrdt, hannom giffne ere aff oss elskelige Doctore, Lesemestere och andre Lerdemendt vdj wor Høge Skolle her vdj vor Stadt Kiøpnehaffnn, att hand lerdt och tesligesten vdj sit leffnidt och omgengelsze er bequem tiil samme Superintendentts Embede ...« (KHS, 2. rk., III, s. 28–29).

Ribe domkirke. På reformationstiden afsluttedes det store tårn af fire gavle, der indtil en brand i 1400-årene bar et spir. Den såkaldte »tørninglenske tårntype«, der kendes fra mange sognekirker i Tørninglen, har folgelig haft domkirkens store tårn som forbillede.

Udsnit af byprospektet i Braunius og Hogenberg: Theatrum Urbium, 1588.

»indkøringsfase« fem år efter statskuppet i 1536 nu måtte anses for overstået.

Hans Tausen (hvis navn er et slægtsnavn, på latin: Tausanus) havde som ung præst været munk i Antvorskov kloster ved Slagelse. Derfra var han kommet til universitetet i Rostock, hvor han i 1519 blev magister. I de følgende år stod han i København i nær forbindelse med Povl Helgesen (Paulus Helie), der i 1522 anbefalede ham til det nederlandske (nu belgiske) universitet i Leuven. Det var dengang et hovedsæde for romersk-katolsk teologi. Men allerede i maj 1523 tog Hans Tausen til Wittenberg, hvor han opholdt sig til eftersommeren 1524.

Ved sin hjemkomst var han efter de forskellige universitetsophold en af de grundigst uddannede danske teologer, kyndig i Bibelens sprog, hebraisk og græsk, og dertil særdeles velbevandret i såvel den ældre tids som i sin egen samtids teologiske litteratur. I oktober 1526 fik han – som tidligere nævnt – et kgl. værnebrev som luthersk prædikant, og snart flokkedes store skarer om hans forkyndelse, først i Viborg, siden i København, så det var nok med god grund, at Povl Helgesen kaldte sin tidligere ven »den mest halsstarrige af alle kætterne«. I årene frem til statskuppet i 1536 var ingen af Hans Tausens kirkelige modstandere i tvivl om hans helt centrale betydning for udbredelsen af Martin Luthers kristendomsforståelse i Danmark; det er derfor ikke med urette, at han er blevet kaldt »den danske Luther«.

Efter statskuppet i 1536 var Hans Tausen ikke blandt de nye biskopper (superintendenten), der blev indviet af Bugenhagen den 2. september 1537 i Vor Frue kirke i København, og det har hos senere tiders historikere givet anledning til forundring og allehånde overvejelser.

Nogle har ment at finde årsagen hertil i den kendsgerning, at Hans Tausen havde opholdt sig i København under byens belejring som præst ved Skt. Nikolai kirke. Intet tyder dog på, at han personligt har taget del i det politiske opgør; tværtimod fik han umiddelbart efter Københavns overgivelse – for øvrigt af Johann Alberdes – udstedt et særligt kgl. værnebrev for sig og sin familie.³⁷¹ Andre har hæftet sig ved, at den gamle kirkes mænd, blandt dem Povl Helgesen, i 1533 mente at kunne få ham dømt for kætteri i nadverspørgsmålet. Akterne herom er imidlertid uklare, og med hensyn til teologien var ingen i Danmark mere overbevist luthersk og wittenbergske end Hans Tausen.

Helt hen i vejret er påstanden om, at kongen som et udtryk for en vis betænkelse ved hans person først foretog udnævnelsen efter at have indhentet en erklæring om hans vandel fra Københavns Universitet, for herved fulgte kongen jo blot – som det også hedder i bestallingsbrevet – »ordinansens lydelse«. Der var med andre ord kun tale om en ren formel forespørgsel fra kongens side i forbindelse med en sådan embedsbesættelse.

371. Danske Magazin, 3. rk., VI, s. 42.

Årsagen til, at Hans Tausen ikke blev biskop i 1537, skal alene søges i den kendsgerning, at han ikke kunne undværes i det reformationsarbejde, der forestod. Hans fremragende evner, navnlig med hensyn til let og hurtigt at formulere sig i tale og skrift, gjorde, at der var god brug for ham ved Københavns Universitet, hvor han i den første tid var lærer i hebraisk. At han var duelig hertil, fremgår af, at han i krigsårene havde påbegyndt en oversættelse til dansk af Gammel Testamente; han nåede dog kun at få udgivet de Fem Mosebøger.³⁷²

Efter reformationens indførelse lå der nemlig andre opgaver og ventede. Han skrev en Postille over søndagenes epistler og evangelietekster, der ifølge tilegnelsen til Christian III må have været færdig allerede i 1536.³⁷³ Det hastede nemlig med at få et sådant arbejde afsluttet, fordi det skulle være et hjælpemiddel for præsterne i den af kongen reformerede kirke. I 1537 medvirkede han – som tidligere nævnt – ved udarbejdelsen af den nye kirkeordning, »*Ordinatio Ecclesiastica*«, og i det følgende år påtog han sig ved siden af sin præstegerning i København at være »læsemester« i Roskilde, hvor der behøvedes en kraftig personlighed til at bryde kannikernes modstand mod det nye. Altimens var han fortsat beskæftiget af litterære arbejder.

Det korte rids af Hans Tausens levned vil vise, at han ikke blot var fuldt kvalificeret til et bispeembede, men at valget af ham efter fem fortravlede år også skal ses som et udtryk for kongens ønske om at give ham en roligere virkekreds.

Hans Tausens bispetid i Ribe kom til at vare tyve år; han døde i 1561. Det skulle snart vise sig, at han ikke betragtede sit nye embede som en sovepude. Han prædikede hyppigt i Ribe domkirke, ledede en tid lang den teologiske undervisning for omegnens præster, kæmpede for at få kirkeordningens bestemmelser overholdt, ikke mindst med hensyn til kravene om underhold af skoler og hospitaler, og han forsøgte også at forbedre præsternes økonomiske kår.

372. Hans Tausens Oversættelse af de fem Mosebøger, facsimileudgave 1932.

373. Hans Tausens Postil, facsimileudgave 1934. Det ældst kendte tryk af denne bog stammer fra 1539.

374. »Jeg haffde wel noch paa mit embeds wegne att bestille i riigett, att ieg motte haffue bleffuet forskonett i hertugdøm i riiberstigt« (RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; jvf. Bilag III).

Alt det betød, at han i 1542 kunne udtale, at »han på sit embedes vegne havde nok at bestille«. ³⁷⁴ Denne udtalelse faldt, da spørgsmålet om Ribe stifts sønderjyske sognes kirkelige tilhørsforhold blev taget op.

Den nordslesvigske superintendentur og kirkesproggrænsen

Resumé: Da Christian III som ung hertug i 1525 havde overtaget ledelsen af Haderslev- og Tørninglen, var det hans hensigt straks at gennemføre en reformation af kirken i sit lille hertugdømme. Efter landdagen i Kiel i 1526 var der heller ingen hindringer herfor i Haderslevlen, der hørte under Slesvig stift. Derimod kom han til kort, da Ribes biskop Iver Munk på Tørninglens vegne klagede til Frederik I over hans handlemåde. Først efter herredagen i Odense 1527 var der også i de kongerigske stifter skabt et retsgrundlag for en evangelisk-luthersk forkyndelse og menighedsdannelse. Derfor måtte i foråret 1528 også alle præster og degne fra Ribe stifts tørninglenske sogne indfinde sig til det møde, som den unge hertug havde indkaldt til på Haderslevhus. Med hensyn til de kirkelige tilhørsforhold betød mødet på Haderslevhus i 1528, at Tørninglen blev løsrevet fra sin historiske forbindelse med Ribe stift.

Det lille hertugdømme Haderslev-Tørning udgjorde derefter i kirkelig henseende en egen evangelisk-luthersk superintendentur, der fra 1526/28 og indtil 1533 lededes af Eberhard Weidensee, derefter indtil 1537 af Johann Wenth, og efter at sidstnævnte var blevet biskop i Ribe af Anthon Keyser.

Ved Christian III's overtagelse af kongemagten i Danmark led Iver Munk i Ribe samme skæbne som alle andre kongerigske biskopper. Hver og én blev arresteret og afskediget. Men i Slesvig stift sad romerkirkens biskop, Gottschalk Ahlefeldt, stadig på sin bispestol, selv om hans indflydelse efterhånden næsten var nede på nulpunktet. At det forholdt sig således, kom tydeligt til udtryk, da Christian III i 1538 indkaldte til en synode på Gottorp, og igen et par år senere, i 1540, da han opdelte Sønderjylland i fem særlige superintendenturer.

Men ved den lejlighed fremkom der – som tidligere omtalt – for første gang en beslutsom protest mod kongens forsøg på at tage landsognene på Als og hele Ærø fra Odense stift. Denne protest kom – meget betegnende for den kirkelige situation efter reforma-

tionen – ikke fra kirkeligt hold, men fra det Danske Riges verdslige magt, personificeret i kongens danske kansler Johan Friis.

Protesten var blevet fremsat i 1540, men efter vedtagelsen af den slesvig-holstenske kirkeordning i 1542 kom de kirkelige administrationsområder atter engang i søgelyset.

Den slesvig-holstenske kirkeordning havde uden nogensomhelst indskrænkning forordnet plattysk kirkesprog, skønt en gennemførelse af en sådan tanke aldrig havde været tilsigtet. Der er simpelthen tale om en uheldig oversættelse til plattysk af latinen i »*Ordinatio Ecclesiastica*«, hvor udtrykket »*vernacula lingua*« er anvendt om »modersmålet«. ³⁷⁵

I de nordslesvigske landsogne havde gudstjenesterne altid været holdt på dansk, og der udsendtes derfor et nu ukendt, men både af Georg Boetius og Thomas Knudsen bevidnet kgl. åbent brev, ifølge hvilket Anthon Keyser i Haderslev »straks« efter kirkeordinansens vedtagelse i Rendsburg fik overdraget alle de nordslesvigske amter under sin superintendentur. »Han alene skulle være præpositus i Haderslev, Tørning, Åbenrå og Tønder len«. ³⁷⁶ Disse udsagn svarer nøje til et andet, senere afhjemlet, hvori det hedder, at Gerhard Slewart (der i 1540 var blevet udnævnt til superintendent over Flensborg-Bredsted og Tønder amter, men allerede var blevet visitator i 1538) »efter tre års virketid« måtte afgive Tønder amt. ³⁷⁷ Tre års virketid svarer til, at han har afholdt visitats i årene 1539, 1540 og 1541.

Ved at lægge alle nordslesvigske amter ind under superintendenten

375. Sønderjyllands Historie, II, 1939, s. 471 (Johanne Skovgaard); jvf. Ernst Michelsen: »Eine gesetzliche Abschaffung der dänischen Kirchensprache in Nordschleswig ... wird man hierin keineswegs finden dürfen« (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I. rk., V, s. 114).

376. »Strax efter den landdag war holden wdj redensburg kom till oss (d.e. herredsprovsterne) høglerd mand mester Anthonius Keyser, sogne prest wdj hadersleue, mett Kong. maiestatis obne breff, att hand nu war tiilskicket att skulle aldene were prepositus wdj hadersleue, tørning, openraa ock tynderleen« (Thomas Knudsen, jvf. Bilag III). »Em – d.v.s. M. Anthonio Keisern – worden ock de kerken jn Tunder vnd Apenrader lehen to regerende beualen als ein Superintendent« (Georg Boetius, jvf. Bilag II).

377. O. H. Moller: Historische Nachricht von den Pröbsten ... insonderheit Fr. Dame, 1751, s. 4. – Moller anvender her udtrykket »bisz auf das 1543ste (Jahr)«.

i Haderslev har det åbenbart været de kirkelige myndigheders, d.v.s. også Christian III's, hensigt at få sognene med dansk kirkesprog under samme ledelse. Derved var der taget et rimeligt hensyn til det nordslesvigske områdes særlige sprogligt-kulturelle forhold, således som de havde udviklet sig siden senmiddelalderen.

Der bør derfor tillægges det kgl. åbne brev af 1542 om Anthon Keyzers embedsområde den allerstørste betydning, fordi sydgrænsen herfor stort set svarer til den kirkesprogsgrænse, der kendes fra reformationen og helt op til 1850. Ganske vist var de kirkesproglige tilstande i den første tid efter reformationen endnu ret flydende, men fra 1600-årene har man nogenlunde vished om den rent faktiske kirkesprogsgrænse, følgende Ribe stifts gamle sydgrænse syd for Tønder, derefter herredsskellet mellem Kær og Slogs herreder og længst imod øst herredsskellet mellem Vis og Lundtoft herreder nord om Bov og Flensborg.

Der taltes dansk-sønderjysk dialekt på begge sider af dette skel, men den sprogligt-kulturelle udvikling, der i løbet af senmiddelalderen havde fundet sted i Sydslesvig, havde skabt et skel mellem dansk og plattysk kultursprog, der så nogenlunde fulgte sydgrænsen for Anthon Keyzers nye embedsdistrikt. I deres bestræbelse for at gøre modersmålet til den evangeliske forkyndelses sprog fastholdt reformationens ledere derfor blot en tradition, der forlængst havde fæstnet rod inden for den stedlige befolknings brede lag.

Ved at lade visitatserne i de nordslesvigske sognekirker foregå fra Haderslev blev det sikret, at der under visitatserne deltog folk, der var fortrolige med det danske sprog, således at de var i stand til at bedømme forløbet af en dansk gudstjeneste og til at optage en drøftelse med de medlemmer af sognemenigheden, som ikke evnede at udtrykke sig på plattysk. Selv om den i Schwäbisch Gmünd fødte Anthon Keyser i årenes løb var blevet fortrolig med det danske sprog, fulgtes han gerne på sine rejser af den stedlige amtsskriver og herredsfoged, idet herredsprovsterne efter 1542 var blevet overflødige.³⁷⁸

378. »... vnnnd dewilen etliker der herdes prouesten vnderdes vorstoruen, settede M. Anthonius de andern aff, vnd toch so suluest, nach dem he der denischenn sprake mit der tidt bewant, jn der kerkenn rekensschop, do wort em ock strax darna de amtschriuer togedan, dat he mede jn der kerkenn rekensschop theen [højtysk: ziehen] scholde, vnd de heredes proueste wurden also durch M. Anthonium affgesettet« (Georg Boetius, jvf. Bilag II).

Den sonderjyske del af Ribe stift vender tilbage.

Den nyskabte fælles superintendentur for hele Nordslesvig fik imidlertid den kortest tænkelige levetid,³⁷⁹ og der er næppe grund til – ikke mindst på baggrund af den modstand, der i 1540 var rejst imod den fælles superintendentur for Sundeved, Als og Ærø – at tvivle om, at ophavsmanden for utilfredsheden med den nye kirkelige enhed har været kansleren Johan Friis.

Således som kirkeordinansen forelå, havde den fået gyldighed i hele hertugdømmet Slesvig. Alene titlen viste dette: »Christlyke Kercken Ordeninge/de yn den Fürstendömen/Schleszwig/Holsten etc. schal gehalten werdenn«. Der var med andre ord ikke tale om en begrænsning til bispedømmet Slesvig. Tilmed havde kongen og det slesvig-holstenske ridderskab gjort den nye forfatning retsgyldig i begge hertugdømmerne ved at antage den og forpligte sig til at holde den i alle dens stykker og punkter og artikler. Men fra dansk side kunne en sådan beslutning kun opfattes som en varig tilsidesættelse af danske kirkelige myndigheders historiske rettigheder.

Der er almindelig enighed om, at den danske kansler Johan Friis i foråret 1542 »tog statens tøjler i sin hånd, og det gnistrede fra ham af elektricerende arbejdsiver«. ³⁸⁰ Den 23. april 1542 påbegyndte han en længere rundrejse gennem Nørrejylland; de første fjorten dage blev benyttet til et ophold i Ribe, hvor også kongen var. Her blev ikke alene en mængde retssager optaget til doms, men også sager af langt større vigtighed blev ekspederet.

Alle Danmarks superintendenter og »stiftsbefalingsmænd« var stævnet hertil, og det blev overdraget superintendenterne i artikler at udforme alle de mangler, hvormed »Ordinatio Ecclesiastica« fra 1537 var

379. Thomas Knudsen har en marginalnote: »Anthonius visiteret oc hørde regenskaff ickon it aar anno xlij. Anno 43 huørd mester jens [d.e. den ripensiske ærkedegn Jens Viborg] regenskaff (RA. De sonderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir. D 40 I; jvf. Bilag III).

Allerede i 1542 fik Jens Viborg ordre til at afholde visitats i de Kongerigske Enklaver. »Mester Jens Viborg skall haffue breff til Lye [Lø] herrit oc Balm [Ballum] birk, at K.M. haffuer befallett hannem at høre kirke regenskaff« (Tegnelser over alle Lande, 1542; trykt: Danske Magazin, 3. rk., VI, s. 361).

380. Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar (Scandia, VII, 1934, s. 223–224; genudg. af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, Historiske Afhandlinger, bind 2, 1970, s. 159–160).

behæftet. De vigtigste af disse angik præstevalget, som superintendenterne forgæves gjorde et forsøg på at få større indflydelse på. Med disse artiklers vedtagelse den 4. maj 1542 kunne det store lovgivningsarbejde anses for afsluttet, der var foregået i Haderslev fra januar til marts 1537. »Den rette Ordinants« etc. var herefter kirkens grundlov overalt, hvor dansk kirkeret var gældende.

En af dem, der utvivlsomt har taget del i disse drøftelser, var Johann Bugenhagen, der efter den slesvig-holstenske kirkeordnings vedtagelse i Rendsburg den 9. marts 1542, var kommet til Ribe. Det var uden tvivl sket efter kongens ønske, for 3. søndag efter påske, den 30. april 1542, forestod han ordinationen af Hans Tausen, sin nære ven og medstrider gennem mange år.

Men også på anden vis blev kongens og Johan Friis' og Johann Bugenhagens ophold i Ribe sammen med alle de mange honoratiorens skelsættende, idet alle de sønderjyske sogne, der i 1528 af den unge hertug Christian var blevet frataget bispedømmet i Ribe, igen skulle vende tilbage; Ribe stifts sydgrænse skulle atter være Vidåen.

At Johan Friis har været den drivende kraft ved beslutningen om at tilbageføre Ribe stifts sønderjyske sogne er hævet over enhver tvivl. Over for kongen har han antagelig begrundet betimeligheden af dette skridt ved at henvise til den nært forestående deling af hertugdømmerne mellem kongen og hans brødre. Forhandlingerne herom blev påbegyndt i 1543, og den 9. august 1544 kunne delingstraktaten underskrives.

På hvilket tidspunkt tilbageleveringen af Ribe stifts sønderjyske sogne har fundet sted, er uklart. Thomas Knudsen fra Hygum, der på sine gamle dage blev hovedvidnet til en række af reformationstidens vigtigste begivenheder, oplyser,³⁸¹ at Anthon Keyser kun nåede at visitere Ribe stifts kirker i Sønderjylland i 1542, og at han kom til Ribe i 1543, »året før landets deling skete«, for at aflevere disse sogne.

Det foregik ved en højtidelighed i byens lektorium ved domkirken dagen efter hans ankomst. Keyser klarede sig uden om alle nationale skær ved i sin afleveringstale at benytte sig af latinen, da han meddelte, at han gav afkald (»resignerede«) på sin præpositur og sit læremæssige tilsyn (»cura religionis«) i hertugdømmets del af Ribe stift. Den højtidelige afleveringsforretning fandt sted »udi mange dannemænds nærværelse«. Kirkeregnskabsbogen blev overdraget til ærkedegnen Jens Vi-

381. Se: Bilag III.

borg, og omsorgen for sjælene overlod han biskoppen. Hans Tausen besvarede sin embedsbroders tale ved at fremhæve, at de kongerigske dele af stiftet gav ham nok at bestille, og at han gerne havde været forskånet for den del, der lå i hertugdømmet Slesvig, men »da Kongelig Majestæt ville det så have, ville han annamme det nye embedsdistrikt i Jesu navn«.

Det er påfaldende, at Hans Tausen ikke lægger skjul på, at kravet om en genforening af de to dele af Ribe stift ikke var kommet fra ham. Han havde i forvejen nok at bestille i den nørrejske del af stiftet! Endvidere, at højtideligheden – som Thomas Knudsen fremhæver – foregik »udi mange dannemænds nærværelse«, og at der var tale om gennemførelsen af en kongelig befaling!

Alt dette kan kun bestyrke opfattelsen af, at der har været tale om et krav ovenfra. Dog næppe fra Christian III, da han jo selv i sine unge dage havde løsrevet de dele af Ribe stift, der nu skulle tilbagegives. Desuden havde han jo netop fået den slesvig-holstenske kirkeordning vedtaget og ovenikøbet udnævnt Anthon Keyser til superintendent over det dansksprogede Nordslesvig. Det må derfor anses for udelukket, at det er kongen, der har været initiativtager til forandringen. Nej, æren for genoprettelsen af Ribe stift i dets historiske omfang tilkommer ene og alene Danmarks rigsråd og det Danske Riges ledende mand, kansleren Johan Friis; det må være blandt disse, at en del af de »dannemænd« skal søges, der bivåned højtideligheden i lektoriet i Skt. Barbaras kapel på Ribe domkirkes sydside.³⁸²

Tilemann v. Hussen bliver biskop i Slesvig

Johann Bugenhagen kunne ved sin tilbagekomst til Wittenberg glæde sig over, at han havde været ordinator for alle Christian III's biskopper, først i 1537, siden i 1542. Efter ordinationen af Hans Tausen den 30. april 1542 var der kun tilbage at forestå ordinationen af Slesvigs nye biskop.

Til det embede, som kongen gerne havde set, at Bugenhagen havde overtaget, var Tilemann van Hussen blevet udpeget. Kongen havde længe forsøgt at finde en egnet kandidat til Slesvig bispestol blandt teologer i forskellige tyske lande og byer, men var – utvivlsomt med Bugenhagens fulde samtykke – standset op ved denne mand, der ovenikøbet havde været i kongens brød helt siden 1537.

382. Danmarks Kirker. Ribe amt, Ribe domkirke, s. 307–308.

Tilemann v. Hussen var født i 1497 i hertugdømmet Kleve nordvest for Köln og havde erhvervet en licentiatgrad ved universitetet i Leuven. Da han, uvist hvornår, sluttede sig til Martin Luthers kristendomsforståelse, måtte han forlade sin hjemstavn. En tid opholdt han sig i Hamburg, hvor Bugenhagen blev opmærksom på ham under sit reformationsarbejde i denne by. Dr. Pomeranus tog ham i 1537 med til København, hvor han fik ansættelse ved universitetet på betingelse af, at han – for øvrigt på samme tid som Peder Palladius – erhvervede den teologiske doktorgrad i Wittenberg. Luther havde medvirket, men den afsluttende handling fandt sted den 6. juni 1537 under ledelse af Justus Jonas. Det var ham, der i 1541 af Kongen var blevet bedt om at finde en mand til bispeembedet i Slesvig.

I de følgende år var *Tilemann v. Hussen* teologisk professor ved Københavns Universitet, en tid endda universitetets rektor; desuden virkede han som lærer for kongeparrets datter Anna, den senere kurfyrstinde af Sachsen.

Tilemann v. Hussen's kgl. bestallingsbrev er ikke bevaret, men det har sikkert været affattet i lignende vendinger som Hans Tausens af 21. oktober 1541. Også i *v. Hussen*'s tilfælde har kongen efter kirkeordningens ordlyd inden udnævnelsen indhentet universitetets vidnesbyrd om hans lærdom og skikkelighed til bispeembedet. Derefter kunne ordinationen finde sted, og det har utvivlsomt været kongen magtpåliggende at få Johann Bugenhagen som ordinator. Det har vel endda været helt nødvendigt, idet det slesvig-holstenske ridderskab næppe ville have accepteret en af de danske biskopper som ordinator.

Ordinationen fandt sted i Slesvig domkirke pinsedag den 28. maj 1542. Kongen, Hertugdømmernes ledende mænd og vel også repræsentanter fra Kongeriget tør antages at have overværet denne højtidelige handling.

Ligeledes må det anses for sikkert, at de fire superintendenter, der var blevet udnævnt af kongen i 1540, har været til stede. Efter indsættelsen af *Tilemann v. Hussen* som superintendent over hele Slesvig stift ophørte deres overordnede funktioner. Fremover virkede de som provster for præsterne i deres provstier, ligesom Nicolaus Johannis havde måttet nøjes med at være provst på Sundeved.

For Johann Bugenhagen blev ordinationen i Slesvig domkirke hans sidste handling i den danske konges riger og lande. Han genså ikke mere sin kongelige ven, men deres brevveksling vidner om, at selv om

de fremover var hinanden ude af øje, så ingenlunde ude af sind.

Stridigheder om den kirkelige jurisdiktion efter delingen af Sønderjylland i 1544.

Ved delingen i 1544 fik Hans den Ældre nord for Ejderen overladt Haderslev og Tønder amter, samt dele af Nordfrisland, mens den yngste broder, hertug Adolf af Sønderjylland fik de sydligste egne og residens på Gottorp slot, men dertil også Åbenrå amt. Begge fyrster var af den opfattelse, at stiftsøvrighedens afgrænsning burde svare til den verdslige administrations.

Hertug Adolf, for hvem det kirkelige ellers ikke betød så særlig meget, udnyttede sin kongelige nevø Frederik IIs Syvårskrig (1563–70) til at skaffe sig tilladelsen til i 1564 at overføre Åbenrå amts vestligste sogne, Bedsted og Hellevad-Egvad, fra Ribe stift til Slesvig bispedømme. Han havde derefter ikke mere at skaffe med Ribe.

Hans den Ældres forhold til Ribe stift var af langt større dimensioner. Med residens i Haderslev arbejdede han ihærdigt på at genindføre den kirkelige jurisdiktion, således som den havde været, mens hans storebroder Christian herskede over Haderslev-Tørning. Han ønskede med andre ord den afleveringsforretning omstødt, der havde fundet sted, efter at Anthon Keyser for sidste gang havde afholdt regnskab over de oprindeligt ripensiske kirker i 1542. Ribes biskop skulle ikke have noget at gøre inden for hans lille hertugdømme.

Herom opstod der en mangeårig stid, og det var kun i sin allerførste bispetid, at Hans Tausen kunne foretage visitatsbesøg helt ned til Højer og ordinere Tønders første efter-reformatoriske danske præst. Men siden da blev Hans Tausen uden videre skubbet til side. Hans den Ældre indsatte i 1548 egenmægtigt en ny præst i Skærbæk, og i 1550 fik han udnævnt en provst i Tønder, ovenikøbet med den provokerende titel »superintendent«. Anthon Keyser i Haderslev havde nemlig nogle år efter 1544 måttet give afkald på både Åbenrå og Tønder provstier.

Stridighederne mellem hertug Hans, incl. hans embedsmænd i Haderslev, og de gejstlige myndigheder i Ribe blev ikke mindre med årene. Tværtimod udviklede de sig til en kraftprøve om kompetencen til at gribe ind i de gejstlige anliggender i Tørning len, i Tønder by, samt i Tønder, Højer og Lø herreder. Efter Christian III's død i 1559 fandt der alt i alt en skærpelse sted, selv om Frederik II's krig med Sverige lagde en hæmsko på den danske regerings stilling til sagen. Det afholdt dog ikke kongen fra den 9. marts 1568 at sætte sit navn under en

skrivelse til Hans Tausens efterfølger i embedet, hvori den nye biskop fik påbud om at udvise en fast holdning over for de hertugelige embedsmænd.

I unionstraktaten af 1. juli 1533 mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten var det blevet bestemt, at der skulle forhandles i tilfælde af uoverensstemmelser mellem de to parter. En sådan forhandling blev påbegyndt i Kolding i 1576, og fra begge sider blev der indsamlet materiale til belysning af udviklingen inden for de omstridte distrikter helt siden 1525. Disse indlæg har været af uvurderlig betydning for vort kendskab til, hvad der skete. Den beretning, som Thomas Knudsen fra Hygum indsendte på dansk og tysk, indtager her en central plads, men også kendskabet til Haderslev-artiklerne hidrører fra dette materiale.

Resultatet af forhandlingerne blev, at sagen blev udskudt, indtil hertug August af Sachsen, der var gift med Frederik II's søster og hertugernes broderdatter Anna, i 1578 kunne fælde en voldgiftsdom. Uden hensyn til de fra kongelig side fremsatte historiske og kirkeretlige synspunkter fulgte kurfyrsten i sin dom den grundregel, at herredømmet over kirken fulgte landshøjheden. I overensstemmelse hermed tilkendte han hertug Hans den Ældre den gejstlige overhøjhed over de omstridte sogne, omend med den indskrænkning, at Ribes ærkedegn fortsat skulle føre tilsyn med kirkeregnskaberne.

Kun to år efter, i 1580, døde hertug Hans den Ældre i Haderslev, og ved delingen af hans besiddelser tilfaldt Haderslev-Tørning amt (nu sagde man ikke mere: len!) kong Frederik II, mens hertug Adolf på Gottorp, der i forvejen havde Åbenrå amt, nu også fik Tønder amt. Derved bortfaldt voldgiftsdommens bestemmelser for de tørninglenske sognes vedkommende. Navnet Tørninglen blev fremtidigt kun brugt af den gejstlige administration som betegnelse for det store provsti under Ribe stift, der strakte sig fra Skrydstrup til Rømø.

Syd herfor var naturligvis de Kongerigske Enklaver ligeledes en fast bestanddel af Ribe stift. I Tønder amts sogne mellem Bredeå og Vidåen fulgtes derimod indtil videre voldgiftsdommens bestemmelser om, at hertugen besad kaldsretten, mens Ribes ærkedegn i nogle af sognene førte tilsyn med kirkeregnskaberne.

EFFIGIES ILLUSTRIS: PRINCIPIS CHRISTIANI HEREDIS
 NORVÆGIÆ SLESVICI HOLSACIÆ STORMARIÆ DUCIS ET
 COMITIS III. ALDENBURG ET DELMENHORST AD VIVAN-
 EIUS IMAGIEM EXARATA ANNO ÆTATIS
 SVÆ XXXII IMPERII VERO III
 A CHRISTO NATO M
 D XXXV
 IN DOMINO ÆTHEREO SEMPER SPES FIXA MANEBIT
 RES ALIÆ VALEANT HIC MIHI TYRIS ERIT

Christian III som hertug. Den latinske underskrift fortæller, at billedet viser »den berømte fyrste Christian, arving til Norge, hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og greve i Oldenburg og Delmenhorst ... i hans alders 32. år, hans regerings 3. år og i året 1535 efter Kristi fødsel. Derefter følger et valgsprog: Til himmelens Herre skal mit håb altid forblive fast. Lad andet være nok så stærkt, Han skal være min borg« [egtl. mit tårn]. Kongens tyske valgsprog var: »Zu Gott mein Trost allein, sunst anders klein.«

Efter stik fra 1535, udført på sølvplade af Jacob Binck. Det nat.hist. Museum på Frederiksborg.

Afsluttende betragtninger

Christian III

Hovedpersonen i den herværende fremstilling af reformationens historie i Sønderjylland er ubestridt Christian III. Han var reformatoren frem for alle andre. Det var i hans del af Sønderjylland, at reformationen af kirken var begyndt, og herfra bredte reformationsbevægelsen sig til den øvrige del af hertugdømmerne og til kongerigerne Danmark og Norge, samt bilandene Færøerne og Island. Selv om kongens tanke om enhedskirken måtte opgives, så er der dog den dag i dag så meget, der er fælles for kirkelivet i disse lande, først og fremmest naturligvis arven fra Wittenberg, der måske tydeligst kommer til orde i den evangelisk-lutherske gudstjenestes ældste salmeskat.

Christian III var lægmandsteologen, der følte sig forpligtet på Bibelen og var inderligt overbevist om, at Martin Luthers skriftforståelse var sand kristentro. Livet igennem bevarede han en levende interesse for alle teologiske og kirkelige spørgsmål. Bøn og Bibel-læsning, oplæsning og efterfølgende drøftelser af nyudkomne teologiske og religiøst-opbyggelige skrifter fyldte hans hverdag og var et udtryk for hans personlige engagement, således som det f.eks. også var kommet til orde under sagen mod Melchior Hoffman. Afvigelser fra, hvad han fandt, var ret lære, tålte han ikke, og han kunne kun med uvilje se på lutherske teologers indbyrdes stridigheder; læremæssige særstandpunkter var efter hans opfattelse udslag af menneskelig forfængelighed.

Troens verden var for Christian III en realitet. Det er aldeles nødvendigt at have dette for øje, dersom man vil forsøge at forstå hans handlinger på det kirkelige felt ud fra hans egne forudsætninger. Det kan derfor være vanskeligt, for ikke at sige umuligt for mennesker med en ateistisk-materialistisk livsholdning at begribe, hvad hans egentlige virke gik ud på. Hvad der for sådanne er »en dårskab«, var for ham »en Guds kraft«, jvf. Paulus' 1. Brev til Korinterne, kap. 1, v. 18.

I forholdet til sine medarbejdere viste kongen evne til at fastholde disse gennem mange år. Med nogle af dem – det kommer tydeligt frem i forholdet til Bugenhagen – knyttede han endda venskabsbånd.

Inden for regeringsarbejdet kan det som følge af kildematerialets ofte upersonlige karakter være vanskeligt at afgøre, hvem der har haft størst indflydelse på de trufne beslutninger. Det viser sig især i de tilfælde, hvor han har været nødsaget til at gå den vanskelige balancegang mellem religion og politik.

I sager, der forekom ham at være af mindre betydning og som ikke stred mod hans retfærdighedssans, viste han sig rede til at bøje af. Det gjaldt f.eks. hans åbenlyse tilbagetog i 1540 og 1542 med hensyn til de gamle stiftsgrænser. Efter at evangeliets sag havde sejret også i Odense og Ribe, var det ikke mere påkrævet at unddrage stiftsøvrigheden i disse byer deres gamle rettigheder. Men i sager, der vedrørte hans virke for den gode sag, gav han ikke køb. Allerhøjest kunne han vise sig rede til af forsigtighedshensyn at udsætte sådanne sager, men det betød ikke, at han tabte målet af syne. Dette viste sig f.eks. i forbindelse med forløbet af landdagen i 1540.

Som regent synes Christian III at have haft sin faders forsigtige kurs som rettesnor. Krigeriske forviklinger var – som han skrev til landgreve Philipp i 1533 – »ultima ratio«. Alligevel måtte han igennem Grevens Fejde, før han kunne overtage kongeværdigheden. I de følgende år var hans regeringstid både i det indre og ydre kendetegnet ved et fredeligt forløb. I forholdet til udlandet – d.v.s. først og fremmest til den tysk-romerske kejser Karl V – blev det betydeligste resultat af hans fredskurs freden i Speyer i 1544. Takket være den anerkendte Europas romersk-katolske hovedmagt Christian III's styre i Danmark og i hertugdømmerne.

Selv om Christian III var kommet til Danmark som en fremmed, var der ved hans død i 1559 ifølge teologen Niels Hemmingsen, der holdt ligprædikenen, enighed om, at man havde mistet en konge, der »hellere havde vist sig som en from og venlig fader end som en løve«. »Præstekongen« var det tilnavn, han fik tillagt. Hvis han havde kendt det, ville han næppe have opfattet det som et øgenavn.

Kirkegodsets skæbne

Christian III's arbejde for reformationens gennemførelse først i Sønderjylland, siden i det øvrige Danmark blev af vidtrækkende betydning, ja ret beset noget, der præger tilværelsen den dag i dag.

Meget blev ændret. Kirken var efter reformationen blevet en statskirke og dens biskopper, præster, degne etc. embedsmænd. Deres ydre vilkår, specielt deres indtægtsforhold, blev fastsat af statsmagten. Oven-

ikøbet nævnes det i den slesvig-holstenske kirkeordning, hvilken løn biskoppen i Slesvig skulle have udbetalt. Midlerne til at bestride disse udgifter fik statsmagten ved konfiskation af tidligere kirkegods. Beslaglæggelsen af dette var – som det flere steder fremgår af den herværende fremstilling – allerede påbegyndt under Frederik I, men eksempler herpå kendes også fra tiden efter hertugdømmernes deling i 1544.

Nogle eksempler på helt åbenbare konfiskationer skal anføres: Bispe- og domkapitelsgodset under Slesvig blev efter reformationen administreret under navn af Svabsted amt, der eksisterede som en særlig administrationsenhed indtil 1702, da dets gods blev indlemmet i de omkringliggende amter. Noget tilsvarende skete efter sekulariseringen af herreklostrenes gods. Også det kom under en samlet administration. Løgum klostres jordegods blev til Løgumkloster amt, til at begynde med under egen amtmand, senere under amtmanden i Tønder og derefter under Åbenrå; i 1850 blev det igen lagt ind under Tønder amt. Det sekulariserede klostergods i Ryd blev i 1582 overladt Frederik II's broder, Hans den Yngre af Sønderborg, der på det nedrevne klostres sted byggede Glücksborg slot. Endelig var også Mårkær klostergods en tid et eget amt, men det omdannedes i 1777 til et herred under Gottorp amt.

Det var staten, der havde overtaget de nævnte besiddelser, og det var sket med den begrundelse, at den samtidig overtog aflønningen ikke blot af alle kirkelige embedsmænd, men også forsorgen for syge, fattige og gamle, samt underholdet af skoler og studerende. I købstæderne, der i årene efter 1526 så villigt var gået over til lutherdommen, havde bystyret ofte overtaget præsteskabets store forsamlingsbygninger, de såkaldte »kalende«-huse, og anvendt dem til rådhus. Det samme kunne også ske med klosterbygninger, hvis de ikke omdannedes til hospitalet og stiftelser.

Derimod kendes kun få tilfælde af, at adelige har beriget sig på kirkens bekostning. Eksemplet fra Flensborg, hvor rigshofmester Mogens Gøye for en tid havde sat sig i besiddelse af klosteret i Flensborg, kendes der ganske vist en parallel til fra Slesvig by, hvor amtmand Detlef Ahlefeldt i 1529 havde fået overladt ærkedegnens (archidiakonens) gård, men det er også alt. De anførte eksempler er fra Frederik I's tid; som det fremgår af Christian III's brev til landgreve Philipp, mente han, at hvis der skulle blive tale om konfiskation, måtte fyrstemanden være nærmest til noget sådant.

I de fleste tilfælde er det ikke mere muligt at påvise, hvilke overgreb

kirken har været udsat for fra reformationen bevægelsens tilhængere. Kildematerialet melder generelt kun om, at »det gik ilde til med kirkens gods«, at »kirkens klenodier blev fjernet«, at der var skabt »konfusion« etc., men alle disse vidnesbyrd stammer fra de første år, da tilslutningen til opgøret med den gamle kirke har haft et populært anstrøg, opfattet som noget revolutionært, der skulle vises i ydre handlinger. Intet lå Christian III (og med ham Luther og de andre wittenbergere) fjernere, end at reformationen skulle give sig den slags udtryk.

Nok skulle »kleresiets magt brydes« (jvf. brevet til landgreve Philipp i 1533), men reformationsmændenes egentlige anliggende var det budskab, som Thomas Knudsen har fastholdt i sin omtale af mødet på Haderslevhus i 1528: »Det blev os foreholdt at takke Gud den Almægtige for hans guddommelige ord, ved hvilket vi arme syndere ved troen på Guds blotte nåde og barmhjertighed for hans søns skyld modtager vore synders nådige forladelse«. Det var dette budskab, der var reformationens ærinde.

Det danske Sønderjyllands vej fra reformationens kirke til den danske folkekirke

Det var udelukkende tyskere, der stod i spidsen for reformationen i Haderslev. Kongen selv havde plattysk som modersmål, og han havde, før han kom til Danmark altid færdedes i kredse, hvor man helt naturligt gjorde brug af dette sprog. Som ung hertug på Haderslevhus var plattysk det sprog, som han mødte, og som folk tiltalte ham i, mens almuens dansk-sønderjyske dialekt blev opfattet som et »patois«, som uoplyste og udannede anvendte for at gøre sig forståelige. En meget stor del af datidens befolkning tilhørte tilmed analfabetismens grå masse, og med den slags folk kom en standsperson sædvanligvis ikke i nærmere berøring.

Hvad der gjaldt landets fyrste, gjaldt naturligvis i endnu højere grad de tyske reformatorer, som var blevet indkaldt sydfra. De har selvsagt stået ganske fremmede og uforstående over for det sproglige problem i de egne af Sønderjylland, hvor dialekt og kultursprog ikke svarede til hinanden. Men i de nordslesvigske landsogne var den sprogligt-kulturelle situation ikke til at tage fejl af, idet kultursproget her var dansk svarende til den dansk-sønderjyske dialekt.

Dette forblev da heller ikke upåagtet af reformationens ledere, hvem det lå fjernt at arbejde for en fortyskning af den dansktalende befolkning. Når skellet mellem dansk og tysk kirkesprog (og dermed skole-

sprog) kom til at følge en linje fra Højer til Bov og altså alligevel gennemskar det dansk-sønderjyske sprogområde, skyldtes det den kultursproglige tradition, der havde fæstnet sig i hundredåret forud for reformationen. Det blev dette kultursproglige skel, der fik vidtrækkende følger for udviklingen i Nordslesvig i modsætning til Sydslesvig, og som blev afgørende for grænsedragningen i 1920.

Senere tiders kirkehistorikere (H. F. Rørdam, H. Hejselbjerg Paulsen) har ment at måtte bebrejde Christian III, at han ikke i sit arbejde for religionens sag gjorde brug af landets egne børn, men tværtimod foretrak fremmede. En sådan bedømmelse af de forhåndenværende vilkår rammer imidlertid helt ved siden af. Christian III's hensigt med de indkaldte udenlandske reformatorer var tværtimod at råde bod på mangelen af egnede ledere. Sådanne fandtes nemlig ikke blandt landets egne børn.

Situationen på reformationstiden skal nærmest sammenlignes med den, der rådede i tidlig middelalder. Da var det også tilrejsende fremmede, der forkyndte det kristne evangelium, nøjagtigt som der også i vor egen tid er fremmede missionærer i u-landene.

Christian III gjorde sig de hæderligste anstrengelser for at få uddannet teologer fra sine egne riger og lande. Wittenberg havde adskillige kongelige stipendiater, og deres fremgang i studierne holdt han sig løbende underrettet om.

Det er på denne baggrund, at man også skal forstå, hvor påkrævet det har været for Christian III at kunne gøre brug af en veluddannet dansk teolog som Hans Tausen til alt forefaldende arbejde efter reformationens indførelse i kongeriget Danmark.

I Sønderjylland havde den politiske udvikling siden den danske kongemagts nederlag i Flensborg i 1431 og siden udstedelsen af Ribebrevet i 1460 medført, at landsdelens »officielle ansigt var blevet tysk og blev det mere og mere« (Johanne Skovgaard). Her ville det slesvigholstenske ridderskab derfor på det bestemteste modsætte sig, at der blev gjort brug af danske teologer. Nok var det landets egne børn, der med Georg Boetius og andre af det første efter-reformatoriske slægtled blev anvendt i kirkens tjeneste, men selv om de har været fortrolige med deres hjemlige dialekt og derfor også har kunnet føre sig frem inden for det danske sprog, var de blevet opdraget med det tyske (indtil ca. 1600 det plattyske) sprog som kultursproget ved siden af latinen.

For Sydslesvigs vedkommende fik reformationen den virkning, at denne landsdels kirkeliv blev tæt sammenknyttet med Holstens takket

være det tyske kirkesprog. Der var dog fortsat også her sogne, hvor der blev afholdt danske – eller sprogligt blandede – gudstjenester, og i Flensborg, hvor kirkesproget var tysk i alle sognekirker, sørgede byens råd for, at der i 1588 blev ansat en præst, der kunne prædike på dansk i Helligåndskirken. Tanken var, at tilflyttere til byen, der var blevet dansk døbt og konfirmeret, her skulle have en mulighed for at høre en forkyndelse på deres eget kultursprog.

I en tid, hvor kristendommen prægede stort set alt åndsliv, fik det i Nordslesvig en varig betydning, at kirkens gudstjenestesprog i landsog-
nene og ved købstædernes fromesser var dansk. Samtidig bør det dog ikke overses, at præsternes uddannelse i de fleste tilfælde havde fundet sted ved tyske universiteter, og det er nok grunden til, at det alt i alt er småt med bidrag til dansk åndsliv fra Sønderjylland. Undtagelsen er Hans Adolph Brorsons salmeskat, men netop i hans tilfælde er det karakteristisk, at han som hjemmehørende i et Enklave-sogn havde fået sin uddannelse i København.

I fremmedherredømmets år efter 1864 blev det – især efter indførelsen af tysk skolesprog i 1888 – klart, at det var statsmagtens hensigt også efterhånden at få indført tysk kirkesprog. Præsterne på den tid var tyskuddannede og også i langt de fleste tilfælde tysksindede, men samtidig var de som regel landsdelens egne børn. De var derfor fra barnsben af fortrolige med deres menigheders dagligsprog, ligesom de i deres embedsvirke skulle benytte sig af det danske kultursprog, ganske vist ofte udtalt noget stift og alt for bogstavret, men dog trods alt dansk.

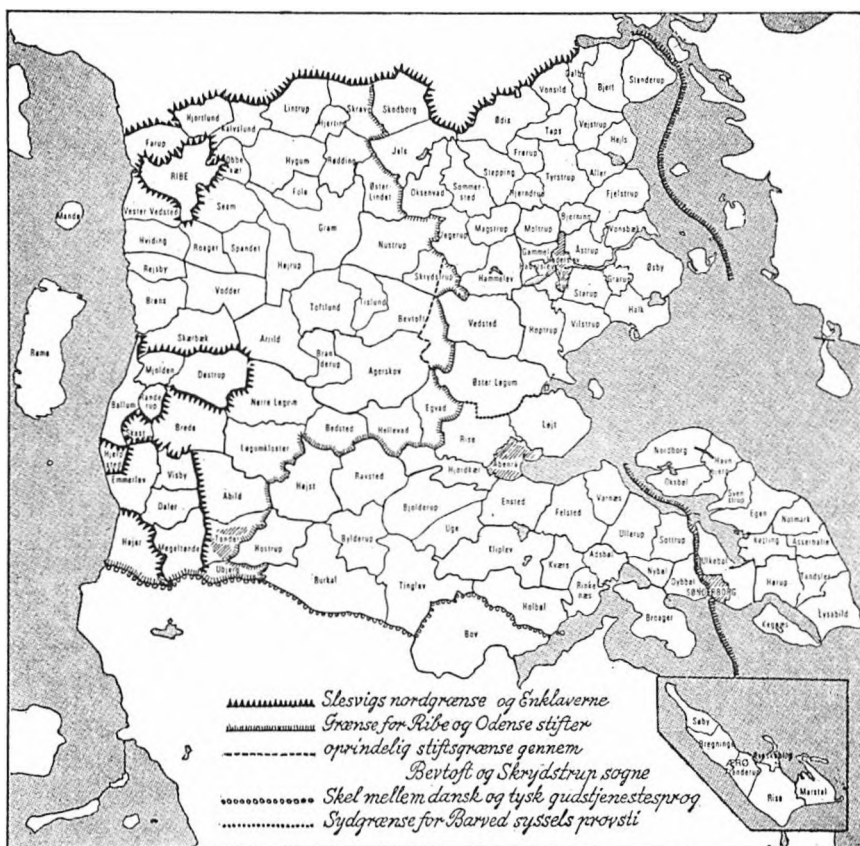
Som evangelisk-lutherske kristne burde præsterne være modstandere af en tvungen ændring af gudstjenesteproget, men også blandt disse fandtes der brådne kar. Under disse forhold blev de nordslesvigske menigheders holdning af stor betydning.

I nogle tilfælde blev der dannet frimenigheder, men sådanne har egentlig kun fået varig betydning i Tørninglen. Ellers er det karakteristisk, at menighederne alt i alt forblev tro mod deres sognekirke, og at præsterne i de fleste tilfælde undgik at berøre nationale spørgsmål og i stedet samlede sig om forkyndelsen af evangeliet. Takket være denne holdning fik kirkelivet sit præg af initiativer, som sognepræster og fremtrædende menighedsmedlemmer kunne være fælles om.

Af sådanne skal der anføres to, som fik væsentlig betydning for sikringen af det danske kultursprog i en tid, hvor skolesproget var blevet tysk. Det ene er dannelsen af »Nordslesvigs Indre Mission« i

1886, hvis blad »Sædekornet« havde en udbredelse, der kunne måle sig med de førende danske blades. Det andet var udarbejdelsen af »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« i 1889. Denne salmebog var inden 1914 solgt i et oplag af 100.000 eksemplarer.

Med sit fyldige udvalg bl.a. af Grundtvigs salmer kom denne salmebog til at gøre Sønderjyllands danske menigheder – uanset retning og stædet – fortrolige med dansk kirkeliv. Den var måske derfor i 1920 mere end alle andre faktorer med til at lette overgangen fra den slesvig-holstenske landskirke til den danske folkekirke.

Nordslesvigs kirkelige opdeling ved middelalderens slutning.
 Efter: Haderslev Stiftsbog 1973.

Bilag I:

Haderslev-artiklerne fra 1528

Artickel vor de Kerckheren vp den Dorpern.

Thom Irsten. Eth langet an vnns, dat dc kerckheren vnneins vnd nicht einformich seindt in den ceremonien, vnd sonderlich in dem mißholden, vnd wiewol wij ock vormals hebben laten vortellen eine wiße, darnha sie scholden eintrechticklich Misse holden, seint sie doch tom dcle cygensinnigh vnd wille[n] erer vntidigen frijheit bruken, vndt maken idt, whic idt ehm gelustet, welcks denne nicht to einer geringen ergeringe der schwacken gelanget, die sie, alze Paulus secht, scholden vpmemen vnd dragen. Is derhalluc vnse ernste meinung vnd beger, dat sie vt christlicker leuc vnd ergernisse to vormiden altomale eintrechtickliken vnd vp eine wyße misse holden schole[n], ßo alze sie dat vorgeschreuen vnd vortekent hebben vnd dat nicht beter effte slimmer maken. Sie scholen ock alle gewanliche Misse gewandt anthyen vnd lucher vp dem altar hebben, och dat sacramenth eleueren effte vphucn, wen sie de wort Christj dar aucr gespraken hebben.

II. Sie scholen ock de lude vlitigen leren vnd vnderichten, dat sie weten, wat sie ihm sacrament suken scholen, nemlicken trost aerer consciencien vnd starckinge des gelouens. Wente dat Sacrament is ein gewisse teken van Gade, dat Gades sone vor sie in den dodt gegeuen iß vnd ere sunde mit sinem blode betalet vnd affgewaßken hefft. Darumb sal ock niemandt tom sacrament gacn, de sick nicht vor eine sunder bekennet vnd deme sine sunde nicht leidt sindt vnd darnicht van laten will.

Sie scholen ock derhaluen dat sacrament niemanc rcken, de nicht touorn gebichtet, dat is rekenschap sines leue[n]des hefft gegeuen. Wente wowoll dc pawest bichte, darinne men alle sunde vortelle, nicht van Gade gebaden is, scholen sie doch gelichwol lude vormanc[n] tho der bichte, sunderlich dc velc, darinne sie rades bedüruen vnd de sie am meisten beschweren, vnd sunderlich vm der absolutien willen, darinne sie los van allen sunden gespraken werden, daran sie vaste gelouen salen; wente dewile sie dc dcncere der kercken los spreken, sint sie gewißlich los van eren sunden vnd ewigen dode, ßo alße Christus secht: welken gy ere sunde vorlaten werden, den scholen sie vorlaten sin. Darumb salen sie niemanc dat sacrament geuen, he hebbe denne vp der wyssse gebicktet, dat is sins leuendes vnd gelouens reckenschop gegeuen, vnd angetekend, warumb he dat sacrament will entfangen, vnd efft he ock inn der schole Christi so vele gelert hefft, dat he de tein gebot, den gelouen vnd dat vader vnse kan. Vnd dat sie io darup syhen, dat niemandt gethwungen effte nha gewonheit tom sacrament ga, sunder friwillich vnd vt beger, dat he dat tho hefft, siner not haluen de he vuelct.

III. Sie scholen ock dat sacrament niemant geuen, de in apentlicken doct sunden licht, de wile he nicht will afflaten vnd sich betern, de ock hebben dot geslagen, gestolen, gerouet, walt gedan, geschlagen, voruundet, falsk geschworen, effte sunst wat gedan, dat dorch sie in der auerickheit handt vnd straffen gefallen sindt, salen sie nicht absoluire[n] effte tom sacrament gaen laden, deweile sie nicht vpgedinget vnd der auerickheit willen gespraken hebben.

IIII. Wan ock niemant vorhanden is, de thom sacrament will gan, scholen sie neijne missen holten, jedoch scholen [sie] gewonlick misgewandt anthyen, singen vnde lesen vor vnd nha der predicke alse sunst gewonlick. alene die wort Christi thom sacrament gehorich scholen sie nhalaten.

V. Sie scholen ock neine missen holden pro defunctis, alse wie bericht werden, dat sie ein deell misholden, wen ein jegenuerdich dode is, Bo sie sunst nene misse holden; vnd ifft sye woll nha gewontlicker wisse miss holden, Bo schuet es doch vmb die doden willen, vnde de, jegenwerdich sint, meinen, idt helpe den doden, vnd laten also de lude in den wan bliuen; dat willen wij ernstlich vorbadem hebben. Sie scholen sunst nicht vp den predigstole edder by den graue apentlick vor doden bidden, wente wij hebben des nene scriff. Will jemandt sunst by sich suluen ein mall edder twe bidden, dat let men geschein.

VI. Wij willen ock, dat de kaspelkercken, de nicht wider den eine myle wegus van vnser stadt Hadersleue liggen, scholen ere costers dersuluest vt der scholen nemen vnd de Bo nha Ripen liggen, scholen die custers vt der schule to Ripen nemen, vp dat die scholen dar dorch by macht bliuen.

VII. Eth schal ock friig sin, dat sie in den groten festen mögen Gloria in excelsis vp latin singen; des gelicken Alleluija, vnd eine Sequentien alse Grates nunc omnes, Victime paschali, Veni sancte spiritus, vnd de leyssen darjnn, item dat latinische patrem, præfatien, sanctus vnd agnus dei. Doch dat alleine vp de groten festen.

VIII. Dusse feste schalen die vorkundigen vnd mit cren lude[n] fieren, vt christlicker leue, dat ere gesinde vp demsuluige dage sich magen rowen vnd enthalen vnd Gades wort hören vnd leren, nemlicken; alle sondage; wynachten dre dage; de dach der besnidinge; der koninghe dach, als men öme nennet; lichtmissen dach; vnser frowen vorkundinge dach, vnd wen de vp den groten donnersdach valt effte darnha, Bo sal men öhn eintrechticklich vp de sonnauent vor palmarum holden; sunst sal men ehn nicht transfereren. Stillefridach vor middage; pasken dre dage; den hemmelfart dach; pingsten dre dage; Sant Joannis bap[tis]ten dach; vnser frowen berckgang dach, vnd Sant Mikel effte der engel dach.

IX. De apostel dach scholen sie nicht vorkundigen tho vierende, sunder wen ein apostel dach in der weken velt, scholen sie des sondages touorn seggen, wen sie dat gewanlicke euangelium geprediget hebben: Leue frunde, in dusser

weken vp N. dach, is sant N. dach, darue gij nicht sunderlich fieren van maken, vnnd magen den ein weinich daruan seggen, ßo vele also de eua[n]geli]a vnd acta ap [osto] lica daruan melden. Nemlichken scholen sie de lude vnder-richten, dat vns Got de leuen hilligen hefft vorgebildt, nicht dat (wij) affgoder davan scholen maken, effte sie also nothhelper anropen, wente he is alcine vnse nothhelper &c., sunder dat sie vns sin scholen exempel siner gnad vnd barmhartickeit, dat wij by ene leren erkenn[en] Gades gnade vnd barmhartickeit, dat also Got de suluigen ahn ere vordenst hefft vth eren sundlicken leue[n]de genamen vnd vth gnaden salich gemaket, ßo wil he alle denne de ehm vortruwen donn.

Wolden ock de lude tor kerken kamen, an den aposteldagen, mochten sie wol predigen, effte ock misse holden, ßo sie Co[m]municantes hebben, doch dat sie de lude laten vp dusse dage frij eres arbedes warden vnd sick nicht hirumme zanken.

X. Sunst scholen sie des sondages vnd vp andern vierdagen eindrechtlickken dat geuonlich eua[n]geli]on predigen vnd vthleggen, vp de wysse, also sie dat in den postillen doctor[is] Martini lesen. Sie scholen ock dat Euangelium nicht nalaten vnd anders wath predigen, also ethlich don, wie wij berichtet syn.

XI. Sie scholen ock in eren predicke dat volck vormanen to frede vnd gehorsam tegen ere auerichkeit, mit vortellinge vnde antekinge Gades gebades, dat sie ock ere tegende, schatte vnnd schulde, dartho ock lyfflicken denst vnd wes sie sunst schuldich erer auerikeit edder sunst weme sie plichtig sindt, gerne geuen, don vnde betale[n]. Dat sie ock stedicklichen Got dem here[n] bidden vor de werltlicken auerickheit, dorch welkere Got vnns hirup erden frede, gude tiidt vnd ein rowsam stelle wesent gyfft vnd beholt. Ock vor de biscoppe vnd prediger, dat he die vorlucthen vnd ene sin wort kreffticklich will in den mundt doen, vnd wille allen secten, falsken lere vnd ergebnisse affwenden.

Item, dat sie ock bidden vor tidlicken freden, vor gude tiidt, dat Got wille pestilentzige vnd alle bösse kranckheit vnd sunst sine[n] torne vnd straffe van vns wenden vnd vns vor den duuel vnd allen öuel behuden vnd beskermen. Vnd derhaluen scholen sie ock alle sondage, wen die predicke vth is, mit den gantzen vok de letanie singen vp densch.

XII. Sie scholen ock alle Sondage nha der predicken, van worden thon worden vortellen den chatechismus, dat is de thein gebot, den gelouen, dat vader vnser vnd de wort van der dope vnd sacrame[n]t des altares. Sie scholen ock twige ihm jare denn Catechismus prediken vnd vthleggen, mit korten worden, also de söuen sondage vor paschen, dat sie vp den sondagh Esto mihi anheuen de thein gebade, maken den die ersten taffeln vth, effte die irsten viff gebot, den andern sondach darnach die anderen alle; vp den sundach Remiscere vnd Oculi den gelouen, Letare dat vader vnse; Judica van der döpe, Palmarum van dem auenthmal Christj. Dessuluigen geliken die söuen sondage dic negest nha Michaelis volgen.

XIII. Vp den stillenfridach scholen sie die gantze passien lessen, vp den predickstull, als sie Joannes bescrijft, am acteinde vnde negenteinden Capittel, vnd darnha einen sermon don, van den liden Christi, whu vns die gegeuen is thom sacramente vnd thom exempel.

Van der bichte vnd sacrament des altars sollen sie vaken dat volk vnderrichten, sunderlicken am palmdage, wen sie dat euangelion geprediget hebben, vnd des mandages in den paschen, edder wen eth ihm sunst bequeme duncket.

XIIII. Sie scholen ock altomale echte wiure hebben, die sie opentlicken vortrwt vnd nha christlicker gewonheit sich hebben dorch einen priester geuen laten. So auerst jemandt nicht frien wolde, sal he vns effte den, die wy dartho vorordent hebben, orsake anteken, warumb he nicht friet; wente etlike geuen grote kuskeit vore, die doch mit wiueren beructiget sin.

Eth scholen ock die pristere ein tucktick vnd christlich leuent furen, nicht in fröb vnd schwelgeryge leuen, nicht ebrecherige, hurige, effte ander vntuchtigheit driuen. Whu sie sick auerst nicht billicken holden, salen sie by vns vngenade befinden vnd schal er ein dothlich sunde sin, dat ehn dar buten eine degeliche sunde is; wente sie scholen jo billiche nicht mit dem worde alene, sunder ock mit leuende leren.

XV. Darumb salen die praueste ein sunderlich vpsein hebben vp die prester, dat sie sich erlich vnd tuchtigen holden, recht predicke vnde leuen vnd in der lere vnde Ceremonien eindrectick Bin, vnd wat sie anders befinden, vns ansegen, edder sie salen suluest schuldich sin.

XVI. Die visitatores schollen ock jarlickes van den prester inmanen die procuration, dat is dat gelt, dat sic vns to geuen vorwilliget hebben, gelerde lude al hie to Hadersleue damit tho holden, welkes vp winachthen bedaget; dat schalen die visitatores alle jar vp lichtmisse in einer summa vnser borchsriwer tho Hadersleue auerantworten. Worde auerst jemandt van den presten hinderstellig vnd solckes binnen acht dagen darnha, wen he eins darumb angesproken is, nicht betalen, Bal he hernhamals dat suluige betalen vnd noch so vele dartho. Die auerst nhu noch schuldich sint van disem effte vorgangenen jare, schalen dat vthrichten twische hir vnde pasken.

XVII. Wen ock die prestere mit den buren thwistich sin, effte die buren ehn wegern ere gebörlicke plichte, effte ock die bure auer se to klagen hebben, Bo salen sie die praueste thosamen in der gude vorlicken. Konnen sie nicht, Bo schalen sie die sake an vns gelangen laten.

XVIII. Sie schölen ock alle vp densch döpen, die lude ock vlitigen vnderrichten in eren predicken van der döpe, dat sie weten wartho die döpe ingesettet; wente die so gedoept werden, die werden in den doedt Christi gedöfft, als Paulus, Rom. 6., secht, sie thein ock Christum an, wente die waterdoepe bedudet bote, rowge vnd leide vor die sunde, dat wij weten, dat vnse gantze naturlicke leuen vnd wesent, suntlicht vnd verdamlich ist, vnd wij möten dem

affsteruen; wij faten auerst Christum mit dem gelouen, der vns mit sinem blude gewaschen vnd van den sunden gereiniget hefft, vnd hefft sine vnschuld, gerechticheit, leuent vnd salickeit mitgedelt. So is vns de döpe ein teken der gnade Gades, dat he will vnser behuter vnd Got Bin vnd wij sin volck. Sint kindeken in den husern gedofft, die schalen sie nicht noch einmall doepen, sie schalen sie auerst laten in die kercke bringen vnnnd al enen darnha fragen, effte sie ock recht gedoefft Bin; finden sie, dat sie Bin recht gedoefft, schalen [sie] neen exorcismus auer sie lesen, sunder den gelouen vnd vader vnse vnd dat eua[n]geli]on Marcj schalen sie in jegenuerticheit der vaddern auer sie lesen, vnd denne seggen to den vaddern: Leuen frunde, dit kinth N. ist alrede gedoept vnd hefft den Hilligen Geist vnd vorgeuinge der sunde entfangen, darumb willen wij eth nicht wedderumb doepen, dat wy den Hilligen Geist nicht lestern, gy sint hir auerst bygefördert, dat gy weten vnd betugen mögen, dat idt recht vnd christlich gedofft is; vnd les denne dat letzte gebet: de almectige Got &c.

XIX. Wen sie dan tho den krancken gefordert werden, dy schalen sie vlitigen vnderrichten in deme gelouen &c., vnd dat Got vns kranckheit vnd liden toschicket, nicht dat wij darmede genoch doen vor vnße sunde, wenthe dar hefft Christum mit sinen lidende genuch vorgedan, sunder dat he vns dadurck vormane tho der buete vnd tho rechter vnser bekenthnus, vnnnd thuctiget vns darmede alse sine leuen kindern, tekent vns also vnnnd seegent vns mit dem hilligen crutze, darbij wij mögen gewisslich erkennen, dat wij Got anhören vnd sine leuen kindere sin. Derhaluen wij vnß ock vor dem dode nicht forchthen schölen, wente Christum hefft ehn gedödet, dat he den sinen neen dat mer is, sunder ein affscheidt van disser werlt in die ander werlt, whie den Christum secht: wol [!] in my gelouet, de wert den doet nicht seen, sunder he [is] dorch den dodt gedrunge in dat leuent.

XX. Wen ock de krancken dat sacrament begeren, scholen sie dat ehn geuen. Sie scholen laten eine schiue decken mit einem reinen dißdoke vnd eine bernende licht darup setten, efft men dat hebben kan, vnd leggen darup dat brot vnd geuen win in den kalck vnnnd keren sich dan vmme vor der schiuen vnd reden vp dusse meininge: Vnse her Jesus Christum hefft gesecht in dem euangelio, who twe effte dre vorsammelt Bin in meinem namen, dar bin ick midden under ehn, vnd wat sie werden bidden in meinem namen, dat schal ehn wedderfaren. Dewile wij denn hir vorsammelt Bint in dem namen des Heren, sin hillige auentmal tho began vnd sin testament tho entfangen, wille wij des also mit dem rechten gelouen gebrucken vnd dat nach sinem beuel mit sinen eigen worden handelen vnd entfangen, to vorgeuinge vnser sunde, amen. Vnd segge den den gelouen vnd dat vader vnser, neme dan dat broth vnnnd spreke: Vnse here &c. vnd geue idt dan dem krancken. Darnha neme he denne den kelck vnd spreke: Dessuluen geliken &c. vnd geue den also ock dem krancken. Sie scholen ock, wen sie dat sacrament so handelen, ein erlik kleit an hebben, effte ein rockeln, vm der Erlicheit willen.

XXI. Item de visitatores scholen alle jar vmb Martinj acht dage vor effte nha vngeferlick vmme her thien vnd rekenschop nemen van allen kercken in iegenwerdickeit des kerckheren in einem juuelicken kaspel, vnd der bueren, vnd van dem gelde, dat vorhanden is, nemen acht ß lubsch vor sich vor ere vngemach vnd acht ß vor den schriuer vnd 1 florin effte twe flor[inen], darnha vel gelde vorhanden is, vor cathedratum effte Bischof gelt, dat wij to hulpe hebben willen, gelerde lude to holden. Wes sunst mer van gelde dar is, schalen sie besegeln vnd wolbewaren laten. Sie schalen ock als denne flitigen fragen van den kaspelluden, whu sick ere kerckhere helt, der lere vnd des leuendes haluen; vnd ifft thwistinge zwischen den kerckheren vnd den kaspelluden is, die scholen sie vordragen vnd byleggen. Konnen sie auerst nicht, so scholen sie solkes vns ansegen. Sie schalen als denne ock sunderlicken vthfragen, efft dar welke im kaspel sin, de falsch tegende, de dem kerckheren vnd dem köster nicht ere plicht geuen, de van ebrekerie, hurerie, maget schenden effthe andern sundtlicken vnd vnchristlicken handel beructiget sint &c.; vnd wenn sie solkes vtgericht hebben, schalen sie vnuortagett tho vns kamen vnd vns ansegen vnd vormelden alles, wat sie in den kaspeln gehöret vnd gefunden hebben.

XXII. Wij hebben ock vorbaden die heimlicke ehestifftinge edder vorlöffnisse, dat is, dat sick de kinder nicht schalen vorlauen in den Ehestandt ahne wetent vnd fulbort der oldern, edder de in de oldern stede sint. Darumb willen wij ock, dat neen van vnser prestern solke personenn schal segen edder to hope geuen. Sie schalen ock nene tho hope geuen, de nicht touorn des sondages opentlichen vp den predigstole sin vgebaden.

*

Wij begeren ock an iw alle, genediglich willent ock gentzlich gehaedt hebben, gy willet den visitatores als Ehr Johan Smidt tho Osseby in Hadersleue herde, her Mattias Pistoris to Berth in Tustrop herde, Ehr Erick to Beuetofft in Ranckstorp herde, Ehr Nils to Hammeleff, Ehr Thucke to Scharbeke in Hwitting herde vnd Ehr Thomas tho Hugum in Calslunt herde vnd Froesherde gehorken vnd gehorsam sin, vnd in allen, wat sie iw van vnssent wegen ansegen werden gentzlich gelouen, gelick vnser suluest person, geuen vnd tostellen. Dat willen wij vmb einen idern mit gunstigen gnaden bekennen.

RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hand den Ældre. Sager på papir, D 40 IV; udg. af A. D. Jørgensen: Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovin, Haderslev 1528 (Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 218–245) og af Th. O. Achelis: Die Haderslebener Artikel von 1528 (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk., 18. hæfte, 1934, s. 94–102).

Artiklerne har et pergamentsomslag med påskriften:

Articuli pro pastorib[us] ruralib[us] 1528.

Bilag II:

Georg Boetius:

Indberetning og forklaring etc. fra 1564

Einbericht vnde verkleringe der gelegenheit vnde der kerken jarlichen jnkumpst sambt dersüluigen registern dusser prouestii, Barrezüssell, vth des durchluchtigen vnd hochgebornen fürsten vnd hern, hern Johannsen, eruen tho Norwegenn, hertogen tho Schleswig, Holsten etc. heten vnd heuell durch M. Georgium Boetium kortlichen vorfatet Anno etc. 1564.

Nachdem de durchlüchtige hochgeborne furst vnd her, her Johanns, Erue tho Norwegen, hertoch tho Schleswig, Holstein, Stormarn vnd der Ditmarschen, Graue tho Oldenburg vnd Delmenhorst, min gnediger Furst vnnd Herr my vperlecht vnnd beualen, dat jck siner F.g. prouestie tho Haderschleue, vonn oldingen Barrezüssell genomt, so well vth gudem bericht vnd gewisse anwising thodonde, gelegenheit, guder vnnd jarliche jnkumpst schriftlichenn vorfatenn scholde vnd siner furstlichenn gnaden thon handen stellen, hebbe jck my jn dem als ein gehorsamer ertoget, vnd siner f.g. beger nach minen hogestenn vlyth vorgewendet, So vele my tho dusser tidt beyde vth frammer olden lüden geistlichenn vnd weltlichenn bericht, dartho ock vth der kerkenn olden vnd nyen, so vele my thon handenn gekamenn, kerkenn registern anwisinge jummer moglich to donde gewesen, wo vth nafolgendem tractat touornemen.

Vnd tho einem jngange vnd guden bericht, dardurch men dusser Prouestie gelegenheit moge vernehmen, will ick densuluigen jn etlike gewisse stücke vorfaten.

Von dusser Prouestie, Wo vnd durch wen desuluige beth her tho regert js von der tidt aff, dat dat Euangelium by vns geprediget.

Düsse Prouestie tho Haderschleue, Barrezussell genomt, js nicht ersten angefangenn edder ein Prouestie genomt worden, do dat licht des hilligen Euangelij ersten by vnns anbrach, vnd fast jn ider stadt edder lehenn ein sunderlichen Visitor gesettet vnd Prouest genomt wort, hir im hertuchdom als tho Flensburgk, Husem etc., sunder idt js ein olth Prelatur, dignitet vnnd herlicheit von olders gelegenn by dusser Domkerke tho Haderschleue, welcher ein halffdhom edder collegiata eccl[esi]a gewesenn sy, wo noch einem jdernn bewust, darto von Hern Bischoffen, Prelatenn vnd Ridderschoppenn alle tidt geacht vnd geholdenn, gelike wo de prelaturn jn andere Domkerkenn plegenn to sin, js ock noch by vnsem gedenckenn durch hern Johan Wulff, domprouest hir tho Haderschleue, vp papistische wise vorgestan vnd regert gewordenn, vnd so vele de guder belangt alles jn summo flore erholdenn.

Als nu de lere des Euangelij anquam, js dem Wulff durch hochlofflichen

gedechtniße Koning Christian, do ein hertuch, dat kerkenn regement benamen, vnd sint darna der kerkenn guder ouell bewort, den idt hebbenn de herdesvagede ein tidtlang de kerkenn regert, visitert vnd dersuluigen rekennschop geholdenn, de klenot der kerken sint wechgenamen, darto sint vell kerkenn guder der kerkenn verrucket vnd affgehendigt gewordenn. Nemant hefft acht gehat vp de lere, den de Koning allene, vell kerkenndener sint vngeordinert thom Predigambt gestadiget. De Schole hir tho Haderschleue wort verwustet, vnd ginck alles vnordentlichen tho, beth vp des Erwerdigen hern doctoris Euerhardj Wijdensee tokumpst.

Do auerst dusser doctor Euerhardus angekamen was, vnnde wort kerkherr tho Haderschleue, wurt ehm dusse haderschleuische Prouestie, darto ock alle de kerken, so jnn Dorning lehenn belegen, touorwaltenn vnd regerende jngedan. Dusse doctor nam sick deß geistlich regiments mit ernst wedder an, richtede beide de Prouestie vnnd de Schole hier tho Haderschleue wederumme vp de vote, finck an nicht allene tho Predigen sunder ock to lesen.

Vnd dewile dat Euangelium anfenglich hir to Haderschleue geprediget worde, edder sus wor jm hertochdom, edder ock jm Rike to Dennemargken, quemen vell monnike vth denn Klostern, ock ander studenten, vmme des Euangelij willen her, dardurch Ko. Matt. etc., do ein Hertuch, verursacht worden, ein lectur tho Haderschleue wedderumme (who ehimals gewesenn) antorichtende, wort ock M. Johannes Wenth gefurdert wurde, vnd dem doctorj togedan, do den sulche lectur sambtlich vp vnd by macht erholden etlich jar.

Nachdem nu dem Doctori de denische sprake vnbewust, vnd he sus mer als genoch todonde hadde, wort in jder herde ein herdesprauest von Ko. Matt. etc., do ein hertuch, jngesettet, de vonn des doctors wegegn vmme her toch vnde horde der kerkenn rekennschop beide jnn Haderschleuische Prouestie, vnd ock jnn Dorning lehenn. Auerst wat de lere bedrap vnnd Ehesakenn, edder sus wor angelegen, regerete de Doctor suluest, vnd vorsamlete alle Pastores der Kerken jder jar einmahll edder twe hir tho Haderschleue. Worth ock vonn Jder man nicht alleine ein Prouest erkant, sunder ein Superintendent genommet, darher de Prouest to Haderschleff des Superintendenten nahmen bekamen hefft, de herdes proueste auerst wordenn Proueste genohmet.

Darna do dat Euangelium mit der tidt ock binnen Flensburch, Schleswig vnd Husem geprediget worde, vnnd de Koninck daran dat Regiment bekamen hadde, worden de Pastores darsuluest ock Superintendentes geheten, wo noch vth vnser kerken ordienantz, so darna tho Rendesburg verordent, touornemen js, wovoll dar touorn nene Prouestie edder Prelatur von olding gewesenn.

Tho dusser tidt worden de gelerden vth dem Rike tho Dennemargken ock vth dussem hertochdom to Schleswig na Haderschleuen durch Kho. Matt. etc. vorschreuen, ein Kerkenordinantz, so beide jm Rike vnnd hertochdom geldenn scholde, to uoruaten. Welker ordinantz von vorgeschreuen gelertenn hir tho Haderschleue vndergeschreuen worde, vnd noch jn allen Stifften auer dat gantze Rike to Dennemargken by macht erholden wert.

Dat ock de herdespraueste jn Dennemarck gesettet worde, gewan hir na haderschleuische Prouestie vnnd geschicke einen ursprunck jn disser vorsam-

ling, welcher gescheen js jm jar M. D. xxxvij, do M. Johannes Wenth, lesemester tho Haderschleue, de Prouestie darsuluest na des Doctoris afftoch hadde to uorwaltenn.

Ein wenich vor dusser vorsamling was Meister Anthonius Keiser, seliger gedechtniße, allrede angekamenn, vnde was Pastor hir tho Haderschleue na dem Doctor, hadde auerst mit der Prouestie (de denn M. Johannj Wenth beualen was) nene doent.

In demsuluigen, als M. Johannes edder Lesmester Wenth von Ko. Matt. etc. na Ripenn gefurdert, darsuluest Bischof gewordenn, js de Prouestie M. Anthonio Keisern jngedan, mit allen kerken beide jnn haderschleuische Prouestie vnnnd Dorning leen, jnn gliker gestalt tho regerennde, wo de doctor vnnnd M. Johannes desuluige hadden to uorwalten. Em worden ock de kerken jn Tunder vnd Apenrader lehen to regerende beualen als ein Superintendent, wo noch mit einem vorsegetem briue, em desfals vonn Kon. Matt. etc. gegeben vnd jn mines g. F. vnd hern canzellie noch tor stede, nochsam tobewisennde sy.

Dusser M. Anthonius, seliger gedechtnisse, las nicht jn der Lectur, sunder predigede men allene, darmede de lectur vp helt vnd worde vorlecht.

Do nu de Erwirdige her Gossick von Alleuelde, Bischoff tho Schleswig, mittlerer tidt vorstorue, bewilligte de Ko. Matt. etc. sambt Prelatenn vnnnd Ridderschop jm hertochdom Schleswig jn eine sunderliche kerkenn ordinantz, so hir jm Stift Schleswig gelden scholde, welcher ordinantz ock strax binnen Rendesburgk jn des Doctoris Pomerani von Wittenberg vnnnd der Superintendenten von Schleswig, Husem, Flensburgk vnnnd Haderschleuen bywesende gestellet wurde.

Tho dusser tidt wurde de Erwirdige her doctor Tilemannus, seliger gedechtnisse, Bischof tho Schleswig, vnd nam sich des gantzen Stifts tho Schleswig einen generalenn der kerken administratione an. Vnnnd dewile etliker der herdesprouesten vnter des vorstoruen, settede M. Anthonius de andern aff, vnd toch so suluest, nach dem he der denischenn sprake mit der tidt bewant, jn der kerkenn rekennschop, do wort em ock strax darna de Ambtschriuer togedan, dat he mede jn der kerkenn rekenschop theenn scholde, vnd de herdesproueste wurden also durch M. Anthonium affgesettet.

Darna do dat lanndt twischenn den herren gedelet worde, sint de kerken jn Apenrader leen M. Anthonio genamen, desgliken ock de jn Tunder lehen, welcher hern Vincent Pastor darsuluest to regerende jngedan sint.

Nicht lange darna wort M. Anthonius derer kerkenn ock quiet, so de vonn Ripenn jn Dorning leen hebben, to visitiren, vnangesehenn dat sin vorveder als doctor Euerhardus vnnnd M. Johannes von anfanck der Euangelischer lere by vnns sulche kerke alletidt to regerennde jngehat haddenn.

Hirdurch is gescheen, dat M. Anthonius nicht mehr kerken to visitiren nabehelt als xxxiiij, so vonn oldings tho dusser Prouestie Barrezüssell gehort hebbenn, Vnnnd sint dusse xxxiiij kerken jnn nafolgende Register by nahmenn genommet.

Wowoll nu de Bischof doctor Tilemannus, wo bauen gesecht, sick der kerkenn Regement als ein Bischof annam, quam ock alle jar eins tho Ha-

derschleue vnd dede jnn aller Pastorn (So M. Anthonius ann denn Bischof vorschreuen hadde) bywesende jn der Domkerkenn einen Sermon, vnd bot sus na luth der ordinantz sinen denst an. Dennoch bleff M. Anthonius de he was, dede sin Ambt, vnd regerete de kerkenn dusser Prouestie by des Tilemannj tidenn vor vnde na, als ein vullmechtiger Superintendent, so lange he leuede, vthgenamen dat he darna nemande thom Prester Ambte ordincrete. Als nun M. Anthonius jn Gott vorscheidede, js de Prouestie tho Haderschleue my Georgio Boetio ein tidlangg touorwaltenn jngedan, bet vp her Johannj Vorsti ankunfft, de ock jnn solcher mate dusse Prouestie sos Jar lang vorstunt.

Vnnd als her Johannes Vorstius vann hir getagenn, js vorgeschreue Prouestie my Georgio Boetio thom andernn male als ein vullmechtiger, wo M. Anthonius, beth vp dussenn dach touorwalten, von F. G. auerandtwortet vnd beualen, Ock vperlecht vnnd beualen dusse vorkleringe todonde, vp dat de, so hirnamals kamen worden vnd dusse Prouestie vorstan scholden, einen klenen eres Ambtes vnd dusser kerken gelegenheit bericht vnnd anwisinge hebbenn mugen.

Georg Boetius' Indberetning og forklaring etc. findes i to eksemplarer. Rigsarkivets eksemplar er forlæg for H. F. Rørdams udgivelse i Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk., II, s. 265–281, mens eksemplaret i Landsarkivet i Åbenrå, stammende fra Haderslev bispeembede (sign.: LA. Haderslev provstearkiv, nr. 533) er forlæg for nærværende udgivelse.

Her er kun det historiske afsnit udgivet, men som det ses af Rørdams udgivelse efterfølges det af en omtale af provstembedet, af kirkevisitationer, kirkeindkomster, de kirkesvorne, kirkernes regnskab, af provstens og amtskriverens løn og af domkirken i Haderslev (samt byens skole og hospital og forholdet til Skt. Severin kirke i Gl. Haderslev). Denne lange omtale (men ikke den her udgivne historiske del) findes som indledning til alle provstiers kirkeregnskabsbøger, som i Landsarkivet er bevaret fra næsten alle de i teksten nævnte 34 kirkesogne.

Bilag III:

Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576.

Anno d[omi]ni MD xxviii bleffue alle sogne presterne paa landzbyerne wdi Torning oc Hadersleue leen, bode de der ware i Riiberstiftt oc Slesuigestiftt, wdkallede tiill hadersleue aff hogborne først hertug Chresten at møde der saa frampt som de wille beholde deris kircker. Da gick ieg tiill bispe Iuer oc adspurde hannom om wij sognepresterne aff Tørningleens Riibe stiftt skulle der møde. Da suarede hand, effterdi Hans Her Fader koning Frederic dett wille saa haffue, wiste hand icke at sige der emod.

I. Oc der wij nu ware forsamlet paa hadersleue huß, bleff oss forgiffuet, Att effterdi den almectige gud haffde nu sende os sitt hellige ord, Att wij arme syndere bekommer synders forladelse aff guds blott naade ock barmhertighed for sin søns skyld wed troen oc i saa made will haffue oss befrijet aff Pawens blinde forføringe oc wildfarelse, da haffde hans naade mett sin herre faders raad nu bekommet twenne lærdemend aff tyskeland, som wdi hadersleue skulle læse den hellig bibliske scriftt oc grecam li[n]guam, for det først den ene hede Doctor Eberhardus Widensee, den anden war Magister Jahan Wandel, som nogle aar dereffter bleff Superintendens i Riiberstiftt.

II. Da bleffue giffuet befaling, att wij skulle besøge disse lærdmends lectier, att wij self først skulle lære den rette lerdom wden menniskelige beblendelse, førende wy lærde andre den. Oc desemellom bleff oss forgiffuen nogle artickle scrifttelig, som wij skulle rette oss effter tiill saalenge, att wij self bleffue bedre skickelige tiill att lære andre. Huilke artickler jeg endnu haffuer beuaret.

III. Dernest begeret hans fürstlig naade, att alle sogneprester skulle giøre deris juramentum, som Doctor Eberhardus haffde dem forscreffuet saa lydendis oc jeg tog en copij deraff.

Ego N. juro per deum uiuentem, quod plebem parochie, cui prefectus sum, diligenter et fideliter curabo, nullum articulum Sacramentarior[um], Anabaptistarum, aut aliam quamlibet doctrinam erroneam tenebo, defendam, aut docebo publice vel priuatim. Ebrietatem ac alia vitia atq[ue] crimina c[um] auxilio Dei vitabo, Insuper Serenissimo principi meo Christiano eiusq[ue] successoribus fidelis ac obtemperans ero in omnib[us] licitis et honestis. Ita me deus adiuuet.

IIII. Dernest sagde Doctor Eberhardus, att paa dett den rene Euangeliske lære desbedre kunde forderis, war Hans förstelig naade begierrende att sam[m]e tiid skulle wdwelis herre[ts]prouester¹, en prestmand wdj huert herret, som først oc for alting skulle haffue opseende, att deris herre[ts]prester skulle flittelige studere oc lære dett hellig guddommelig ord rent oc clart² oc besynderlig driffue de fem stycker i deris Catechismo, att deres almue io skulle først lære deris Catechismi text, de hellige 10 bud, deris troens artickler, Herrens bøn,

befaling om daaben oc alterens Sacrament. Dette skulle were samme prouesters størst ock yperste befaling oc embed³. Dernest skulle de wdj herre[ts]fogetts oc sogneprestis neruerelssse wdj huert sogen høre kirckers regenskaff, oc dett saa forskaffe, att kirckerne kunde wel bliffue byggett oc holden wed mact oc icke forfalde. Oc for deris wmage skulle de haffue en marck lub. aff huer kircke oc en nattes tæring mett en dreng oc ij wogen hæste.

Oc da bleff samme tiid wduolde oc beuilliget aff Fürsten diisse effterfølgende prestmend tiil prouester att were, qui haberent c[u]r[a]m religionis et rationes audirent ecclesiarum.

Først i hadersleue leen wdj Slesuigs stift

1 Her Laffue wdj Tyrstrupherrett

2 Her Jahan i Öseby i Hadersleueherret

3 Her Niels i Hammelöff wdj gramherrett som er i tønning leen.

Wdj Riiberstift

4 Her Tyge i Skerbæck i Huidtingherret

5 Her Eric i befftöft i Rangstrupherret

6 M. Thomas sogenprest i Hygom wdj Frøsherrit oc Calslundherret.

Diisse herre[ts]prouester bleffue alle i deris embede som de ware først tiilskickett, saa att de haffde indseendt, att der bleff lærd rett, oc der hoss hørde aarligen kirckens regenskaff, tiil saa lenge, att den landdag bleff holden wdj Redensburg Anno xlij⁴.

Strax effter den landdag war holden wdj redensburg kom tiill oss høglerd mand mester Anthonius Keyser sogne prest wdj hadersleue, mett Kong. maiestatis obne beseglet breff, att hand nu var tiilskicket att skulle aldene were prepositus wdj hadersleue, tønning, openraa ock tynderleen, oc der effter denne tiidt visiterne paa religionis wegne engang huert aar oc desligeste att høre kirckens regenskaff oc tage for sin wmage som wij andre herrets prouester toge ock icke mere.⁵

Wdj denne befaling bleff Magister Anthonius Keyser sogenprest i hadersleue tiill emod dett aar som landdeling⁶ skulle skee emellom Høgborne Førster Konglige maiestat, Hertug Hans oc Hertug Adolph, alle Hertuger wdi Sleswig oc Holsteen, oc saaledes affhendet sig denne hans befaling. Att hand i dett aar førre landdeling skulle ske, kom hand tiill Riibe oc anden dag gick wdj Lectorij Capelle wdj mange dan[ne]mends neruerelse, oc der resignerit sitt preposituram⁷ et curam religionis i hertugdøm i riiberstift effter kongelig befaling tiill høglerde mand mester Hans Taus[s]en, da Superinte[n]dnt i Riibe mett Latiniske ord oc tale, oc dertiill swared mester Hans Taus[s]en, att hand dog haffde möye nock wdj sitt embede, oc haffde gierne seet att hand selff motte haffue beholdett den Superattendentiam. Men effterdi kong.matt. wilde dette saa haffue, wille hand den annamme i Jesu naffn. Oc der hoss sagde, Jeg haffde wel noch paa mit embeds wegne att bestille i riigett, att ieg motte haffue bleffuct forskonett i hertugdøm i riiberstigt.

Huorledis dett siden haffuer begiffuet sig om superattendentis visitatz oc Erchedegens oc cantoris regenskaff høren wdi førstendomett wdi riiberstift er well wetterlegt huad der om handlett er først wdj Colding Anno 54⁸ som howmester selff war offuer mett flere aff Danmarks oc Ho(1)ste raadtt hues

naffne jeg da paa en zedel optegnet. Dernest huor dett forløb sig i Flensborg etc. att høgborne herrer oc furster, kongen Christian oc Hertog Hans, ville well self forenes derom wdi godwillighedt. Men mett de tre kircker Helwad, Iwad oc Bested, som ligger wnder hertug Adolph wdj apenraa leen, skulle huercken bispen heller mester Jens beuare sig effter den tiidt, som de ware begerende bispen att visiterere oc mester Jens der att giøre regenskaff.

- 1 Her er en marginalnote med samme hånd: »Dette skede viucentibus serenissimo rege Frederico primo et domino Iuaro munck episcopo Ripien[si] non contradicente«.
- 2 Uden for i margin og nederst er skrevet med samme hånd: »Da bleffue disse Sogneprester, som icke wilde offuergiffue den Papistiske lærdom oc affguderj sagd fra deris kircker, som war her Pauel Mickelss[en] i Huiding, It[em] roedager prest, her hans fionbo fra Sanct tigers kircke, her Niels i Gram etc oc bleffue andre ordineret i Hadersleue aff Doctore Eberhardo tiill deris Kircker oc der indsette«.
- 3 I margin med samme hånd: »Item att der da presterne ware forplictet tiill att lere euafngeliu[m] bleff dem tiillsagde att tage Collatze breff aff hertug Chresten, huilkett oc saa skede, oc tog same tiidt Riiber Capitel Collatze breff paa twenne deris Kircker Fardrup oc wedsted wed Riibe, som en nu for handen er, mett denne beskeen, att de skulle holde lerde mend dertiill. Oc endda leffuet bispæ luer, oc ingen klaagmaal gaff derpaa for kong Frederick«.
- 4 I margin med samme hånd: »legatur in fine ordinationis ecclesiasticæ Slesuicæ. att kongelige Mats. brødre ware da wmyndige«.
Nederst på siden er med samme hånd skrevet: »Mester Jahan Wandel bleff Superatendens i Riibe anno 1537 oc døde anno 1541. Wdi de v aar visiteret hand icke i Riiberstift i Førstendom, men aldene i riiget«.
- 5 I margin med samme hånd: »Anthonius visiteret oc hørde regenskaff ickon it aar anno xliij. anno 43 huørd mester jens regenskaff«.
- 6 I margin er tilføjet: »som skede anno 1544«.
- 7 I margin: »oc regenholden tiill M. Jens Viborg oc fich han[ne]m regenskabs bogen«.
- 8 I margin: »feria 2 et 3 post quasi modo geniti«, d.v.s. 2. og 3. april 1554.

RA. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre (Hansborg). Sager på papir. D 40. Tidligere trykt: Niels Krag & Stephan Stephanus: Den Stormegtigste Konge, Kong Christian den Tredie, ... Hans Historie, II, 1776–78, Supplement, s. 5–8; H. F. Rørdam: Om Reformationen i Haderslev Amt, Tillæg 3 (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1862, s. 177–180).

A. D. Jørgensen: Den ældste kirkeordinans (1528) (Sønderjyske Årbøger, 1889, s. 243–245).

Thomas Knudsens beretning er skrevet som et indlæg i de stridigheder, der var opstået under hertug Hans den Ældre om de juridiske forhold inden for hertugens landområde.

Navneregister

Konger og andre fyrstelige personer fra Danmark og Slesvig-Holsten er ikke taget med, ej heller Martin Luther.

- Ahlefeldt, Claus 77, 196
Ahlefeldt, Detlef 239
Ahlefeldt, Gosche, amtmand 179
Ahlefeldt, Gottschalk, bisp 41f., 44, 56, 60f., 65, 77ff., 93, 143, 174, 176f., 179–181, 188, 191, 193, 194, 205, 208, 227
Alberdes, Johann 64f., 70, 74, 110, 170–172, 187, 188, 225
Albrecht af Brandenburg 72
Albrecht af Preussen 63, 78, 80, 183, 189
Amsdorff, Nicolaus 113, 151, 153, 154, 156f.
Anckersen, Iver, Starup 138
Anckersen, Johannes, Starup 138
Ansgar 11
Arcimboldus 44
Asmussen, Matz, Varnæs 139
August af Sachsen 235
Autbert, missionær 11
- Bager, Mads Hansen, Bjært 134, 137
Becker (Pistorius), Diedrich 52f., 106, 117, 163
Becker, Henning 116
Benedapff, Johannes, Kiel 163
Berndes (Bernhardi), Johannes 99
Bille, Torbern 180
Bockelson (Beuckels), Jan, Münster 166
Boetius (Boie), Georg 45, 70f., 74, 93, 130, 228, 241
- Bogbinder (Meissenheim), Ambrosius 182, 183
Boie, Lorenz, Vilstrup 139
Bokholt, Johann 27, 30
Bonde, bisp 16ff.
Boye, Slesvig 103
Boye, Nicolaus, Wesselburen 164
Brorson, Hans Adolph 242
Brum, Johannes 99ff.
Brun, Peter, Sottrup 138
Bugenhagen, Johann 112, 122, 150, 157, 160, 162–165, 185, 188, 189, 190, 192, 193, 200, 209–214, 220, 225, 231, 233, 236
Butze, Johann, Eckernförde 117
Bülau, Marquardt, Slesvig 104
- Campen, Johan van, Itzehoe 161, 162
Caspergaard, Niels, Vonsbæk 139
Christoffer af Oldenburg 182, 183
Clemens IV, pave 17
Conradus, Niels, Hammelev 134, 137
Cypræus, Johann Adolph, kronist 103, 105f., 125
Cypræus, Paul 105
- Decker (Tectoris), Johann 102, 194
Dithmer, Laurs, Hellevad 137
Dosenrode, Erich, ærkedegn 34f.
- Erasmus af Rotterdam 65
Erik, Bevtoft 134, 137
Erlandsen, Jacob 17

- Esger, bisp 17
- Fabricius, se: Schmidt
- Fabricius, Jacob, superintendent 148
- Felix V, pave 37
- Francke, Joachim, Wilster 163
- Friderici, Matthias, Tønder 194
- Friedrich, munk i Slesvig 103ff., 112–116
- Friedrich den Vise af Sachsen 185
- Fries, Marquard, Nustrup 138
- Friis, Johan 174, 182, 183, 204, 231, 232
- Fynbo, Hans, Enderupskov 141
- Gregers, Stenderup 142
- Grumsen, Tyge, Skærbæk 134, 138
- Grundtvig, N. F. S. 243
- Gustav Vasa 151
- Gøye (Gjø), Mogens 94f., 147, 148f., 182, 183, 204, 239
- Halebeke, Tesinarus, Kiel 163
- Hamer, Franz 53, 106, 117
- Hansen, Anton, Vonsild 139
- Hauschildt, Johann, ærkedegn 34
- Heesten, Michael, amtmand 172
- Hegge, Jakob, Danzig 162
- Heldvad, Niels 47f., 64, 107, 136, 137
- Helgesen (Helie), Povl 44, 65, 77, 94f., 224f.
- Hemmingsen, Christiern, bisp 101
- Hemmingsen, Niels 238
- Hieronymus, Tønder 102
- Hoffman, Melchior 112ff., 149, 150–166, 236
- Horstmann, Jacob 39
- Hoyer, Jonas, kronist 111
- Hussen, Tilemann v. 232ff.
- Idingk, Nicolaus, Husum 116
- Jens, Branderup 140
- Jensen, Knud, Hejls 142
- Jensen, Namen, Flensborg 47, 96, 147, 148
- Jesper, Fole 140
- Jespersen, Niels, Kolding 108
- Jessen, Boie, Kollund 139
- Joachim af Brandenburg 54f.
- Johann Friedrich af Sachsen 185, 189, 200, 214
- Johannis (Hansen), Matthias, Tønder 171
- Johannis, Nicolaus, Flensborg 99, 199, 203, 204, 233
- Juel, Hartvig, bisp 101
- Karl V 55, 56, 60, 78, 94, 177, 238
- Karlstadt, Andreas 165
- Kempe, Stephan, Hamburg 164
- Keyser, Anthon 110, 137, 138, 140, 172f., 188, 193, 199, 202, 227ff., 234
- Knudsen, Knud, Enderupskov? 140
- Knudsen, Knud, Højrup 138, 140
- Knudsen, Thomas 118ff., 122, 133, 134, 137, 140, 141, 228, 231, 235, 240
- Knutzen, Matthias, Husum 52, 116
- Kock, Jørgen, Malmø 182, 183
- Kortsen, se: Conradus
- Laurensen, Peder, Malmø 172
- Louwe, Åbenrå 100
- Ludvigen, Niels 91
- Madsen, Niels, Bjært 142
- Madsen, Niels, Ø. Lindet 140
- Madsen, Peder, Agerskov 137
- Madsen, Terkel, Agerskov 137, 140
- Markvardsen, Mads, ærkedegn 65
- Matthiesen, Peter 138, 142
- Meiger (Meyer), Johann, Rendsburg 144, 207
- Melanchthon, Philipp 74, 75, 129, 185
- Menkell, Meinreich, Slesvig 104
- Mikkelsen, Paul, Hviding 141
- Mogensen, Svend, kapellan 148
- Mortensen, Claus, Malmø 167, 169
- Munk, Iver, bisp 43, 80–92, 118, 138, 143, 194, 199, 227
- Munk, Oluf, Ribe 66

- Müntzer, Thomas 66, 151
- Namensen, Lütke, munk 148
- Niels, Gram 141
- Niels, Skrydstrup 140
- Niels, Toftlund 140
- Nielsen, Christian, Hviding 137, 141
- Nielsen, Peder, bisp 42f., 101
- Nimwegen, Rudolf v. 207
- Odinkar, bisp 16, 18
- Olufsen, Hans, Malmø 167
- Otten, Matthæus v., læge 176
- Palladius, Peder 233
- Parper, Johann, Lübeck 59, 79, 178
- Petersen, Jørgen, Ketting 138
- Petersen, Niels, Roager 138
- Petreuus, Johannes, kronist 98, 143, 170
- Philipp af Hessen 175–179, 238, 239, 240
- Pistorius, Johannes, Tetenbüll 53
- Pistorius, Theodericus, se: Becker, Diedrich
- Pogwisch, Wolf, Buckhagen 76, 148, 195, 196
- Pogwisch, Wolf (Benedikts søn) 95
- Poll, Johann, Eckernförde 117
- Pravest, Wilhelm, Kiel 152–154
- Rantzau, Heinrich (1526) 77
- Rantzau, Johann 54, 60, 94, 143, 179, 182, 195, 196, 200, 209
- Rantzau, Kay 196
- Rantzau, Melchior 94, 204
- Rantzau, Sievert 110
- Reventlow, Detlef (Johann?) 77, 143, 162, 165, 179
- Rhode, Peter, kronist 142
- Riggelsen, Peter, Flensborg 33
- Rughe, Georg, Eckernförde 117
- Russe, Johann, kronist 147
- Sadolin, Jørgen 95, 171, 185
- Schmidt (Fabricius), Jacob, Øsby 139
- Schmidt, Johann, Øsby 134, 139
- Schomaker, Hermann, Niebüll 171
- Schuldorp, Marquard, 105, 111–116, 150–157, 165
- See, Heinrich v.d., bisp 33f.
- Severinsen, Hans, Ribe 108
- Simonsen, Jacob, Seem 140
- Simonsen, Niels, Gram 137
- Skipper Clement 182
- Skondelev, Johannes, bisp 30ff.
- Stewart, Gerhard 97ff., 106, 108, 188, 193, 194, 199, 202, 207
- Stangeberg, Henrik, bisp 101
- Strienius, Franz, hofprædikant 163
- Sørensen (Severini), Hans, Vonsbæk 64, 139
- Sørensen, Niels, Rødning 140
- Tast, Hermann 12, 50, 51f., 96, 106, 116f., 143, 160, 164f., 188, 193, 195, 199, 203
- Tausen, Hans 95, 171, 172, 185, 223ff., 231f., 234, 241
- Thistrup, Søren, Vodder 140
- Thomsen, Johan, Spandet 138
- Tidemann, Johann, Lübeck 195
- Toke, jarl 16
- Troelsen, Peter, Astrup 141
- Tønder (Tunderus), Johannes 138, 139, 140, 202
- Ulfsen, Niels, Haderslev 33
- Utenhof, Wolfgang 54, 56, 60, 79, 94, 106, 147, 204
- Walther, Hans, bogtrykker 213
- Weidensee, Eberhard 70–75, 88, 93, 96, 98f., 109, 113, 119, 120, 122, 137, 138, 156–160, 167, 170, 198, 199, 227
- Wenth (Vandal), Johann 70–75, 77, 88f., 93, 109, 119, 122, 137, 138, 139, 163, 167, 172f., 188, 199, 200–202, 211, 214, 227
- Westerholt, Reinhold 166, 188, 193, 199, 203, 207

Viborg, Jens, ærkedegn 230
Wichardt, Højer 101
Willibrord, bisp 11
Willradt, Jürgen, Eckernförde 117
Winther, Jørgen 109f., 137, 171, 173,
188
Wulf, Claus, bisp 34, 36ff., 41ff.
Wulf, Johann, domprovst 43ff., 46,
63, 130
Wulf, Jørgen, Bevtoft 140
Wullenwever, Jürgen, Lübeck 181,
182
Wyricksen, Otto, Husum 116
Zutphen, Heinrich v. 59